

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ВЕСЕЛЬСЬКА НІНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 930.1(497.2)«1866/1935»(092)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНОЇ НАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ АЛЕКСАНДРА
ЯБЛОНОВСЬКОГО (1829-1913)**

07.00.06. – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

03. Гуманітарні науки. 032. Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Н.В. Весельська

Науковий керівник:

Ярмошик Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор

Переяслав – 2020

АНОТАЦІЯ

Весельська Н.В. Українознавчі дослідження **Александра Яблоновського (1829-1913)**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032. – Історія та археологія). – Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2020; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав, 2020.

Історичний аналіз феномена польської історичної науки є актуальним з кількох позицій. По-перше, здобутки багатьох польських дослідників та істориків XIX – початку XX ст. залишаються малодослідженими, а тому не повною мірою включеними до сучасного наукового знання. По-друге, наукові товариства мають особливості та специфічні аспекти розвитку, що зумовлює використання різних підходів до вивчення їхньої діяльності. Аналіз діяльності та наукової спадщини видатних істориків є одним із важливих напрямів сучасних досліджень в Україні, що дає можливість встановити спадковість наукових традицій у розвитку історичної думки на різних етапах її розвитку.

Особливості поступу історичної думки в Польщі у XIX – на початку XX ст. визначають необхідність аналізу науково-культурної спадщини польського дослідника А. Яблоновського та неупередженого висвітлення його внеску у вивчення історії не лише польської минувшини, але і питань всесвітньої історії та історії України. Вивчення його наукової спадщини, безперечно, буде сприяти розвитку української історичної думки, збагаченню знань про історію польського народу та розвитку добросусідських відносин між нашими державами.

Відповідно *об'єктом дослідження* є розвиток польської історичної думки у XIX – на початку XX ст. і внесок А. Яблоновського у розвиток історичної

науки. *Предметом дослідження* виступає науковий доробок польського історика А. Яблоновського, що стосується проблем української історії.

У роботі *вперше* здійснено історіографічний аналіз наукової діяльності польського історика А. Яблоновського та комплексно проаналізовано його внесок у вивчення української історії. Проведений ґрунтовний історіографічний аналіз публікацій, присвячених життю та професійній діяльності А. Яблоновського; розроблено та подано власну періодизацію наукової роботи польського історика; досліджено значення наукового доробку А. Яблоновського в польській та українській історичній науці. Удосконалено й поглиблено уявлення про зміст наукових концепцій А. Яблоновського щодо історичного минулого України. Систематизовано джерельну базу, що відображає внесок А. Яблоновського у розвиток польської історичної науки та розробку проблем історії України; бібліографічний список наукових праць А. Яблоновського.

Подальшого розвитку набули систематизація історіографічних джерел з проблеми дослідження; обґрунтування необхідності дослідження наукового доробку А. Яблоновського та інших представників польської історичної науки у вивченні ними історії України; опрацювання біографії та наукової спадщини А. Яблоновського та інших представників польської історичної науки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розширенні наукових знань про умови розвитку історичної думки у Польщі у другій половині XIX – початку XX ст. Результати отриманого дослідження будуть актуальними і корисними для досліджень історії Польщі, історії України, культурології, історіографії. На їхній основі можливе дальше накопичення знань про розвиток польської історичної науки. Оприлюднений матеріал може використовуватися під час розробки та викладання освітніх курсів із історії слов'янських народів, історії України, історіографії, культурології.

У першому розділі «*Історіографія, джерельна база та методологія дослідження*» з'ясовано стан наукової розробки теми дослідження,

проаналізовано його джерельну базу, окреслено теоретико-методологічні засади. Використання комплексу різноманітних джерел дозволило проаналізувати сукупність проблем щодо української та польської історії, наявних у творчому доробку А. Яблоновського, оцінити його внесок у розширення джерельної бази історичних досліджень. Із періодичних видань, нормативних документів та епістолярних джерел простежується розвиток польської історичної думки та діяльність історичних наукових товариств XIX – початку XX ст. Зібрані джерела дають можливість доповнити та уточнити окремі факти біографії А. Яблоновського. Його праці дозволяють визначити коло наукових інтересів, охарактеризувати етапи наукової діяльності, окреслити зміст концепцій історика й оцінити його наукову спадщину в цілому.

У *другому розділі* проаналізовано методологічні, джерелознавчі зміни, що відбуваються у польській історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей період відбувається поглиблення наукової спеціалізації, виокремлення низки окремих історичних дисциплін, таких як історія культури, воєнна історія, економічна історія та інші. Названі передумови зумовили перегляд проблематики історичних досліджень та теоретичних основ історії як науки. На діяльність істориків особливий вплив мали тогочасна політика та ідея відновлення незалежної польської держави. Зазначені явища мали не тільки позитивні сторони – розширення діяльності історичних товариств, нові історичні дослідження, а й негативні, зокрема ідеалізацію та возвеличення національного минулого Речі Посполитої, укоріненню історичних міфів у суспільній свідомості поляків.

У цей час пріоритетними напрямками історичних досліджень для польських істориків другої половини XIX – на початку XX ст. була проблема поділу Речі Посполитої, втрата державності та можливість її відродження. Питання української історії розглядалися лише в контексті відновлення та розвитку багатонаціональної Речі Посполитої. Польські історики зосереджувались на дослідженні подій української історії, що допомагали

пояснити причини занепаду держави та польсько-козацьких конфліктів. У таких умовах формувалися й розвивалися творчі зацікавлення А. Яблоновського.

У *третьому розділі* досліджена наукова діяльність ученого, що розпочалась іще у студентські роки. Першими його дослідженнями стали історичні розвідки під час закордонних подорожей, що були написані як публіцистичні замітки та містили в собі враження від відвіданих країн, спостереження історика, результати етнографічних розвідок, короткі описи певних історичних подій. У процесі своєї науково-дослідної роботи А. Яблоновський підтримував наукові стосунки із українськими істориками, публікував рецензії на дослідження українських істориків і навзаєм українські вчені висловлювалися з приводу тих думок, які польський історик обґрунтовував у своїх дослідженнях.

У *четвертому розділі* «Джерельні публікації Александра Яблоновського» охарактеризовано одне із найбільших зібрань історичних джерел ХІХ ст. – «*Źródła dziejowe*», засноване як серійне видання, що стало одним із центральних доробків дослідника. Історик не просто перевидавав документи, після видання кожного блоку першоджерел, друкувався і результат свого власного аналізу зазначених історичних матеріалів, пояснення змісту документа, визначення його історичного значення у контексті подій, що передували його створенню.

Науково-видавнича діяльність А. Яблоновського та А. Павінського над багатотомним виданням «*Zródła dziejowe*» стала продовженням традицій публікацій історичних документів, яка започаткувалася у польській історіографії у першій половині ХІХ ст. Це видання засвідчило значний інтерес А. Яблоновського до історичного минулого України. У кількох томах опубліковані матеріали, які безпосередньо стосуються українських регіонів, зокрема про становище українських замків, староств, королівських маєтностей (*królewszczyzn*), історії козацтва, становища селян, стосунків українського населення із людністю сусідніх держав.

Опубліковані матеріали з історичного минулого України мають важливе значення для географічно-статистичного вивчення українських земель. Вони стосуються проблем соціально-економічної історії, господарського розвитку Поділля, Волині Київщини, Підляшшя, Руського, Белзького воєводств, проаналізовані земельні стосунки види власності на землю. Видання А. Павінського та А. Яблоновського «*Źródła dziejowe*» стало одним із найбільших видань у польській та українській історіографіях ХІХ ст.

У п'ятому розділі «Збірка наукових праць «*Pisma*» та інші історичні публікації А. Яблоновського» розглянуто праці дослідника, що висвітлюють історичний процес на українських землях. Зокрема, охарактеризовано зібрання творів А. Яблоновського, видане у шести томах упродовж 1910-1913 рр. Значення цього видання колосальне, адже включає безліч наукових статей автора, що дозволяють простежити становлення та розвиток його наукових історико-політичних поглядів; воно є систематизованим зібранням творів польського науковця і демонструє широкий діапазон творчих зацікавлень А. Яблоновського.

Наукову цінність складає праця «*Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej*», присвячена адміністративно-територіального поділу українських земель. Незважаючи на недоліки названої роботи – не зовсім коректно розставлені кордони між повітами, названі населені пункти, яких у ХVІ ст. ще не існувало та ін., важливі і її позитивні сторони.

Узагальнюючими дослідженнями українського минулого польським істориком, у яких він перейшов від вивчення окремих проблем до загального викладу минулого України є монографії «*Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*» та «*Akademia Kijowsko-Mohylańska*», що з'явилися на початку ХХ ст., у період наукової зрілості вченого.

Дослідження А. Яблоновського про роль Києво-Могилянської академії в історії українського народу є цінним з погляду історіографії, однак не позбавлене суб'єктивної думки автора. У праці А. Яблоновського висловлено оригінальний погляд на історію КМА. Вчений розглядав установу з точки зору

польської освітньої практики, перебільшуючи роль польського елемента для академії.

Отож, у дисертації висвітлено місце і роль А. Яблоновського у становленні польської та української історичної думки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., з'ясовано суспільно-політичні умови розвитку історичних знань на території польських та українських земель, котрі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Виявлено фактори, які впливали на становлення історичної думки зазначеного періоду. Проаналізовано організаційну та наукову діяльність польських історичних товариств упродовж зазначеного періоду, внесок їх представників у вивчення історії України.

Проаналізовано творчий доробок А. Яблоновського, зокрема досліджено його наукові праці: монографії, статті, видання джерел, які відображають розвиток історичної думки та погляди науковця на історію українських земель у контексті розвитку польської та української історичної науки. У полі його наукових зацікавлень такі ж питання, які хвилювали усіх провідних польських істориків того часу. На відміну від інших він звернув увагу і на питання економічної історії українських земель – на основі вивчення історичних джерел він першим з-поміж польських істориків звернувся до дослідження замків на території українських земель, особливостей колонізаційних процесів та їх вплив на економічне становище українських земель у ХV – ХVІІІ ст. Проте умови розвитку історичних знань того часу відобразились і на дослідженнях науковця – його праці не позбавлені тогочасних тенденцій польської історіографії, зокрема негативному висвітленню періоду козаччини в українсько-польських відносинах, ролі козацтва в падінні Речі Посполитої.

Висвітлено погляди А. Яблоновського на ключові проблеми української історії: походження та характер козацтва, назви «Україна»; рівня економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої; становище українських замків, характер родинних стосунків в українських сім'ях у минулому. Дослідження біографії науковця дозволило охарактеризувати стосунки

А. Яблоновського з українськими істориками кінця XIX – початку XX ст. та з'ясувати його місце в розвитку історичних знань у другій половині XIX – початку XX ст. про минуле України, визначити внесок історика у розвиток польської та української історіографії.

Ключові слова: історіографія, історіографічні джерела, А. Яблоновський, «Źródła dziejowe», історичні дослідження.

ANNOTATION

N. Veselska. Ukrainian lingvo cultural historical studies by A. Yablonovsky (1829–1913). – Qualifications science thesis manuscript.

The thesis for Candidate of Sciences degree in History (specialty 07.00.06: Historiography, Source Studies, and Specific Historical Disciplines»; Zhytomyr Ivan Franko State University. Zhytomyr, Ukraine, 2020; State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnysky H. Skovoroda State Pedagogical University», Pereyaslav, Ukraine, 2020).

Historical analysis of the phenomenon of Polish historical science is relevant from several points of view. First, the achievements of many Polish researchers and historians of the XIX – early XX centuries, remain poorly researched and not fully included in modern scientific. Secondly, scientific societies have features and specific aspects of development, and we must use different approaches to the study of their activities.

Analysis of the activities and scientific heritage of prominent historians is one of the important areas of modern research in Ukraine. This makes it possible to establish the heredity of scientific traditions in the development of historical thought at the different stages of its development.

Features of the development of historical thought in Poland in the XIX – early XX centuries determine the need to analyze the scientific and cultural heritage of the Polish researcher A. Jablonowski. It is necessary to impartially explore his

contribution to the study of the history of the Polish past, world history and the history of Ukraine.

The study of his scientific heritage will contribute to the development of Ukrainian historical thought, enrichment of knowledge about the history of the Polish and the development of good neighborly relations between our states.

Accordingly, the object of study is the development of Polish historical thought in the XIX – early XX centuries and A. Jablonowski's contribution to the development of historical science. The subject of this thesis is the scientific work of the Polish historian A. Jablonowski on the problems of Ukrainian history.

In this thesis was carried the historiographical analysis of the scientific activity of the Polish historian A. Jablonowski. Comprehensively analyzed his contribution to the study of Ukrainian history and analysed historiographical publications about the life and professional activity of A. Jablonowski.

We presented the own periodization of the scientific work of the Polish historian, studied the significance of A. Jablonowski's scientific work in Polish and Ukrainian historical science.

Improved and deepened the idea of the content of A. Jablonowski's scientific concepts concerning the historical past of Ukraine. Systematized the source base, which reflects the contribution of A. Jablonowski to the development of Polish historical science and the development of problems of Ukrainian history. Created a bibliographic list of scientific works by A. Jablonowski.

The systematization of historiographical sources on the problem of research; substantiation of the need to study the scientific work of A. Jablonowski and other representatives of Polish historical science in their study of the history of Ukraine; elaboration of the biography and scientific heritage of A. Jablonowski and other representatives of Polish historical science was further developed in this thesis.

The practical value of the obtained results lies in the expansion of scientific knowledge about the conditions of development of historical thought in Poland in the second half of the XIX – early XX centuries. The results of the study will be relevant and useful for research on the history of Poland, the history of Ukraine, culturology,

historiography. The published material can be used during the development and teaching of educational courses on the history of the Slavic peoples, the history of Ukraine, historiography, culturology.

In the first section «Historiography, source base and research methodology» analyzed the state of scientific development of the research topic, investigated source base and outlined theoretical and methodological principles.

The use the complex of various sources for analysis the set of problems concerning Ukrainian and Polish history, present in the scientific work of A. Jablonowski. In this thesis we evaluated his contribution to the expansion of the source base of historical research.

From periodicals, normative documents and epistolary sources we traced the development of Polish historical thought and activity of historical scientific societies of the XIX – the beginning of the XX century.

The collected sources supplemented and clarified some facts of A. Jablonowski's biography. His works allow to determine the range of scientific interests, to characterize the stages of scientific activity, to outline the content of the historian's concepts and to evaluate his scientific heritage as a whole.

In the second section analyzes the methodological, source studies changes that occur in Polish historiography in the late nineteenth – early twentieth century. During this period in science had deepening of scientific specialization, the separation of certain historical disciplines, such as cultural history, military history, economic history and others.

These preconditions led to a revision of the problems of historical research and the theoretical foundations of history as a science. The political situation and the idea of restoring an independent Polish state had a special influence on the activities of historians in the XIX – the beginning of the XX century.

The organizational and scientific activity of historical societies during the specified period, the contribution of their representatives to development of Ukrainian history were analyzed in the thesis. In this thesis were characterized such of scientific works as: monographs, articles, historical sources reflecting the

development of historical thought and the scientist's views on the history of Ukrainian lands in the context of the development of Polish and Ukrainian historical science. In A. Jablonowski's varied historical writings certain basic ideas come to the fore. This is research the origin and organization of the Cossacks, the name «Ukraine»; the level of economic development of Ukrainian lands in the Commonwealth; the condition of Ukrainian castles and the specifics of family relationships in Ukrainian families in the past.

In the third chapter examines the scientific activity of the scientist. He began historical research in his student years. His first studies were historical explorations during foreign travels, which were written as journalistic notes and contained impressions of the countries visited, observations of the historian, the results of ethnographic research, brief descriptions of certain historical events.

In the course of his research work, A. Jablonowski maintained scientific relations with Ukrainian historians, published reviews of research by Ukrainian historians and participated in scientific discussions.

The study of the biography of the scientist made it possible to characterize A. Jablonowski's relations with Ukrainian historians of the late XIX – early XX centuries and to find out its place in the development of historical knowledge in this period about the past of Ukraine, determine the contribution of the historian to the development of Polish and Ukrainian historiography.

In the fourth chapter «Source publications of Alexander Jablonowski» describes one of the largest collections of historical sources of the XIX century – «Źródła dziejowe».

Historical edition «Źródła dziejowe» became one of the largest editions in the Polish and Ukrainian historiographies of the nineteenth century. A. Jablonowski and his colleague A. Pawinski began issuing fundamental work on Polish and Ukrainian history – «Źródła dziejowe» at the end of the nineteenth century.

This work was founded jointly by two historians as a serial publication. This work is an important collection of source material on the history of the Commonwealth. A lot of the materials published and worked out by historians

concerned the history of Ukrainian lands that were part of the Commonwealth. In addition to the publication of historical source, this publication includes the monographs of A. Jablonowski. In his works investigated the problems of the history of Ukrainian lands, such as the features of land relations in the 16th – 17th centuries, the processes of colonization, the existence of castles, the general issues of the development of Ukrainian lands – Volhynia, Kyiv region, Bratslavshchyna, Chernigivshchyna, Podillya and others.

The historian and his work «*Źródła dziejowe*» has made an important contribution to the development of Polish as well as Ukrainian historical thought. «*Źródła dziejowe*» not only contained a subjective view of the historical development of certain Ukrainian lands, but also the original documents on the basis of which the historian came to certain conclusions in his studies.

In the fifth chapter «Collection of scientific works «*Pisma*» and other historical publications of A. Jablonowski» considered the works of the researcher, covering the historical process in the Ukrainian lands. In particular, we characterized a collection of works by A. Jablonowski, published in six volumes during 1910 – 1913 years. The significance of this edition is enormous, as it includes many scientific articles by the author, which allow tracing the formation and development of his scientific historical and political views; it is a systematic collection of works by a Polish scholar and demonstrates a wide range of creative interests of A. Jablonowski.

The value of this publication is enormous, because it includes many scientific articles of the author. These works allow us to trace the formation and development of his scientific historical and political views; it is a systematic collection of works by a Polish scholar and demonstrates a wide range of creative interests of A. Jablonowski.

His geographical research are showing in work «*Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej*», where the mapping form described the author's views on administrative features territorial structure of Polish and Ukrainian lands. In terms of modern historiography, the article identified deficiencies and value to the

development of modern historical thought such works as A. Jablonowski «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej», «Zadnieprze» and others.

From the point of view of modern historiography, cartographic and historical-geographical studies of A. Jablonowski can be used to analyze the current situation of these branches of science. The historical and geographical achievements of the scientist reflected his views on the historical process in general and the history of Ukraine in particular.

The historian believed that the Ukrainian lands were «returned» to the Commonwealth after the conclusion of the union with the Grand Duchy of Lithuania, and the borders of the Ukrainian lands in the XVII century (period of the Cossack uprisings) considered from a favorable point of view for Polish historiography.

Monographs «Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej» and «Akademia Kijowsko-Mohylańska» are generalized studies of the Ukrainian past by the Polish historian. In these works, he passed from the study of individual problems to a general presentation of Ukraine's past. The works appeared in the early twentieth century, during the period of scientific maturity of the scientist. These works reflect the question of the historical process in the Ukrainian lands.

For example, the researcher often addressed to the study some of problem of colonization processes in the forest-steppe and steppe zone of Ukraine, the development of trade in Ukraine in the sixteenth century and the origin of Ukrainian heraldry.

The thesis highlights the views of the Polish historian Alexander Jablonowski the peculiarities of Ukrainian culture, including its vision shows the influence of Polish culture in Ukrainian. According to the historian, important cultural achievements of the Ukrainian people – namely, the existence of the Kiev-Mohyla Academy, were associated with the influence of the Polish people, carrying the culture of the west Ukrainian lands. However, the historian points to the important historical significance Mohyla both the Ukrainian and the Polish people. This academy, according to A. Jablonowski, enabled the further development of higher education in Ukrainian lands.

Currently, the historiographical achievements of the educational institution allow us to claim that the Academy was a unique phenomenon in the history of the Ukrainian people. It played a crucial role in the cultural, social, educational development of the Ukrainian history and in the formation of the national elite during the period of existence.

In the vision of the historian, the Academy acts as a mediator between Western and Eastern culture in Ukraine. A. Jablonowski's work «Akademia Kijowsko-Mohylaska» is valuable due to the author's use of a significant source base.

In his work, the Polish researcher identifies Polish culture with the development of Western civilization, focuses on Polish influence, without pointing to the reverse influence of Ukrainian culture on Polish.

So, in this thesis was highlighted the place and the role of A. Jablonowski in the formation of Polish and Ukrainian historical thought at the end of the XIX – beginning of the XX centuries, was found the socio-political conditions of the development of historical knowledge on the territory of Polish and Ukrainian lands at the specified time and was revealed the factors that influenced the formation of the historical thought of this period.

In the thesis we analyze the historical and geographical research of famous Polish historian Oleksandra Jablonowski about territorial structure of Ukrainian provinces in the Rzeczpospolita in XVI – XVII century, economic, cultural and educational processes in the Ukrainian lands.

Conditions of development of historical knowledge of that time were reflected in the researcher's research. His works are not devoid of contemporary trends in Polish historiography, including negative coverage of the Cossack period in Ukrainian-Polish relations, the role of the Cossacks in the fall of the Commonwealth.

The dissertation identifies a significant contribution of A. Jablonowski in to the study of many important problems of the historical past of Ukraine. His creative legacy can be considered a significant step in the development of Ukrainian historical science in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

A. Jablonowski was engaged in the search for historical sources, conducted several ethnographic investigations relating to the history of Ukrainian lands, engaged in public activities, took an active part in the scientific life of the time in the Polish and Ukrainian lands. The historian was one of the active participants in the II and III Congresses of Historians, where he reported on the history of Moldova, Wallachia and Ukrainian lands.

We consider the scientist's creative work to be a significant contribution to the development of Ukrainian historical science in the second half in the XIX – the beginning of the XX century.

Keywords: historiography, historiographical sources, A. Jablonowski, «Źródła dziejowe», historical research.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях:

1. Весельська Н. В. Брацлавський замок у дослідженнях польського історика ХІХ ст. А. Яблоновського. *Часопис української історії*. Випуск 41. Київ, 2020. С. 55–61.

2. Весельська Н. В. Видання «*Źródła dziejowe*» в українській історіографії. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. Випуск 38. Одеса, 2018. С. 201–213.

3. Весельська Н. В. Кордони українських земель у наукових роботах польського історика А. Яблоновського. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 83–90.

4. Весельська Н. В. Матеріали люстраційних актів та ревізій польського уряду ХVІ–ХVІІ ст. у дослідженнях української історії Александра Яблоновського. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 83–89.

5. Весельська Н. В. Участь Олександра Яблоновського в історичних з'їздах Польського історичного товариства. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 344–350.

Публікації в іноземних виданнях:

6. Veselska N. Winnicki i Braclawski zamki w badaniach polskiego historyka XIX w. A. Jablonowskiego. *INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL Web of Scholar*. 2019. 2 (32). P. 18–22.

7. Весельская Н. В. Материалы по истории Киевщины и Брацлавщины в публикациях польского историка Александра Яблоновского (вторая половина ХІХ в.). *Ученые записки УО ВГУ им. П. М. Машерова*. 2018. Том 28. С. 22–27.

8. Грабарчук Н. В. Місце варшавської оптимістичної історичної школи в польській історіографії ХІХ ст. *Польські студії*. Том ІХ. Варшава-Київ, 2016. С. 34–44.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

9. Весельська Н. В. Зображення адміністративно-територіальних меж українських земель істориком О. Яблоновським. *Матеріали щорічної міжнародної наукової конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності»*. Житомир, 2016. С. 156–166.

10. Весельська Н. В. Історія Києво-Могилянської академії у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського (1829-1913 рр.). *Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926-2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2017. С. 168–174.

11. Весельська Н. В. Українська культура в дослідженнях Олександра Яблоновського (на прикладі праці «Akademia Kijowsko-Mohylańska»). *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь»*. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Вип. 54. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. С. 373–377.

12. Грабарчук Н. В. Історія українського козацтва у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей*. Випуск 25. Київ, 2016. С. 343–347.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Весельська Н. В. Польський історик Олександр Яблоновський про українські староства у XVI – XVII ст. *Літописець. Випуск 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)»*. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. С. 33–36.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія дослідження	11
1.2. Джерельна база дослідження	21
1.3. Методологічні принципи і понятійний апарат	33
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	39
2.1. Краківська, Варшавська історичні школи та їх вплив на розвиток польської історіографії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	39
2.2. Історичні дослідження львівських науковців та поширення неоромантичних тенденцій у польській історіографії на початку ХХ ст.	49
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО ЯК НАУКОВЦЯ	60
3.1. Становлення особистості науковця	60
3.2. Місце Александра Яблоновського в історичних школах польської історіографії другої половини ХІХ ст. та в стосунках з українськими істориками	71
РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО	82
4.1. Видання «Źródła dziejowe» в історіографії	82
4.2. Багатотомне джерельне видання «Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym»	106
РОЗДІЛ 5. ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «PISMA» ТА ІНШІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ А. ЯБЛОНОВСЬКОГО	132
5.1. Видання «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» в історіографії	132

5.2. «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej» та інші історико-топографічні дослідження А. Яблоновського	148
5.3. Політичні та освітні процеси на українських землях у дослідженнях А. Яблоновського	166
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЮЗР – Архив Юго-Западной России

ВІШ – Варшавська історична школа

ВКЛ – Велике Князівство Литовське

КІШ – Краківська історична школа

КМА – Києво-Могилянська Академія

ЛІШ – Львівська історична школа

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка

РП – Річ Посполита

УІЖ – Український історичний журнал

PAU – Polska Akademia Umiejętności

PTH – Polskie Towarzystwo Historyczne

КН – Kwartalnik Historyczny

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українсько-польські взаємини були складними у різні періоди розвитку наших держав. Наприкінці ХХ ст. із виходом України на міжнародну арену в якості незалежної держави розпочався новий етап в українсько-польських відносинах. Однією із актуальних проблематик досліджень українських істориків став аналіз діяльності історичних товариств та визначних особистостей, пов'язаних з історією Польщі та України.

Історична думка цих двох держав розвивалась у взаємозв'язку, оскільки історія наших народів тісно перепліталась протягом багатьох століть. Процес становлення українських історичних знань збігається із процесом зародження та становлення польських наукових історичних товариств та активної діяльності видатних істориків, зокрема А. Яблоновського. ХІХ століття характеризується посиленням інтересу української та польської інтелігенції до національної історії, що було зумовлено відсутністю державної незалежності та включенням територій обох країн до складу інших держав.

Загарбання польських земель Пруссією, Австрією та Росією наприкінці ХVІІІ ст. суттєво вплинуло на розвиток польської історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Їх включення до складу інших країн загострило серед інтелігенції інтерес до минулого, сприяло пошуку причин національної трагедії. Поряд із проблемами польської історії, у працях порушувалися й питання історії Європи та історії сусідніх держав, зокрема України.

Історичний аналіз феномена польської історичної науки є актуальним з кількох позицій. По-перше, здобутки багатьох польських дослідників та істориків ХІХ – початку ХХ ст. залишаються малодослідженими, а тому не повною мірою включеними до сучасного наукового знання. По-друге, наукові товариства мають особливості та специфічні аспекти розвитку, що зумовлює використання різних підходів до вивчення їхньої діяльності. Аналіз діяльності та наукової спадщини видатних істориків є одним із важливих напрямів

сучасних досліджень в Україні, що дає можливість встановити спадковість наукових традицій у розвитку історичної думки на різних етапах її розвитку.

Особливості поступу історичної думки в Польщі у ХІХ – на початку ХХ ст. визначають необхідність аналізу науково-культурної спадщини польського дослідника А. Яблоновського та неупередженого висвітлення його внеску у вивчення історії не лише польської минувшини, але і питань всесвітньої історії та історії України. Вивчення його наукової спадщини, безперечно, буде сприяти розвитку української історичної думки, збагаченню знань про історію польського народу та розвитку добросусідських відносин між нашими державами.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка – «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в ХVІІІ – на початку ХХІ ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (номер державної реєстрації 0111U008523).

Об'єктом дослідження є розвиток польської історичної думки у ХІХ – на початку ХХ ст. і внесок А. Яблоновського у розвиток історичної науки.

Предметом дослідження є науковий доробок польського історика А. Яблоновського, зокрема дослідження ним проблем української історії.

Мета дослідження полягає у висвітленні місця і ролі А. Яблоновського у розвитку польської та української історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., комплексному аналізі його творчого доробку.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу з теми дослідження;
- простежити умови розвитку історичних знань у Польщі у ХІХ – на початку ХХ ст. і виявити фактори, що впливали на розвиток історичної думки та формування поглядів А. Яблоновського;

- охарактеризувати діяльність наукових шкіл польської історіографії другої половини XIX – початку XX ст., внесок їхніх представників у вивчення історії України та місце А. Яблоновського у їх функціонуванні;

- розглянути публікації історичних джерел А. Яблоновського, конкретизувати його внесок у розширення джерельної бази для вивчення історії України в контексті інших джерельних публікацій польськими та українськими вченими;

- окреслити погляди А. Яблоновського на історію українських земель у контексті розвитку польської та української історичної науки, що відображені у його монографіях та наукових статтях, визначити погляди дослідника на такі питання як: походження та характер козацтва, назву «Україна» та інших етнічних територій, їхнього рівня економічного розвитку у складі Речі Посполитої (далі – РП); становище оборонних замків; характер родинних стосунків в українських сім'ях у минулому; освітні процеси на українських землях;

- проаналізувати історико-топографічні дослідження вченого, які знайшли відображення у праці «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiey» та низці інших статей вченого;

- охарактеризувати відносини А. Яблоновського з українськими істориками кінця XIX – початку XX ст.;

- визначити внесок А. Яблоновського у розвиток польської та української історіографії.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри: а) межі реальних подій, пов'язаних із життям і науковою діяльністю А. Яблоновського. Нижня межа визначається датою його народження 1829 р. і включає етапи формування його як історика, тоді як верхня межа не обмежується датою смерті науковця у 1913 р., оскільки джерелознавчі дослідження А. Яблоновського були продовжені його наступниками до початку Першої світової війни, що відобразилось на розвитку польської історіографії; б) межі історичних подій XVI – XVIII ст., що стали об'єктом наукових досліджень А. Яблоновського.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу РП до другого її поділу, а у ХІХ – на початку ХХ ст. – до складу Російської імперії.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та науковості, системності у висвітленні формування та діяльності польських історичних товариств та наукових шкіл ХІХ – початку ХХ ст. Завдяки використанню основних методів історіографічного пізнання – методу конкретного історіографічного аналізу та методу історіографічного синтезу, а також методів історіографічного синтезу, конкретно-пошукового, логічного, критичного біографічного, порівняльного методів було висвітлено вплив політичних, економічних, соціальних факторів на розвиток історичних знань у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та охарактеризовано внесок А. Яблоновського в розвиток історіографії.

Хронологічний метод дозволив виділити хронологічні рамки діяльності польських історичних товариств та наукових шкіл. Також було застосовано і інші історичні методи для ширшого розкриття теми, про це детальніше йтиметься у підрозділі 1.3 даної роботи.

Наукова новизна дослідження обумовлена метою та завданнями роботи. Вона визначається постановкою і розробкою актуальної проблеми, що досі не була об'єктом спеціального історіографічного дослідження. *Вперше здійснено історіографічний аналіз наукової діяльності польського історика А. Яблоновського та комплексно проаналізовано його внесок у вивчення української історії.*

- проведений ґрунтовний історіографічний аналіз публікацій, присвячених життю та професійній діяльності А. Яблоновського;

- розроблено та подано власну періодизацію наукової роботи польського історика;

- проведено дослідження значення наукового доробку А. Яблоновського в польській та українській історичній науці;

Удосконалено й поглиблено:

- уявлення про зміст наукових концепцій А.Яблоновського щодо історичного минулого України.

Систематизовано:

- джерельну базу, що відображає внесок А. Яблоновського у розвиток польської історичної науки та розробку проблем історії України;

- бібліографічний список наукових праць А. Яблоновського .

Подальшого розвитку набули:

- систематизація історіографічних джерел з проблеми дослідження;

- обґрунтування необхідності дослідження наукового доробку А. Яблоновського та інших представників польської історичної науки у вивченні ними історії України;

- опрацювання біографії та наукової спадщини А. Яблоновського та інших представників польської історичної науки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розширенні наукових знань про умови розвитку історичної думки у Польщі у другій половині XIX – початку XX ст. Результати отриманого дослідження будуть актуальними і корисними для досліджень історії Польщі, історії України, культурології, історіографії. На їхній основі можливе дальше накопичення знань про розвиток польської історичної науки. Оприлюднений матеріал може використовуватися під час розробки та викладання освітніх курсів із історії слов'янських народів, історії України, історіографії, культурології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є авторським дослідженням. Отримані під час написання роботи висновки є самостійними. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. Усі наукові публікації автора одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. Разом із цим, ключові положення дослідження знайшли відображення у низці міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій та семінарів: Другі Міжнародні

славіністичні читання (18 листопада 2015 р., м. Київ); всеукраїнська наукова конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (23-24 березня 2016 р., м. Київ); III Міжнародна конференція «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (4 листопада 2016 р., м. Житомир); конференція «Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність» (15-16 листопада 2016 р., м. Бердичів); Третій Міжнародний Славістичний колоквиум до 90-річчя від дня народження Павла Степановича Соханя (18 листопада 2016 р., м. Київ); міжнародна наукова конференція «Європа-Україна-Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека» (20-21 травня 2017 р., м. Тернопіль); науково-практичний семінар «Ідеї національного Відродження у слов'янських країнах XVIII – XIX ст. у історичній спадщині дослідників» (6 травня 2019 р., м. Житомир).

Публікації. Положення та висновки дисертації знайшли відображення у 13 наукових статтях, 5 з яких – у фахових виданнях України, 3 – у міжнародних виданнях Загальний обсяг публікацій становить 5,6 друк. арк.

Структура роботи визначається метою і завданнями дослідження, містить вступ, п'ять розділів, розділених на 12 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури (455 найменувань), додатки. Загальний об'єм дисертації становить 253 сторінки, з яких 195 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Проблема становлення польської історичної науки тісно пов'язана із діяльністю історичних наукових товариств та наукових шкіл, окремих історичних особистостей, які на сьогоднішній день потребують більш глибокого дослідження.

З урахуванням дослідницьких завдань історіографію дослідження можна тематично розділити на кілька груп. Перша група – це праці, у яких висвітлено загальні тенденції розвитку польської історичної думки середини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема сюди можна віднести публікації українських та польських істориків, які досліджували аспекти польської історіографії ХІХ – початку ХХ ст., зокрема праці, що стосуються діяльності польських історичних шкіл ХІХ ст. та публікації, що присвячені особистостям і науковій спадщині визначних істориків ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Друга група об'єднує наукові дослідження, що стосуються особистості та історичних праць Александра Яблоновського.

Таке умовне розмежування історичних публікацій дозволяє проаналізувати історіографію дослідження та визначити хронологічні етапи вивчення розвитку історичної думки та особистостей визначних польських істориків, зокрема й А. Яблоновського. У цьому плані можна виділити кілька хронологічних періодів в розвитку історіографії проблеми, зокрема 1) 60-ті рр ХІХ ст. – загальні праці польських істориків, що стосуються історіографічних досліджень, 2) 90-ті рр ХІХ ст. – початок ХХ ст.(до 1915 р.) – наукові дослідження А. Яблоновського та історичні праці першої чверті ХХ ст., що стосувались його творчої спадщини, 3) період роботи радянських істориків, що фактично не підіймали у своїх працях питання, пов'язані з життям та творчістю

А. Яблоновського, 4) наукові праці 80-х та 90х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – дослідження сучасних науковців.

Перша група праць – це дослідження, що відображають загальні тенденції розвитку польської історіографії та стосуються тлумачення позитивізму у польській історіографії. До першої групи можна також віднести й дослідження представників польського позитивізму – В. Смоленського, Ф. Буяка, С. Закшевського, Ш. Ашкеназі, М. Бобжинського та ін.

Прикладом польського романтизму першої половини ХІХ ст. є праці польського історика Й. Лелевеля. Більшість досліджень історика присвячені політичній історії Речі Посполитої та історії селянства. Хронологічні рамки праць Й. Лелевеля охоплюють період від найдавніших часів до початку ХІХ ст. історії польського селянства. Для дослідження ролі історичних праць Й. Лелевеля у польській історіографії було використано його праці¹. Саме праці цього історика вплинули на подальший розвиток польської історичної думки та формування світогляду істориків-позитивістів, в тому числі і А. Яблоновського.

Одним із перших досліджень, що стосувались огляду розвитку історіографічного процесу стала праця В. Смоленського «*Szkoły historyczne w Polsce*»², перше видання якої вийшло у 1898 р. У ній автор висвітлив розвиток польської історичної думки та дав характеристику умов розвитку польської історичної науки протягом ХІХ ст., проаналізував праці польських істориків того часу. Важливим джерелом для вивчення наукової діяльності польських істориків є також праця Ф. Буяка³, що написана як звіт про засідання РТН у Львові за 25 листопада 1923 р., де автор визначає відмінність історії від інших наук та обґрунтовує принцип історичності. У публікаціях С. Закшевського^{4 5},

¹ Lelewel J. *Historyka tydzień o latwym i pożytecznem nauczaniu Historyi*. Wilno. 1815. 126 s.

² Smolenski W. *Szkoły historyczne w Polsce*. (Główne kierunki poglądów na przeszłość). Warszawa: PIW. 1986. 148 s.

³ Bujak F. *Zagadnienie syntezy w historii*. *Kwartalnik Historyczny*. 1923. R. 37. S. 1–23.

⁴ Zakrzewski S. *Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa*. *Kwartalnik Historyczny*. 1923. R. 37. S. 289–324.

⁵ Zakrzewski S. *Zagadnienia historyczne*. Lwów: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. T. 1. 574 s.

Ш. Ашкеназі⁶, М. Бобжинського⁷, які з'явилися уже в неоромантичній історіографії, дано оцінку попереднім поглядам на історію РП, наголошено на значенні історичних досліджень для відновлення та розвитку державності.

Історичні твори В. Калінки⁸, М. Бобжинського⁹, С. Смольки¹⁰, Ю. Шуйського¹¹ дозволили нам проаналізувати значення КІШ у польській історіографії. Названі праці мають спільні риси, що свідчать про належність їх авторів до однієї Краківської історичної школи – це висвітлення історії РП у так званому негативному світлі, за що школа отримала назву «песимістичної». Представники відводили виключну роль падінню РП, повстанням польського народу, що призвели до його ганебного становища та вбачали головну роль історії у висвітленні політичних подій історичного розвитку РП.

Для дослідження діяльності ВІШ ми використали історичні праці Т. Корзона^{12 13}, В. Смоленського^{14 15 16}, які об'єднують характерні погляди представників ВІШ – це висвітлення історії РП у позитивному баченні, на противагу представникам КІШ. Особливу увагу історики звертали не на політичну історію, а на соціально-економічний розвиток РП протягом всього періоду її існування.

У працях представників ЛІШ О. Бальцера^{17 18} та Т. Войцеховського¹⁹ відображено діяльність наукової школи, погляди істориків на історію Польщі,

⁶ Askenazy S. Stan i potrzeby historiografii polskiej w zakresie dziejów nowożytnych i najnowszych *Biblioteka Warszawska*. 1900. T. 2. Z. 1. S. 1–30.

⁷ Bobrzyński M. *Nasi historycy wobec wojny światowej*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1920. 36 s.

⁸ Kalinka W. *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*. Krakow: Spółka wydawnicza polska, 1808. 484 s.

⁹ Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1887. 386 s.

¹⁰ Smolka S. *Szkice historyczne*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1882. 363 s.

¹¹ Szujski J. *Dzieje Polski*. Kraków: w drukarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spolki, 1895. T. 1. 390 s.

¹² Korzon T. *Historia Polski / Oprac. B. Bator*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.

¹³ Korzon T. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 1764–94, badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. Warszawa: Nakładem Teodora Paprockiego I S-KI, 1897. 558 s.

¹⁴ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

¹⁵ Smoleński W. *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia Historyczne*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949. 382 s.

¹⁶ Smolenski W. *Szkoly historyczne w Polsce. (Głowne kierunki poglądów na przeszłość)*. Warszawa:PIW, 1986. 148 s.

¹⁷ Balzer O. *Historia ustroju Polski*. Cracovie: Imprimerie de l'Université Jagellone, 1906. 137 s.

¹⁸ Balzer O. *Królestwo Polskie*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1919. 336 s.

що були дещо відмінними від представників інших наукових шкіл. Представники ЛПШ велику увагу приділили історико-краєзнавчим проблемам, розглядали питання української історії, частково ідеалізували політику представників колишньої шляхти, висловлюючи думку про її схожість із аристократією інших європейських країн.

Окремо слід звернути увагу на праці, що стосуються аналізу наукового доробку польської позитивістської історіографії другої половини ХІХ ст. Це публікації, що присвячені окремим представникам польських історичних шкіл другої половини ХІХ ст. та конкретно-науковому аналізу їх громадської, наукової та культурної діяльності.

Такими є дослідження російського історика Миколи Карєєва «Падение Польши в исторической литературе»²⁰ у якому він приділив увагу відображенню в історичній літературі, в тому числі і польській, проблеми занепаду РП. Історик був прихильником російсько-польського зближення на основі рівного партнерства і саме з таких позицій написав згадану монографію.

Традиції критичного огляду розвитку польської історичної думки знайшли відображення у працях польських науковців А. Грабського²¹ ²²; Р. Пшеласковського²³. У них проаналізовані загальні тенденції розвитку польської історичної думки від ХІІ до ХХ ст., висвітлені особливості та характерні риси польського історіописання в часи ренесансу, барокко, просвітництва, романтизму, позитивізму, неоромантизму, новітніх наукових течій ХХ ст. Окрім іншого зачіпаються й проблеми розвитку історичної думки в Україні, Росії, простежено вплив західноєвропейської історіографії.

Доробок польських дослідників історії України згадано і у працях українських науковців. Деякі питання стосовно діяльності польських

¹⁹ Wojciechowski T. Chrobacka, rozbiór starożytności słowiańskich. Kraków: nakład Wydawnictwa Kraju, 1873. 341 s.

²⁰ Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе. СПб. 1888. 418 с.

²¹ Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2000. 278 s.

²² Grabski A. Dzieje historiografii. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2006. 866 s.

²³ Przelaskowski R. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. 256 s.

історичних шкіл піднімаються у праці В. Антоновича²⁴, що дає коротку характеристику деяких праць польських істориків з історії Правобережної України.

Одним із перших українських історіографічних досліджень слід вважати працю М. Грушевського²⁵. Вчений головну увагу приділив аналізу розвитку історичних, етнографічних, мовних українських студій упродовж переважно XIX ст., звертаючись і до попередніх етапів. Українознавчий доробок польських вчених М. Грушевський у цій праці не аналізував. Однак вона важлива для нашого дисертаційного дослідження тим, що у ній проаналізовані культурно-освітні та політичні чинники, які впливали на український історіографічний процес у XIX – на початку XX ст.

Важливе значення мають праці й інших дослідників історіографії як то Д. Дорошенка²⁶, що відмітив, що польські історики розробляли історію України, оскільки вона пов'язана з історією Польщі. У названій праці є окремий розділ «Дослідження української історії в російській та польській історіографії»²⁷, де він дав коротку характеристику праць польських авторів. З-поміж них А. Яблоновського назвав «Нестором дослідження української минувшини в польській історіографії», високо оцінив його джерельні публікації, дещо зупинився на характеристиці його праць «*Historya Rusi południowej...*» та «*Akademia Kijowsko-Mohylianskiej...*». Д. Дорошенко обмежився констатацією, що виклад історії у А. Яблоновського є історією польськості на українських землях²⁸.

Виділяється також дослідження І. Колесник²⁹, де з-поміж іншого проаналізовані історіографічні процеси Правобережжя, яке було тісно пов'язане із Польщею. І. Колесник коротко згадує заслуги польських діячів для

²⁴ Антонович В. Лекції з джерелознавства. Під ред. М. Ковальського. Київ: Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 382 с.

²⁵ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие основных вопросов украиноведения. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Санкт-Петербург. 1914. Т.1. С. 1–37.

²⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. Київ, 1996. 221 с.

²⁷ Там само. С. 14–152.

²⁸ Там само. С. 150.

²⁹ Колесник І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття. Київ: Генеза. 2000. 256 с.

розвитку культури цього регіону та їх вплив на формування української історіографії. Історик констатувала, що польський культурно-громадський рух у ХІХ ст. мав значний вплив на процеси українського відродження. Польські впливи, котрі були відчутними в різних регіонах української території протистояли російському елементу³⁰. І. Колесник не ставила завданням давати конкретний аналіз праць польських істориків.

У іншій своїй праці³¹ автор проаналізувала становлення та розвиток поняттєвого апарату української історіографічної науки, що формувався під впливом європейської історичної думки.

Окремі питання висвітлення проблем українського минулого у польській історіографії, польсько-українських наукових стосунків, вплив польської історичної науки на поступ української у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. розглядалися у статтях українських та польських істориків В.Масненка³², В.Серчика³³, А.Стенпніка³⁴.

Одним із найбільш помітних досліджень, що стосуються діяльності польських науковців другої половини ХІХ ст. є доробок українського історика Л. Зашкільняка. Він є автором статті про Варшавську історичну школу у «Енциклопедії історії України» та статей про україно-польські відносини, що дають змогу проаналізувати розвиток історичної думки на території України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Наукову цінність при вивченні умов розвитку польської історичної науки у ХІХ – початку ХХ ст. становить його праця «Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість»³⁵, де автор аналізує роль польської та російської історіографії у

³⁰ Колесник І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ століття. Київ: Генеза. 2000. С. 233.

³¹ Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія. Київ: Інститут історії України. 2013. 566 с.

³² Масненко В. Українська історіографія кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітимізації. *Історія та історіографія в Європі*. Київ. 2004. Вип. 3. С. 25–34.

³³ Серчик В. Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки. *Віднова*. Мюнхен. 1986. Т.4. С. 169–182.

³⁴ Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego (1795 – 1918). Lublin. 1998. 320 s.

³⁵ Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.

формуванні та збереженні історичних стереотипів стосовно української історії і українців та визначає їхній вплив на суспільно-політичні відносини у обох країнах. Усе ж творчий доробок А.Яблоновського у цих процесах не аналізується. Праці науковця відіграли важливу роль для розширення теоретичної бази дослідження³⁶.

Є. Сінкевич є автором багатьох публікацій з польської історіографії. Вагому частку у творчості науковця займають дослідження з українсько-польських відносин, проблеми українсько-польських культурних і наукових зв'язків, розвитку польської історіографії.

У дослідженні КІШ автор визначає її роль в польській історіографії протягом часу її існування³⁷. Фактично, науковець вперше в українській історіографії здійснив комплексний аналіз діяльності представників однієї з найбільш відомих у польській історичній науці шкіл. Діяльність представників історичної школи автор поділив на чотири періоди, які хронологічно співпадають з основними історичними етапами у житті польського народу. Перший період охоплює другу половину ХІХ ст. – 1918 р., другий – 1918-1939 рр., третій – 1944-1989 рр., четвертий – сучасний це 1989-2010 рр.

У інших працях Є. Сінкевича, що стосуються варшавської історичної школи на основі мемуаристики та літературних публікацій охарактеризовано історичні дослідження І. Франка та особливості диспуту із істориками КІШ, що мали відмінні погляди на українське минуле^{38 39 40}.

³⁶ Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка. 1999. 227 с.

³⁷ Сінкевич Є. *Краківська історична школа в польській історіографії*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 332 с.

³⁸ Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 403–407.

³⁹ Сінкевич Є. Козацький і Ягелонський міфи в польській та українській історіографії. *Наукові праці*. 2008. Випуск 83. С. 240–242.

⁴⁰ Сінкевич Є. Полеміка Івана Франка із представниками краківської історичної школи. Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Матеріали Міжнародного наукового конгресу присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р. Львів: Вежа і Ко, 2010. Т. 2. С. 872–877.

Окремо варто зазначити про внесок у дослідження питань польської історіографії І. Ярмошика. У своїх дослідженнях він, на основі аналізу архівних і друкованих матеріалів, опублікованої творчої спадщини, з'ясував внесок польських істориків у розвиток історичної думки як Польщі, так і України, визначив особливості розвитку польської історіографії протягом XIX – середини XX ст., проаналізував історичні погляди окремих польських істориків, таких як Т. Чацький, Т. Вежбовський, Ю. Крашевський та інших істориків і краєзнавців. Важливою є монографія історика⁴¹, де проаналізовано місце польських істориків в українсько-польських наукових та культурних стосунках зазначеного періоду.

Серед напрацювань дослідників та істориків у сучасній історіографії можна виокремити дослідження О. Рудої, де проаналізовано особливості різних оцінок козацької проблематики польськими істориками. На думку О. Рудої, на висвітлення польськими дослідниками історії козацтва суттєво вплинуло поширення позитивістської та неоромантичної методологій у польській історіографії XIX – початку XX ст. та тогочасна політична ситуація, що сприяла відродженню історичних міфів та стереотипів⁴².

Цінними для дослідження є також праці В. Тельвака, де він приділив увагу діяльності представників ЛПШ, оцінив їх внесок у розвиток польської та української історіографії⁴³.

⁴¹ Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. 511 с.

⁴² Руда О. Генеза польсько-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890–1914). *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 367–379.; Руда О. Поширення українсько-польських історичних міфологем у польській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. *Wieki Stare i Nowe*. 2012. № 4(9). С. 114–128.; Руда О. Українська проблематика в дослідженнях польських науковців Львівського університету (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 49. С. 114–129.

⁴³ Тельвак В. Дрогобицький науковий гурток Історичного товариства у Львові. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 256–263.; Тельвак В. Образи української Клію на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. Випуск 3. С. 123–128; Тельвак В. Організація та діяльність краківського кола історичного товариства у Львові (до 1918 р.) *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 285–293.; Тельвак В. Польське історичне товариство та розвиток краєзнавчого руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Літопис українського краєзнавства*. 2012. № 2. С. 29–35.

Л. Лазурко у своїх публікаціях аналізує діяльність ЛПШ та заснованого нею товариства, особливу увагу приділяє науковому часопису ЛПШ КН, що видавався з 1887 р до початку Другої Світової війни⁴⁴.

Вагомими для аналізу польської історичної думки ХІХ – початку ХХ ст. є також публікації, котрі висвітлюють окремі аспекти досліджуваних у нашій дисертації проблем. У статті Г. Белякова та О. Белякової проаналізовано твори польських істориків 60-х – першої половини 80-х рр., присвячених еволюції військово-політичної організації українського козацтва та його ролі в державотворчих процесах на території українських земель⁴⁵.

Публікації польських науковців В. Моравського, А. Чернецька-Хаберко, А. Абрамовича та ін. стосуються діяльності видатних польських істориків ХІХ – початку ХХ ст., аналізу їхніх праць та їх науковій критиці⁴⁶.

Друга група літератури – це праці, що включають в себе дослідження польських та українських науковців, які стосуються особистості А. Яблоновського. Перші такі публікації належали перу польських істориків. Зокрема, Ф. Буяк, окрім рецензій на праці А. Яблоновського написав статтю, присвячену його дослідженню «Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej» та видав автобіографію історика⁴⁷. Представник варшавської історичної школи Т. Корзон написав біографію історика, що була видана після його смерті⁴⁸. Інший сучасник А. Яблоновського – І. Барановський теж написав статтю,

⁴⁴ Лазурко Л. Польське Історичне товариство у Львові та його часопис. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 112–118.; Лазурко Л. Українська проблематика на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» у міжвоєнний період. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 338–350.

⁴⁵ Беляков Г., Белякова О. Польська історична література про українське козацтво. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 73–78.

⁴⁶ Morawski W. Władysław Grabski – polityk, mąż stanu, reformator. Warszawa: Narodowy Bank Polski, 2004. 36 s.; Czerniecka-Haberko A. Oswald Balzer w historiografii polskiej. *Історичний архів*. 2014. Випуск 12. S. 193–201.; Abramowicz A. Adolf Pawiński w Citânia de Briteiros. *Swiatowit*. 1999. № 42 (Т. 1). S. 15–20.

⁴⁷ Bujak F. W sprawie kartografii historycznej. *Kwartalnik Historyczny*. 1906. R. 20. S. 484–496.

⁴⁸ Korzon T. Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1914. Rocznik XXVIII. С. 145–180.

присвячену особистості науковця⁴⁹. М. Добровольський одразу після смерті А. Яблоновського написав біографію та загальний огляд його праць⁵⁰.

Із сучасних польських науковців до вивчення особистості А. Яблоновського звертались І. Кулеша⁵¹ та З. Мікульський⁵². За період існування незалежної української держави до постаті та наукової спадщини А. Яблоновського зверталися Р. Майборода⁵³ та О. Киян⁵⁴. У згаданих дослідженнях частково проаналізовано історичні погляди польського науковця та згадано основні віхи життєвого шляху історика.

Праці А. Яблоновського використовував у своїх дослідженнях та аналізував М. Крикун, чия сфера наукових інтересів стосується історичного розвитку українських земель у складі Польської держави. У публікаціях, що стосуються адміністративно-територіального поділу Правобережної України та господарського становища населення у XVI – XVIII ст. історик звертається до аналізу джерел, опублікованих А. Яблоновським⁵⁵.

Отже, історіографія теми дослідження є доволі широкою, проте аналіз стану її наукової розробки теми дає підстави стверджувати, що на сьогодні узагальнене монографічне дослідження зазначеної теми відсутнє. Цілісного дослідження, де було б комплексно проаналізовано доробок польського науковця А. Яблоновського у вивченні історії українських земель немає. Усі вищеназвані дослідження можуть стати основою для створення такої праці.

⁴⁹ Baranowski I. Aleksandr Jabłonowski. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 17.06.1911. Rok II. Nr. 24. S. 393–395.

⁵⁰ Dobrowolski M. Alexander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. 17/2. S. 239–253.

⁵¹ Kulesza I. Aleksander Jabłonowski. *Gryfita Białostocki Magazyn Historyczny*. 1995. №3(8). S. 5-6.

⁵² Mikulski Z. Odsłonicie obelisk i tablicy pamiętkowe ku czci Aleksandra Jablonowskiego (Marianski eporzecze, 10 X 1999). *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1999. T. 62. S. 48–50.

⁵³ Майборода Р. Александр Яблоновський та його внесок в актуалізацію люстрацій королівщин українських земель першої половини XVII ст. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2009. № 5/6. С. 209–223.

⁵⁴ Киян О. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *Український історичний журнал*. 1994. №4. 61–74.

⁵⁵ Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Академія Наук України. Інститут української археографії, 1993. 185 с. ; Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: статті та матеріали. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2008. 412 с.

1.2. Джерельна база дослідження

Під історіографічним джерелом прийнято розуміти пам'ятку минулого, яка містить інформацію щодо конкретного предмету історіографічних досліджень. За визначенням Робіна Колінгвуда це сировина з якої виготовляють історію, або за образним висловом українського історика Н.Яковенко – це ще тільки купка цегли, з якої історик змурує фундамент під свою оповідь про минуле⁵⁶. У нашому випадку це сукупність матеріалів, які засвідчують розвиток польської історичної науки у ХІХ – на початку ХХ ст. та характеризують науково-історичну діяльність А. Яблоновського в контексті цього розвитку.

Джерельна база даної теми сформувалась у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. При написанні наукової роботи було використано різні види джерел, зокрема наукові публікації польських та українських дослідників, що були представниками певних наукових історичних шкіл ХІХ – початку ХХ ст. та нормативні документи, епістолярні джерела, що були опубліковані сучасними істориками.

Джерельну базу дослідження можна розділити на кілька груп – це комплекс опублікованих та неопублікованих історичних матеріалів. Комплекс опублікованих джерел відображає науково-дослідницький процес вивчення польською історичною наукою минулого своєї держави, українського народу та інших важливих питань всесвітньої історії.

Частина рукописів історика знаходиться у Відділі рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної академії України, де знаходиться праця А. Яблоновського «*Koleje dziejowe zrzeszania się politycznego Słowian północnych do połowy XV-go wieku*». У Державному Архіві Львівської області знаходяться матеріали, що допомагають відтворити умови розвитку історичних знань на території українських земель у другій половині ХІХ ст., зокрема особові справи відомих польських істориків,

⁵⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, Критика. 2007. с. 229.

протоколи засідань та матеріали з'їздів польських істориків. Важливу групу становлять джерела особового походження, зокрема листування А. Яблоновського з М. Грушевським, автобіографія польського науковця, рецензії та інші архівні матеріали⁵⁷.

Для дослідження життєвого і творчого шляху особистостей, розкриття світоглядних позицій істориків важливу роль відіграють епістолярні джерела. У Центральному державному історичному архіві містяться листи, написані польською мовою від А. Яблоновського до М. Грушевського за період 1900 – 1905 рр. Листи відображають факти життєвого шляху особистостей та допомагають простежити невідомі сторінки їх біографій. Кілька листів М. Грушевського та А. Яблоновського стосуються обговорення наукової праці «Історія України Руси»⁵⁸.

Основою джерельної бази нашого дисертаційного дослідження є: 1) праці А. Яблоновського, присвячені як проблемам минулого України, так і загальній історії РП; 2) окремо слід виділити видання історичних джерел А. Яблоновським, чимало з яких безпосередньо стосуються історії України; 3) польські періодичні видання, на сторінках яких друкувалися результати історичних досліджень, інформація про діяльність товариств, установ та окремих науковців; 4) важливою групою джерел для нашого дослідження є рецензії на праці, спомини та некрологи, що відтворюють умови формування наукового світогляду істориків; 5) додатковим джерелом є енциклопедичні видання, на сторінках яких можна знайти довідкову інформацію про польських істориків, з поміж них і А. Яблоновського.

⁵⁷ Держархів львівської обл. Ф. 26. Оп. 9. Спр. 462. Матеріали III съезда польских историков / вступительное и заключительное слово, протоколы заседаний секцій, 4 июня 1900. II арк.; Спр. 658. Протоколы заседаний совета професоров, профессорско-преподавательного состава и доцентов за 1912/13 учебный год. 50 арк.; Ф. 350. Справи постійного зберігання за 1906-1914 роки. Оп. 1. Спр. 2996. Характеристика на члена польської націонал демократичної партії професора львівського університету Закшевського Станіслава 8 вересня 1908 – 26 жовтня 1910. 5 арк.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 858 Листи до М.С. Грушевського від А. Яблоновського (польською мовою). 12 арк.; Ф. 222. Оп. 2. Спр. 22 Список членов общества Нестора Летописца (за описью). 5 арк.

До згаданої другої групи джерел можна віднести джерельне видання А. Яблоновського та А. Павінського «*Źródła dziejowe*». Це видання значно розширило джерельну базу історії українських земель. Структура видання була дещо схожою до видань Тимчасової комісії по розгляду давніх актів – історики групували матеріал в окремі томи, що стосувались певних питань. Науковці не просто публікували історичні джерела, що є немало важливим аспектом, а й проводили глибокі історичні розвідки із проблеми, що досліджували. Такі історичні розвідки присутні у кожному томі, що видавався. На цінність цього видання звернув увагу М. Грушевський, відмітивши що історики тут не просто публікували історичні джерела, а видали повноцінні історичні монографії на основі опрацювання сучасного їм матеріалу⁵⁹. Глибше зрозуміти внесок А. Яблоновського в розвиток джерельної бази української історії може аналіз роботи його попередників – видавців документальних матеріалів з історії РП, котра започаткувалася в першій половині XIX ст. зусиллями Ю. Немцевича, А. Пшездзецького, М. Маліновського, М. Грабовського, Л. Романовського, З. Люба-Радзимінського та інших.

У першу чергу це багатотомне видання «*Polska w XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*», що складається із кількох тематичних частин. Перша більша за обсягом містить поборові відомості із підскарбових книг, укладені відповідно до воєводств. Друга частина містить матеріали про фінансове становище Польської держави, правління Стефана Баторія, акти люстрацій, ревізій ін. Частина томів безпосередньо присвячена минулому Волині та Правобережної України. Кожному із цих томів передує ґрунтовне монографічне дослідження відповідних проблем, авторами яких були А. Яблоновський та А. Павінський.

У 1876 р. вийшли друком перших три томи «*Źródła dziejowe*». Перший том повністю присвячений особистості Криштофа Гжимултовського. Можна умовно розділити цю працю на дві частини – історична довідка про життя

⁵⁹ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією Київська археографічна комісія. *Грушевський М. Твори у 50-ти томах*. Львів: Світ, 2003. Т.5. С. 351–359.

К. Гжимултовського та джерельна база. У першій частині А. Яблоновський подає біографічні відомості про життя Криштофа Гжимултовського, його батьків, дитинство та кар'єрний ріст. Друга частина праці – це публікація джерельного матеріалу, зібраного істориком – листи, промови, витяги з голосування сейму та дві епітафії, присвячені К. Гжимултовському.

Таку ж структуру мають і інші томи видання, зокрема третій том «Stefan Batory pod Gdanskien» поділений на кілька змістовних частин – у першій частині подано інформацію про місто – Гданськ, коротку історію міста до коронації Стефана, дипломатичну діяльність послів та політиків після коронації Стефана, військову підготовку обох сторін. Друга частина – це публікація історичних джерел, пов'язаних із походом Стефана Баторія на Гданськ, що розміщені у хронологічному порядку. Варто зазначити, що майже всі документи видані істориками у оригінальному вигляді – орфографія джерел близька до орфографії ХІХ ст., в деяких документах істориками виправлено лише частину очевидних помилок, які вони не вважали за доцільне повторювати. Назви документів повторені з точністю, так як і латинські акти.

Проте, деякі томи видання мають дещо іншу структуру, зокрема другий том «Dzieje zjednoczenia ormian polskich z kościołem Rzymskim w XVII wieku» умовно поділений на три частини. Перша частина, на основі знайдених рукописів розповідає про витоки християнської віри серед вірмен в самій Вірменії та містах, де були вірменські общини, витоки вірменського союзу із римською церквою, прибуття Климента та Алоїза до Львова, опір унії серед вірменського народу та інші особливості впровадження унії вірменської та римської церков. Друга частина присвячена питанню заснування та існуванню папського колегіуму у Львові для успішного впровадження унії на території РП та навчання вірменської молоді. Своє існування колегіум почав з листопада 1664 р. Викладачами у колегіумі стали львів'яни за запрошені викладачі з Замостя, Кам'янця та ін. міст, серед яких були і вірмени⁶⁰.

⁶⁰ Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1876. T. 2. S. 100–103.

У четвертому томі праці – «Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575 – 1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje» після вступу міститься монографічне дослідження А. Павінського про Петриковський синод на основі доступних для його часу джерел (листів, постанов сейму, церковних описів, актів варшавської конференції, Петриковського синоду і т.д.) і ролі короля при скликанні та проведенні синоду. Вже після цього опубліковані документи, що поділені на дві частини – документи 1576 р. та 1577 р. У вступі автор відзначає важливу роль синоду, оскільки саме під час його проведення було досягнуто єдності не тільки у церковних питаннях, а і у політичних та зазначає, що всі опубліковані документи – це документи перших років правління Стефана Баторія – листи, універсали, інструкції⁶¹.

Деякі томи видані повністю як монографічне дослідження, такими є восьмий та двадцять другий, тоді як інші містять лише публікацію джерел, зокрема двадцять перший, двадцять третій, двадцять четвертий. Дослідження, опрацювання та видання А. Яблоновським історичних документів значно розширило джерельну базу історії українських земель.

Допоміжною групою джерел є видання документальних матеріалів польських та українських істориків протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. «Zrodla do dziejow polskich», що видавалось А. Пшездзецьким та М. Малиновським. Воно мало чіткий системний характер публікації джерел. Усі матеріали було згрупувано у п'ять відділів, у першому відділі «Pamietniki» публікувались уже опрацьовані сучасниками оповідання, які стосуються загальної або побутової історії. Другий відділ – «Akta» містив документи різного характеру – урядові та дипломатичні акти, дипломатична кореспонденція, інструкції та універсали, тестаменти та ін. У третьому відділі «Listy» публікувались епістолярні джерела, зокрема приватне листування відомих історичних діячів РП. Наступний відділ «Diplomata» містить історичні

⁶¹ Pawinski A. Źródła dziejowe. Tom. II. Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów włoskiego i łacinskiego, w prekladzie polskim. *Ateneum*. 1878. T. 1. Z. 2. S. 535–540.

документи з XV по XVIII ст. При цьому, документи до XV ст. публікувались усі без винятку, з XV – XVI ст. – лише найбільш важливі латинські, польські та руські мовні пам'ятки, а з XVII та XVIII ст. – документи регіональної історії. Нарешті, у останній відділ під назвою «Mieszanina» увійшли усі документи, що не підпадали під жодний із вище названих критеріїв – наприклад промова воєводи Я. Ходкевича, лист князя Сангушка, що підтверджує надання власності монастирю, прохання шляхти до короля та ін.⁶²

Ще одним виданням є «Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie». Упорядковувати цей архів почав у 1860 р. Леон Романовський (1800 – 1880 рр.), який був правовим радником князів Сангушків. Він же першим почав досліджувати родовід цієї княжої родини, але не встиг завершити працю. Родовий архів спочатку зберігався у м. Заславі, а у 1867 р. був перевезений до м. Славуті⁶³.

Ініціатором опублікування архіву був тодішній його власник князь Роман Даміан Сангушко. Він же висловив і побажання щодо структури видання, у першу чергу це стосувалося хронологічного порядку розміщення актових матеріалів у томах та деяких інших питань⁶⁴. Керівником творчої групи з підготовки цього видання спочатку був Зигмунт Люба-Радзимінський, він же виробив структуру майбутніх томів. Основну роботу з опрацювання актів та їх підготовки до публікації провів реставратор Славутського архіву Броніслав Горчак та на основі архівних матеріалів опрацював монографію роду⁶⁵. Готувати перший том йому допомагав вчитель львівської гімназії Петро Скобельський. Другий, третій, четвертий та п'ятий томи були підготовлені

⁶² Grabowski M., Przedziecki A. *Zrodla do dziejow polskich*. Wilno: Nakladem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1843. S. V-VII.

⁶³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець – початок XVI.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. С. 104–107.

⁶⁴ Папа І. Джерела до генеалогії княжого роду Сангушків в Краківських архівних зібраннях. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 48. С. 61–76.

⁶⁵ Gorczak B. *Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego*. T. 1. Lwów: nakł. Romana Sanguszka, 1906. 535 s.

зусиллями Б. Горчака, а З. Л. Радзимінський лише написав передмову до другого тому⁶⁶.

Масштабним виданням є «Архив Юго-Западной России». М. Д. Іванишев визначив тематику майбутнього серійного видання та розробив докладні вказівки, які види і різновиди джерел мають охопити частини видання⁶⁷. Головними редакторами АЮЗР були досвідчені вчені М. Д. Іванишев (1861–1863), В. Б. Антонович (1863–1882) та М. Владимирський-Буданов (1882–1914).

Перша частина – найбільша за обсягом, була видана у дванадцяти томах. Опубліковані тут матеріали відображали історію православної церкви від 1481 р. до 1694 р., пам'ятки полемічної літератури православних з уніатами, ділові папери, листування, історію Львівського Ставропігiального братства⁶⁸.

Друга частина АЮЗР містила акти, що стосуються історії сіл і відносин поміщиків і селян. В першому томі надруковано акти з часів приєднання українських земель до Польщі на Люблінському сеймі в 1596 р. до 1654 р.⁶⁹. Другий том складається із актів для історії провінціальних сеймиків Південно-Західного краю в другій половині XVII ст.⁷⁰, третій том – за період з 1698 по 1726 рр.⁷¹.

У третій частині видання опубліковано акти про економічний стан і управління міст. Перший і другий томи стосувалися історії козаків відповідно з 1500 р. по 1648 р. та з 1679 р. по 1716 р. Третій том видання продовжує хронологічний виклад подій на території України та містить акти про гайдамаків за період 1700 р. – 1768 р. Четвертий том стосувався актів, що відносяться до епохи Богдана Хмельницького. П'ятий том продовжує хронологічний виклад історичних документів та присвячений селянському повстанні в 1789 р. У шостому томі було опубліковано королівське

⁶⁶ Ярмошик І. Польська історіографія 1800-1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь. 2010. С.117.

⁶⁷ Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921 рр. Київ: Наукова думка, 1993. С. 77 –78.

⁶⁸ АЮЗР / под ред. С. Терновского. Киев: Университетская типография, 1872. Ч. 1. Т. 5. 671 с.

⁶⁹ АЮЗР / под ред. М. Иванишева. Киев: Университетская типография, 1861. Ч. 2. Т. 1. С. 15–16.

⁷⁰ АЮЗР / под ред. Н. Стороженко. Киев: Университетская типография, 1888. Ч. 2. Т. 2. С. 1–2.

⁷¹ АЮЗР/ под ред. И. М. Каманина. Киев: Университетская типография, 1910. Ч. 2. Т. 3. 938 с.

листування, укази, пов'язані із козацьким життям. Четверта частина АЮЗР містить акти про походження шляхетських родин в Південно-Західній Росії.

П'ята частина АЮЗР складається із двох томів, виданих у 1869 р. та 1890 р. Перший том містить акти, що відносяться до історії міст за період 1432 – 1798 рр.⁷². Другий том п'ятої частини містить переписи єврейського населення в Південно-Західному краї в 1765-1791 рр.

Шоста частина АЮЗР складається із двох томів, виданих у 1876 та 1870 рр. та містить акти про економічні і юридичні відносини селян у XVI – XVIII ст. Сьома частина АЮЗР видана у трьох томах у 1886 р., 1890 р., 1905 р. Це акти про заселення Південно-Західної Росії з XV ст. до кінця XVIII ст.

Остання, восьма частина АЮЗР була видана у шести томах. Перший та другий томи містили акти Барського староства за період XV – XVIII ст. У третьому томі було опубліковано акти про сімейне право та сімейний побут в Південно-Західній Росії в XVI – XVI ст. Четвертий та шостий томи восьмої частини містили акти про землеволодіння в Південно-Західній Росії в XV – XVIII ст. П'ятий том – це зібрання актів про українську адміністрацію XVI – XVII ст.

Також цінним джерелом є матеріали, опубліковані Т. Вежбовським, де відображено національні, політичні та культурні погляди істориків та дослідників другої половини XIX ст. Зокрема у передмові до праці «*Materyaly do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*», у якій автор публікує важливі документи із історії Польщі X – XVI ст., дослідник визначає умови розвитку історичної думки на території Польщі, визначає споконвічне право польського народу на власну державу та незалежність⁷³.

Важливий джерельний матеріал з даної теми міститься на сторінках польських періодичних видань, де друкувалися результати історичних досліджень, інформація про наукову діяльність товариств та окремих науковців. Особливе значення в даному випадку мають такі видання як

72 АЮЗР/ под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1869. Ч. 5. Т. 1. С.3–4.

73 Wierzbowski T. *Materialy do dziejów piśmiennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich*. Т. 1. Warszawa, 1900. XXIV, 339 s.; Т. 2. Warszawa, 1904. [4], XXVI, 249 s.

«Rocznik Towarzystwa naukowego z uniwersytetem Krakówskim połączonego», КН, «Tygodnik Ilustrowany», «Miesięcznik Heraldyczny», «Kłossy», «Bluszcz», «Gazeta Polska», «Biblioteka Warszawska», «Ateneum: pismo naukowe i literackie», «Przegląd historyczny» та ін.

Towarzystwo Naukowe Krakowskie активно займалося видавничою діяльністю та з 1817 по 1872 рр. спільно з Краківським університетом видавало «Rocznik Towarzystwa naukowego z uniwersytetem Krakówskim połączonego». На сторінках часопису були опубліковані наукові статті польських істориків, представлений список членів товариства, який щороку оновлювався, а також опубліковані некрологи, спогади, що містять інформацію щодо різних аспектів повсякденного життя історичних особистостей.

Kwartalnik Historyczny (надалі КН) – науковий історико-гуманістичний журнал, заснований у Львові у 1887 р. як орган створеного у 1886 р. Історичного товариства польським науковцем Ксаверієм Ліске теж містить важливі дані для дослідження наукових публікацій історика.

Ще одним науковим виданням, що містить історичні статті А. Яблоновського є «Tygodnik Ilustrowany», що видавався з 1859 р. Протягом часу свого існування у журналі висвітлювались суспільно-політичні події, біографії відомих людей, огляди з галузі образотворчого мистецтва, літератури, науки⁷⁴.

Наукове видання «Miesięcznik Heraldyczny», що видавалось протягом 1908 – 1939 рр. також відіграло важливу роль в інтеграції істориків, що займались геральдичними дослідженнями⁷⁵.

На сторінках часопису «Kłossy» – Варшавського ілюстрованого щотижневого журналу, присвяченого літературі, історії та мистецтву та «Bluszcz» – варшавського жіночого щотижневика були опубліковані спогади

⁷⁴ Janus K., Janusz R. Lublin w «Tygodniku Ilustrowanym» w latach 1859-1939. *Budownictwo i Architektura*. 2010. № 6. S. 31–42.

⁷⁵ Toczek A. Lwowski Miesięcznik Heraldyczny (1908–1915) w służbie nauk pomocniczych historii. *Książki, czasopisma, biblioteki*. T. VIII. Krakow, 2006. S. 390–401.

А. Яблоновського з подорожей Європою та Близьким Сходом⁷⁶. Також історик публікувався у щотижневику «Gazeta Polska» та загальнонауковому щомісячнику «Biblioteka Warszawska»⁷⁷.

Серед матеріалів науково-літературних часописів «Ateneum: pismo naukowe i literackie» та «Przegląd historyczny» розміщено праці як загально-історичного характеру, так і дослідження минулого різних регіонів України⁷⁸. Документи особового походження, що публікувались на сторінках періодичних видань – рецензії на праці, спомини та некрологи відтворюють умови формування наукового світогляду істориків.

Опубліковані на сторінках періодичних видань рецензії є критичним оглядом та оцінкою певної історичної публікації. Завдяки жанровим особливостям наукових рецензій – невеликий обсяг, критична спрямованість та концептуальні висновки, вони постають важливим джерелом для відтворення професійних орієнтирів ученого та наукової картини розвитку історичних знань у певний період. Важливе значення для дослідження мають рецензії А. Яблоновського на праці українських (наприклад М.Грушевського) та рецензії українських істориків, М. Грушевського, І. Барановського, М. Залізняка на праці А. Яблоновського. Питання, які піднімалися в опублікованих рецензіях, дозволяють глибше пізнати внесок А. Яблоновського у розвиток української історичної думки.

Одним із інформативних біографічних джерел є некрологи. Некрологи включають інформацію про походження дослідника; його наукову, видавничу та громадську діяльність; коротко відображають участь у роботі наукових товариств. Цінним історичним джерелом є також спогади, що опубліковані у періодичних виданнях. У спогадах А. Яблоновського, які він опублікував після

⁷⁶ Buch K. Problematyka rodzinna i zdrowotna w «Bluszczu» z 1880 roku. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia historica*. 2010. №13. S. 153–167.

⁷⁷ Мękarski S. O genezie «Biblioteki Warszawskiej» i jej charakterze w latach 1841-1863. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1925/1926. 22/23 (1/4). S. 484–498.

⁷⁸ Zenon K. Z dziejów czasopism naukowych w Królestwie Polskim w latach 1864-1885. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. 1970. №9/4. S. 487–503.

подорожі країнами Близького Сходу повноцінно відтворено історичне середовище, суспільні умови та власні враження історика. Основний матеріал для їх написання це дорожні спостереження, опис певних історичних подій, зустрічей із різними людьми, з якими автор бачився під час мандрівки, враження від нових країн і місцевостей, широка панорама життя місцевого населення, що відкривалася перед мандрівником.

Дослідження біографічних джерел дозволяє скласти достовірний та вичерпний портрет особистості. Автобіографія А. Яблоновського написана від початку до кінця ним самим, за винятком короткої приписки на зворотньому боці картки 32, в якому йдеться про смерть історика і яка написана його племінником Владиславом Яблоновським – польським літературним критиком, новелістом та політичним діячем. Автобіографія складається із 32 аркушів паперу, включає в себе не тільки біографічні дані, його спогади, а і його резюме, опубліковані матеріали, що написані автором щорічно та виділені червоним олівцем⁷⁹. На основі вивчення цього джерела можна детально відтворити чимало подробиць життєвого шляху історика.

Ще одним біографічним джерелом є щоденник М. Грушевського, який містить інформацію про відносини істориків. Щоденник написаний у 1888 – 1894 рр., під час навчання М. Грушевського в Київському університеті й підготовки його до захисту магістерської дисертації та містить дані про перебування М. С. Грушевського у Варшаві, спілкування обох істориків у цей період, спільні відвідини історичних пам'яток та культурних заходів⁸⁰.

Довідкову інформацію про польських істориків можна знайти на сторінках енциклопедичних видань – зокрема словнику польських істориків до 1993 р. – «Słownik historyków polskich», що був виданий у 1994 р.⁸¹ та «Polski Słownik

⁷⁹ Вуїак Ф. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Rocznik LIII. S. 8–49.

⁸⁰ Грушевський М. Щоденник. (1888–1894 рр.) Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. С. 246.

⁸¹ Roziewicz J. Słownik historyków polskich [recenzja]. *Kwartalnik Historii Nauki I Techniki*. 1996. №41/2. S. 153–165.

Biograficzny», що почав видаватись 1935 р. і наразі складається з 51 тому та містить біографії більш ніж 27 тис. осіб.

Ще одним важливим науковим виданням є «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», який видавався упродовж 1880-1902 рр. у Варшаві та стосувався історії міст і сіл РП та їх розмежування у ХІХ ст. Ініціатором видання та головним редактором був Філіп Сулімерський, редактор тижневика «Wędrowiec», який спеціалізувався на публікаціях з географії. Видання було задумане як своєрідна краєзнавча енциклопедія. Для написання статей було запрошено широкий загал авторів, переважно професійних науковців, всього майже 150 осіб. Над статтями про населені пункти України працювали відомі польські історики, у тому числі й Александр Яблоновський, автор статей «Україна», «Задніпров'я» та «Запорожжя»⁸².

Джерельна база теми дослідження є доволі репрезентативною включає польські видання та дослідження українських істориків. Використання різноманітної джерельної бази дозволило проаналізувати комплекс проблем щодо української та польської історії, наявний у творчому доробку А. Яблоновського, оцінити його внесок у розширення джерельної бази історичних досліджень. Із періодичних видань, нормативних документів та епістолярних джерел можна простежити й дослідити розвиток польської історичної думки та діяльність історичних наукових товариств у ХІХ – на початку ХХ ст. Зібрані нами джерела дають можливість доповнити та уточнити окремі факти з біографії А. Яблоновського. Його праці дозволяють визначити коло наукових зацікавлень науковця, охарактеризувати етапи наукової діяльності, окреслити зміст концепцій історика та оцінити його наукову спадщину в цілому.

⁸² Ярмошик І. Історія населених пунктів Волині на сторінках «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich» (друга половина ХІХ ст.). *Волинські історичні записки*. 2009. Том 3. С. 96–103.

1.3. Методологічні принципи і понятійний апарат

Теоретико-методологічну основу роботи склали принципи історизму, всебічності, об'єктивності, системності у висвітленні формування та діяльності польських історичних товариств та наукових шкіл XIX – початку XX ст. Відповідно до принципу історизму, аналіз фактів, явищ і подій здійснювався з урахуванням конкретно-історичних обставин, а саме із врахуванням зовнішньополітичного та внутрішньополітичного становища РП у досліджуваний період.

На сучасному етапі розвитку історичних знань принцип історизму виступає базовим методологічним принципом вивчення більшості наукових дисциплін, зокрема й історії. Завдяки цьому принципу історичне дослідження набуває цілісності, об'єктивності, дозволяє побудувати якісну історичну картину та дослідити історичні факти чи явища у особливостях їх виникнення, розвитку та зв'язку з конкретними умовами історичного буття⁸³.

Принцип всебічності вивчення історії передбачає не тільки повноту та достовірність історичних фактів, але і необхідність оцінювати історичні події, явища та факти у взаємозв'язку з факторами, що можуть впливати на історичні знання – економічне, політичне становище держави у досліджуваний період та ін.

Принцип об'єктивності вимагає розглядати досліджуване явище в його різноманітності і суперечливості, зважаючи на ряд як позитивних, так і негативних його проявів, не звертаючись до постаті історика, що веде дослідження, його теоретичних поглядів, культури, методології, особистих уподобань та ін.

⁸³ Гнатюк Н., Радчич С. Принцип історизму – важливий чинник дослідження формування світогляду сучасного українського суспільства. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 32. С. 214–222.

Принцип системності допомагає дослідити історичні об'єкти як складну систему. Зокрема, розглянути особистість А. Яблоновського у системі історичних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст.⁸⁴.

Завдяки використанню основних методів історіографічного пізнання – методу конкретного історіографічного аналізу та методу історіографічного синтезу було висвітлено вплив політичних, економічних, соціальних факторів на розвиток історичних знань у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, на розвитку історичної думки на початку ХІХ ст. відобразився поділ польських земель між Російською, Австрійською імперіями та Пруським королівством. Політичні та соціально-економічні фактори, посилення після Листопадового повстання 1863 – 1864 рр. національного і політичного гніту пригальмували розвиток польської науки і культури і, зокрема, історичної думки. Як і в інших європейських країнах, у Польщі відчутним був вплив філософії позитивізму, почали створюватись історичні товариства, які пошавили дослідницьку роботу.

У цей період широкого розмаху набула дискусія щодо історичного минулого РП між представниками варшавської і краківської позитивістських історичних шкіл, яка тривала до початку ХХ ст. та пошук істориками причин занепаду Польської держави та перспектив здобуття незалежності. Ці чинники відобразились на змістові історичних праць, що стали своєрідною зброєю у руках істориків та політиків.

Метод історіографічного синтезу дозволяє узагальнити різноманітний історіографічний матеріал з теми. Опрацювання джерельної бази дозволило досягнути об'єктивності результатів дослідження.

Під час пошуку, опрацювання та систематизації джерельної бази було використано конкретно-пошуковий метод. Критичний метод дозволив об'єктивно оцінити достовірність та уникнути упередженості під час аналізу праць представників різних історичних шкіл Польщі у ХХ – на початку ХХ ст.

⁸⁴ Кустовська О. Методологія системного підходу та наукових досліджень. Тернопіль: Економічна думка, 2005. С.5.

З його допомогою було об'єктивно оцінено достовірність історичних фактів та проведено роботу з джерельною базою, зокрема із опублікованими А. Яблоновським джерелами у виданні «Źródła dziejowe».

Логічний метод дозволив теоретично осмислити та узагальнити розрізнені факти із історії діяльності польських учених та товариств у ХІХ – на початку ХХ ст., виокремити внесок польських істориків в розвиток історичної думки, узагальнити та конкретизувати матеріали історичних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., систематизувати наукові дослідження А. Яблоновського.

Біографічний метод застосовувався для характеристики польських істориків, представників польських історичних товариств та наукових шкіл та дослідженні їхнього внеску у розвиток польської історичної думки. Завдяки зверненню до біографічного методу нам вдалось провести реконструкцію життєвого шляху особистості А. Яблоновського, опрацювати його наукову спадщину та на основі отриманих результатів створити об'єктивну картину розвитку історичної думки у середині ХІХ – на початку ХХ ст., дослідити постать історика в усьому комплексі його взаємовідносин, діянь, творчих надбань на тлі соціально-економічних, політичних, національних, культурних та інших складових, які є зовнішніми чинниками, що визначають ідентифікацію вченого.

За допомогою порівняльного методу було проаналізовано внесок у розвиток історичної думки різних польських істориків та проведено порівняльний аналіз діяльності наукових історичних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема варшавської та краківської. Хронологічний метод дозволив виділити хронологічні рамки діяльності польських історичних товариств та наукових шкіл у різні історичні періоди. Також було застосовано історико-аналітичний метод та інші історичні методи, що забезпечило комплексний підхід до висвітлення теми дисертаційного дослідження.

В основі понятійного апарату дослідження лежать поняття «історіографічний процес», «історіографічна ситуація» та «історичний факт».

Визначення цих понять зробив сучасний історик Я. Калакура. Історіографічним процесом можна назвати поступовий розвиток історичної думки, збагачення історичних знань, що, як цілісний процес складається з численних фрагментів. Детальне дослідження такого фрагменту на певному етапі можна назвати історіографічною ситуацією. З історіографічною ситуацією тісно пов'язане поняття історіографічного факту, у якому концентрується конкретний результат, певне надбання дослідницької роботи істориків⁸⁵.

Понятійний апарат дослідження можна також окреслити основними термінами, що вживаються у тексті роботи, це – історіографічна концепція, наукова (історична) школа, історичне джерело.

Поняття «історіографічна концепція» має важливе значення для розуміння особливостей розвитку історіографічного процесу, змінюваності історіографічної ситуації, адже мається на увазі, що це обґрунтована система поглядів щодо висвітлення чи оцінки певних процесів, явищ в історичній науці. Важливим для нашого дослідження є також поняття «історична школа» чи «наукова школа», під яким прийнято розуміти особливу різновидність колективної дослідницької діяльності істориків за принципом учителя та учнів. Історичною школою можна назвати групу дослідників, що визнають науковий авторитет лідера та працюють на спільних методологічних принципах та загальній проблематиці⁸⁶.

Варто зазначити, що до терміну «історична школа» у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. звертались лише під час наукових дискусій варшавських, краківських та львівських істориків. Градація істориків велася не за приналежністю до певного наукового осередку, а за песимістичним чи оптимістичним баченням історії польських земель⁸⁷.

⁸⁵ Калакура Я. Українська історіографія. Київ: Генеза, 2004. С. 31–35.

⁸⁶ Там же, с. 33–34.

⁸⁷ Антонюк-Кисіль П. Українська історична школа польських романтиків в історіографії. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2011. Випуск. 14. С. 199

Поняття «історична школа» ми застосовуємо до групи істориків, що мали спільні погляди на минуле РП або ж видатних науковців, що зібрали навколо себе певне коло істориків і вплинули на формування їх наукових поглядів⁸⁸

Історіографічне джерело це пам'ятка минулого, що містить інформацію щодо безпосереднього предмету історіографічних досліджень, тобто дані що стосуються життя та творчості відомих істориків, особливостей виникнення та розвитку історичної науки.

Висновки до розділу. Проведений аналіз стану історичної думки у другій половині XIX ст. для розуміння постаті А. Яблоновського в контексті розвитку польської та української історичної науки у вітчизняній та зарубіжній історіографії свідчить про наявність значної кількості різнопланової літератури, що з'явилася протягом кінця XIX – XX ст. Розгляд процесу розвитку історіографії дав змогу виявити провідні напрями та найхарактерніші тенденції дослідження теми. У другій половині XIX ст. відбувається виокремлення української історіографії від польської та російської, формування нової генерації істориків. Виникають наукові історичні товариства, розширюється географія історичних центрів досліджень, посилюється видавнича діяльність, у тому числі й джерельного матеріалу. Важливу роль у національно-культурному відродженні відіграють польські та українські часописи. Помітну роль у всіх цих процесах відіграв А. Яблоновський. Не зважаючи на значну кількість публікацій та наявний масив джерел, в історіографії відсутні узагальнюючі монографічні роботи, присвячені комплексному аналізу творчого доробку А. Яблоновського.

Джерельний комплекс дослідження складають різні за своїм призначенням і змістом історіографічні джерела, які умовно можна поділити на такі групи: документальні джерела, які віддзеркалюють розвиток історичної науки, інтенсивність наукових студій, дають змогу простежити дискурс щодо подій і

⁸⁸ Пестрикова О. Польські історики Львова другої половини XIX ст.: до питання про термінологічне визначення осередку в історіографії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2014. Випуск 22. С. 148.

фактів; монографії, узагальнюючі праці, які присвячені історії РП та місця українських земель у ній, статті у наукових журналах і збірниках; бібліографічні довідники, бібліографічні огляди, у яких відображені думки про праці А.Яблоновського, рецензії на його наукові дослідження; автобіографія історика, спогади, мемуари, щоденники тощо. Кожна із груп історіографічних джерел дозволила прослідкувати розвиток польської історичної науки в другій половині XIX – на поч. XX ст. та еволюцію наукових поглядів А.Яблоновського. Репрезентативність опрацьованих джерел забезпечила умови для досягнення поставлених у дослідженні мети та завдань.

Виконання, поставлених у дисертації, завдань вимагало застосування комплексу дослідницьких методів, підходів. Осмислення теми, з огляду на особливості історіографічних джерел, вимагали використання загальнонаукових принципів та прийомів, які відповідають сучасному методологічному інструментарію історика. В основу дослідження покладено принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності). Для досягнення поставлених завдань використовувались як загальноісторичні методи: історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, так і методи інших наук: регіоналістичних підходів та бібліографічний. Жоден із зазначених методів аналізу історіографічних джерел не претендує на роль універсального, вони використовувались нами комплексно. У дослідженні проаналізовано використання та тлумачення понятійно-категоріального апарату.

Використання методологічних засад історіографічних досліджень дало змогу проаналізувати масив наукових досліджень А.Яблоновського та інших науковців, що дають змогу висвітлити особливості розвитку польської історіографії другої половини XIX – початку XX ст та визначити роль А. Яблоновського у цьому процесі загалом, та в дослідженні історії України зокрема.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Завданням цього розділу є аналіз головних ідей польських істориків, які об'єднувалися навколо краківської, варшавської, львівської наукових шкіл, переважно їх поглядів на проблеми української історії, українсько-польських стосунків, місця і ролі українського люду в політичних, господарських, культурних процесах Першої РП з метою порівняти їх погляди із думками А.Яблоновського, щоб більш глибоко зрозуміти його внесок у вивчення нашого вітчизняного минулого.

2.1. Краківська, Варшавська історичні школи та їх вплив на розвиток польської історіографії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Історіографічний доробок науковців, який стосується діяльності представників історичних шкіл у польській історіографії на сьогодні включає в себе дослідження таких польських істориків як Є. Матерніцкі, В. Дембінського та українських науковців Л. Зашкільняка, О. Рудої, Є. Сінкевича, у яких автори висвітлюють роль польських істориків у політичному та науковому житті, аналізують концептуальні положення та персональний внесок їх представників у розвиток польської історіографії.

У 50 – 60-ті рр. ХІХ ст. у розвитку польської історичної думки розпочинається новий етап. У цей час відчувається вплив на розвиток історичної думки політичних, соціально-економічних факторів та посилення після Січневого повстання 1863 – 1864 рр. національного та релігійного гніту з боку Російської імперії. На середину ХІХ ст. романтичний напрям в історіографії вичерпав свої творчі можливості, у наукових дослідженнях утверджується новий метод – позитивізм, наукові пошуки якого базувалися у першу

чергу на дослідженні документального матеріалу, що знайшло вияв у пошуку і публікації нових історичних джерел⁸⁹

Польська історіографія другої половини ХІХ ст. розвивалася під переважним впливом позитивістського світобачення. Позитивістська історіографія закликала до об'єктивності, критичного висвітлення історичних подій. На думку позитивістів, завдання історика полягає у відновленні справжньої картини історії без будь якої оцінки⁹⁰.

Умови розвитку польської історичної думки визначались пануванням на польських землях іноземних урядів – російського, австрійського та прусського, кожен із яких діяв у руслі своїх інтересів. Зокрема, на територіях, які входили до складу Російської імперії було закрито всі польські вищі навчальні заклади, заборонялось створювати історичні товариства, видавати історичні журнали і проводити іншу діяльність, що якимось чином могла призвести до пробудження національних ідей у суспільстві. Тут польські учені працювали на приватні пожертвування. Наприклад, у 1881 р. у Варшаві на приватних внесках було організовано Касу ім. Мяндовського⁹¹.

Більш сприятливі умови для розвитку історичної науки були у Кракові та Львові, які входили до складу Австрійської імперії після поділів РП. Тут діяли Краківський і Львівський університети та їх історичні кафедри. У 1871 р. у Кракові розпочала свою діяльність РАУ, члени якої займались збором і виданням джерел із історії польських, українських та білоруських земель, видавали збірники, журнали, монографії. У 1880 р. з її ініціативи в Кракові був проведений I з'їзд польських істориків. У 1886 р. польські історики утворили у Львові РТН і приступили до видання журналу *Kwartalnik Historyczny* (надалі КН). Академія знань і польські університети відіграли велику роль у підготовці кадрів істориків, організації досліджень і публікації джерел.

⁸⁹ Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. С.104.

⁹⁰ Modzelewski K. Trzy modele historiografii. Nauka. 2009. №2. S. 15.

⁹¹ Горина Л., Карасев В., Матвеев Г., Ненашева З., Созин И. Историография истории южных и западных славян. Москва: Издательство МГУ, 1987. С. 59.

Найбільш помітним професійним публічним дискурсом другої половини XIX ст. став поділ на дві історіографічні школи – «Краківську» та «Варшавську»⁹². У цей період, окрім названих шкіл оформилась також «Львівська» історична школи, заснована також на позиціях позитивізму. Представники зазначених шкіл надавали важливого значення пошукам, вивченню та детальному аналізу історичних джерел. Проте, незважаючи на те, що дослідники виступали за об'єктивність та висвітлення правдивої історії, у їхніх наукових працях були присутні суб'єктивні оцінки певних подій або закономірностей історії, пов'язані із політичними та ідеологічними факторами⁹³. Чого на нашу думку не позбавлені і праці А. Яблоновського.

Передумовами створення історичних шкіл були наслідки «весни народів» – у нових умовах австрійський уряд був змушений враховувати інтереси націй, що входили до складу імперії. Особливо відчутно це проявилось у 1867 р., коли імперія перетворилася на дуалістичну – Австро-Угорську і поляки зуміли добитись певних поступок у політичному та культурному житті. У 1869 р. у Ягеллонському університеті було засновано кафедру історії Польщі, що стало важливою подією у розвитку історичної думки. Лише через кілька років – у 1875 р. було створено аналогічну кафедру Львівського університету. Наприкінці 60-х – 70-х рр. XIX ст. Ягеллонський університет став своєрідним центром польської історичної науки. Відбувалася поступова полонізація кафедр, де досліджувалася історія Польщі, а історики намагались шляхом цілеспрямованого мирного тиску на владу досягти відродження втраченої державності⁹⁴.

Провідну роль в формуванні КІШ відіграли спочатку Ю. Шуйський, В. Калінка, а в 70-х рр. XIX ст. – С. Смолька, М. Бобжинський. Досліджуючи

⁹² Лаврук Л. Поява концепту Краківська історична школа в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 70.

⁹³ Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 403.

⁹⁴ Сінкевич Є. Полеміка Івана Франка із представниками краківської історичної школи. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Матеріали Міжнародного наукового конгресу присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.* Львів: Вежа і Ко, 2010. Т. 2. С. 872.

нові джерела та більш удосконалені методи критичної обробки даних, учені більш детально дослідили період поділів РП. Падіння Польської держави вони пояснювали слабкістю державної влади, відсуваючи на другорядне місце внутрішні причини занепаду РП – характер внутрішніх феодальних ієрархізованих відносин, режим національного та релігійного тиску на український, білоруський народи, наростання кризових явищ у господарстві⁹⁵.

Одним із засновників КПШ вважається В. Калінка, який брав участь у національно-визвольному русі. У своїх дослідженнях він ідеалізував патріархальні відносини в польському селі в період панування фільваркової системи; перехід селянських господарств з відробіткової або натуральної ренти на фіксовану грошову наприкінці XVIII ст. вважав передчасним заходом⁹⁶.

Інших представників КПШ – Ю. Шуйського, С. Смольку, М. Бобжинського поєднувала ідея, що всі проблеми історичного розвитку РП наприкінці XVIII ст., були зумовлені перш за все внутрішніми чинниками. На їхню думку минуле країни – це своєрідний урок, який обов'язково має засвоїти нація. Фундатори школи вважали за необхідне брати активну участь у роботі виборних органів, через них здійснювати тиск на окупаційну владу з метою отримання тих чи інших поступок.

На відміну від А. Яблоновського, Ю. Шуйський у дослідженнях головну увагу приділяв політичній історії. Причиною ослаблення монархічної влади вважав слабкі сторони національного характеру, зокрема схильності до анархії⁹⁷. Учений вважав, що у своєму розвитку Польща постійно відставала від Заходу і пояснював це віддаленістю країни від Риму та інших європейських центрів. Подібними були погляди і М. Бобжинського, що навіть періодизацію історії будував виходячи зі співвідношення монархії і анархії та вивів власну концепцію про «відсутність особистостей» («brak charakterów») біля польського політичного керма, що, зрештою, й призвело до втрати незалежності. Краківські історики в цілому позитивно оцінювали Люблінську унію, вбачаючи

⁹⁵ Миллер И., Хренов И. История Польши. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. Т. 2. С. 312.

⁹⁶ Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Krakow: Spółka wydawnicza polska, 1808.

⁹⁷ Szujski J. Dzieje Polski. Krakow: wdruckarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spolki, 1895. Т. 1. 390 s.

в ній прояв цивілізаційної «місії» Польщі на Схід⁹⁸. Варто зазначити, що таке висвітлення історії Люблінської унії, вплинуло і на формування поглядів А. Яблоновського, адже історик розвинув цю тезу у своїх працях.

Відмінними були погляди представників КІШ та ВІШ на історію козаччини, Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На думку краківських істориків козаччина була лише внутрішньою козацько-руською революцією, причини якої полягали в невпорядкованості польських інституцій, зростання утисків з боку магнатів, грабіжницька колонізація українських теренів і релігійні суперечності двох народів. Вчений наголошував, що з 1620 р. православ'я перетворилося на релігію українських бунтарів і послужило підґрунтям подальшого союзу козаків із царатом. Він зазначав, що через релігійну пропаганду та виступи української черні повстання вийшло з-під контролю Б. Хмельницького та набуло загрозливих масштабів. У слід за польськими істориками-романтиками вчений наголошував на шляхетському походженні Б. Хмельницького. Дослідник сприймав козацтво як потенційного партнера, бачив у ньому цінності, втрачені у Польщі, підкреслював можливості взаємного існування, симпатизував прихильникам тогочасного канцлера Є. Оссолінського та київського воєводи Адама Киселя і вважав, що з їхньою допомогою можна було укласти компромісний мир із козаками^{99 100 101}.

Дещо ідеалістичними були і погляди С. Смольки, що ідеалізував католицьку церкву, приписував їй велику роль у пробудженні і розвитку національної самосвідомості, в ліквідації феодалної роздробленості і поширенні «цивілізації» на території українських земель¹⁰².

У 1890-х рр. авторитет КІШ значно знизився, що було зумовлено наслідками полеміки із представниками ВІШ, так званими варшавськими

⁹⁸ Szujski J. *Dzieje Polski*. Krakow: wdruckarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spolki, 1895. T. 1. 390 s.

⁹⁹ Сінкевич Є. Валеріан Калінка - сторінки життя та діяльність у ордені змертвихвстанців. *Південний архів. Історичні науки*. 2006. Вип. 23. С. 73-78.

¹⁰⁰ Kalinka W. *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*. Krakow: Spółka wydawnicza polska, 1808. 484 s.; Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

¹⁰¹ Ткачук А. І. Сучасна українська історіографія про дослідження польськими істориками постаті Богдана Хмельницького. *Чорноморський літопис*. 2013. Випуск 7. С. 143

¹⁰² Smolenski W. *Szkoły historyczne w Polsce. (Główne kierunki poglądów na przeszłość)*. Warszawa:PIW, 1986. 148 s.

позитивістами, а пізніше – із появою нового неоромантичного напрямку в польській історіографії¹⁰³.

ВІШ постала як напрямок у польській історіографії наприкінці ХІХ ст., що перебував в опозиції до представників КІШ, зокрема до приписуваного їй «песимізму» в оцінці історії Польщі. Вона сформувалася в рамках так званого «варшавського оптимістичного позитивізму». Її представники були переконані, що КІШ, під впливом німецької науки, перебільшувала роль держави в історії та сприяла негативній оцінці минувшини¹⁰⁴.

Засновники оптимістичного напрямку у польській історіографії – професори Варшавського університету, тоді ще Головної школи – А. Павінський і Ю. Плебанський. Обоє істориків закликали не обмежувати історичні дослідження лише політичною історією, а вивчати торгівлю, промисловість, життя соціальних верств та інші важливі питання історії¹⁰⁵. Саме А. Павінський зробив ключовий вплив на дослідження А. Яблоновського, адже історики працювали пліч-о-пліч довгий час над виданням джерел.

Закріплення назви «ВІШ» за цим напрямком польської історіографії відбулося під час полеміки її представників з істориками КІШ – Ю. Шуйським, В. Калінкою та ін. на сторінках періодичних видань і на ІІ з'їзді польських істориків у Кракові у 1890 р. Варшавські історики критикували краківських колег за однобічність і політичну спрямованість їхніх історичних праць, недооцінку впливу соціально-економічних та інтелектуальних чинників на розвиток суспільства, проведення ідеї політичної незрілості польських

¹⁰³ Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 195

¹⁰⁴ Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 403.

¹⁰⁵ Plebański J. Lekcja wstępna metodologii i encyklopedyi nauk akademickich miana dnia 29 października 1861 roku w kursach przygotowawczych do Szkoły Głównej w Warszawie. Warszawa: Nakład Gebethnera I wolffa, 1862. 24 s.

правлячих верств і тим самим формування і поширення «песимістичної» концепції історії Польщі¹⁰⁶.

Представники ВІШ вважали основним предметом історичного дослідження не політичну історію, а загальну історію людства в широкому розумінні – із урахуванням всіх чинників, що впливають на історичний процес, а не лише дослідження якогось окремого історичного факту¹⁰⁷.

У ході дискусії про занепад РП історики ВІШ звертались до різних аргументів. Наприклад, А. Рембовський зазначав, що прояви так званого аномального розвитку, які приписували Польщі краківські історики, були характерні й багатьом іншим державам і не призвели до їх занепаду. Т. Корзон і В. Смоленський погоджувались із багатьма твердженнями краківських істориків щодо «відхилення» у політичному, соціально-економічному розвитку РП, проте вони підкреслювали, що у певний історичний період Польська держава повернулася на природний шлях західноєвропейського розвитку¹⁰⁸.

Фактично, усі припущення та теорії істориків ВІШ заперечували «власну вину» польського народу у занепаді країни та перенесення головних причин на дію зовнішніх чинників, тобто на агресію інших держав¹⁰⁹.

Вчені ВІШ пропонували розглядати процес історичного розвитку Польщі ширше, врахувавши соціальні, господарські, культурно-освітні зміни, що мали місце у суспільстві у зв'язку із цивілізаційними процесами в Європі. Основними причинами занепаду РП краківські історики вважали необґрунтовані, на їх погляд, намагання польських реформаторів змінити традиційний устрій держави, а варшавські – у загарбницькій політиці сусідніх держав. Серед причин послаблення Польщі представники ВІШ називали

¹⁰⁶ Зашкільняк Л. Варшавська історична школа. Енциклопедія історії України: у 10 т. НАН України, Інститут історії України; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 437.

¹⁰⁷ Smolenski W. Szkoły historyczne w Polsce. (Główne kierunki poglądów na przeszłość). Warszawa:PIW, 1986. s. 8-9.

¹⁰⁸ Korzon T. Historia Polski / Oprac. В. Bator. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.

¹⁰⁹ Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 404.

козацький рух, який вони порівнювали з іншими руйнівними рухами в Західній Європі¹¹⁰.

Варто зазначити, що представники обох шкіл зайняли протилежні позиції у висвітленні історії РП та не враховували, що занепаду держави певною мірою слугували усі причини. Цим і відрізнялись погляди А. Яблоновського від колег-істориків. Він не намагався описати історію, виходячи з трактування лише однієї сторони проблеми, що досліджувалась. У своїх працях він більше уваги приділяв економічній історії, проте звертався і до висвітлення питань політичної історії, фактично балансуючи таким чином у дискусії між представниками ВІШ та КІШ¹¹¹.

ВІШ головну увагу приділяла соціально-економічному розвитку країни, особливо в період її поділів. Вивчення соціально-економічних відносин і культури приводило їх до думки про існування в історії певних закономірностей. В оцінці ряду проблем – як от занепад РП, роль аристократії, католицької церкви і єзуїтів, вони зближувалися з тлумаченнями Й. Лелевеля у дусі романтизму і поглядами діячів Просвітництва¹¹².

Цінними є дослідження представників ВІШ із історії України, зокрема історії козацтва та козацьких війн. Зокрема, Т. Корзон і В. Смоленський вважали, що війни та конфронтації між народами є природно обумовленими явищами, особливо у багатонаціональних державах, до складу яких входило кілька народностей¹¹³. Ці дослідники називали основними причинами українсько-польських конфліктів соціально-економічні та релігійні проблеми, а відповідальність за ці проблеми покладали на шляхту та козаків¹¹⁴.

У центрі уваги Т. Корзон ставив соціальні та економічні відносини у РП другої половини XVIII ст. Він використав велику кількість опублікованих і

¹¹⁰ Зашкільняк Л. Варшавська історична школа. *Енциклопедія історії України: у 10 т. НАН України, Інститут історії України; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]*. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 437.

¹¹¹ Грабарчук Н. В. Місце варшавської оптимістичної історичної школи в польській історіографії XIX ст. *Польські студії*. 2016. №9. С. 34–44.

¹¹² Горина Л., Карасев В., Матвеев Г., Ненашева З., Созин И. *Историография истории южных и западных славян*. Москва: Издательство МГУ, 1987. С. 65.

¹¹³ Korzon T. *Historia Polski / Oprac. W. Bator*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.

¹¹⁴ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

архівних документів, застосував статистичний та порівняльний методи дослідження. Прагнучи з'ясувати причини занепаду РП, виявити сили здатні вивести країну на шлях відродження, учений аналізував дані про стан економіки у різні періоди польської історії, сеймові звіти і інші важливі джерела із економічної історії¹¹⁵.

Враховуючи особливості періоду політичного та економічного становища в країні, стосунки із сусідами, поступ у військовій справі, Т. Корзон простежив еволюцію розвитку війська, стратегії та тактики ведення бою, вивчив принципи фінансування та комплектації війська^{116 117}. Т. Корзон критично оцінював козацькі повстання, які він називав бунтами. Учений вважав, що ці виступи були неминучими та зумовленими політичним устроєм РП¹¹⁸.

Т. Корзон писав, що нижчих станів козацтва – черні, з кожним роком ставало все більше, адже до низів приєднувалися селяни – втікачі з панських господарств. Таким чином, на території козацької держави утворилися дві певним чином взаємопов'язані, але водночас протилежні одна одній групи. Козацька верхівка була колонізаторською, господарською, культурницькою верствою, що засновувала магнатські маєтки; а низи – бунтівниками, що заробляли на життя війнами та грабежами. Козацька верхівка нагромаджувала багатства та намагалась захопити владу, а низи були незадоволені своїм становищем та продовжували вести боротьбу за свої права, що, врешті-решт, призвело до кривавої війни і остаточного поділу українських земель між іншими країнами¹¹⁹.

В. Смоленський за своїми поглядами був близький до Т. Корзона, але приділяв головну увагу розвитку польської культури і суспільно-політичної

¹¹⁵ Korzon T. *Historia Polski* / Oprac. B. Bator. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.

¹¹⁶ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce w 3 t.* Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. T. II: Epoka przedrozbiorowa. 528 s.

¹¹⁷ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce w 3 t.* Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. T. II: Epoka przedrozbiorowa. S. 31.

¹¹⁸ Korzon T. *Historia Polski* / Oprac. B. Bator. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. S. 147.

¹¹⁹ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce w 3 t.* Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. T. II: Epoka przedrozbiorowa. S. 296–297.

думки у XVIII ст.¹²⁰ Він розглядав українські землі як споконвічну сферу польських інтересів та зазначав, що багато козацьких ватажків відстоювали власні інтереси, а не загально-козацькі. Так, історик звинувачував одного із відомих козацьких ватажків – К. Косинського у нерозумінні та нехтуванні інтересами РП¹²¹.

Ще одним визначним істориком, архівістом, викладачем та археологом є А. Павінський, який разом з А. Яблоновським зібрав, опрацював та видав у 24 томах «*Źródła dziejowe*»¹²².

Виразником і трибуною ідей ВІШ був журнал «*Przegląd Historyczny*»¹²³. Дискусія істориків обох шкіл відбувалась на сторінках цього та інших видань, на з'їздах істориків, лекціях у навчальних закладах¹²⁴.

Отож, динамічний розвиток польської історичної думки у другій половині XIX ст. призвів до оформлення професійної конкуренції – історики ВІШ та КІШ почали наукові ідеологічні дискусії на сторінках історичних видань з проблем минулого РП. Полеміка шкіл не принесла переваги жодній зі сторін. Критикуючи краківських істориків за дослідження лише політичної історії та відкидання інших важливих історичних факторів, варшавські історики закликали розробляти й пропагувати «оптимістичне» бачення історії Польщі. Дискусія поступово вичерпала себе і з появою наприкінці XIX – початку XX ст. нових напрямків в історіографії обидві школи розпались як напрямки історичних досліджень. В центрі наукових інтересів представників ВІШ перебували проблеми соціально-економічної історії. Вони також не оминули у своїх працях вивчення минулого українських земель. Звертали увагу на проблеми козацьких рухів, участь у них польських селян, які втікали з польських теренів і приєднувалися до козаків, оскільки вважали становище українських селян кращим. Як на одну з причин національно-визвольної війни

¹²⁰ Smoleński W. *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*. Studia Historyczne. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949. 382 s.

¹²¹ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

¹²² Abramowicz A. *Adolf Pawiński w Cytania de Briteiros*. *Swiatowit*. 1999. № 42 (T. 1). S. 15.

¹²³ Гриневич Т. Україніка на сторінках часопису «*Przegląd historyczny*» міжвоєнний період. *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*. 2008. Випуск. 19. С. 158.

¹²⁴ Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

1648 р. вказували на соціальне розшарування в середовищі козацтва, старшина якого перетворилася на привілейовану групу, яка відстоювала власні, а не загальнокозацькі інтереси.

2.2. Історичні дослідження львівських науковців та поширення неоромантичних тенденцій у польській історіографії на початку ХХ ст.

Історики ЛШШ також стояли на позиціях позитивізму, зосередивши головні інтереси на історії середньовічної Польщі, регіональної історії, проблемах Польсько-Литовської унії. ЛШШ – це умовна назва групи польських істориків, які працювали в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. у Львові. Їх діяльність була об'єднана навколо *Polskiego Towarzystwa Historycznego* (надалі РТН) у Львові та його друкованого органу КН. Серед видатних представників ЛШШ важливе місце займали К. Ліске, Т. Войцеховський, О. Бальцер, Л. Фінкель, Л. Кубаля, Б. Дембінський, Ш. Ашкеназі¹²⁵.

На відміну від представників КШШ та ВШШ, львівські історики не мали чітко вираженої спільної ідеологічної основи, уникали концепцій про загальний хід історичного процесу. Проте, вони велику увагу приділяли застосуванню в дослідженнях середньовічної історії методів джерелознавчого аналізу. Можна сказати, що ЛШШ постає як об'єднання джерелознавців, не позбавлених суб'єктивності¹²⁶.

У дискусії між КШШ та ВШШ львівські історики займали проміжне становище, проте у деяких питаннях вони підтримували представників ВШШ. Зокрема, професор Львівського університету А. Шельонговський наполягав на звільненні історії від політичних пут. У 1898 р. він писав, що історія не повинна шукати способів порятунку нації, оскільки вона дозволяє пізнавати правду. На думку львівських істориків, головним завдання історії як науки має бути

¹²⁵ Stroynowski A. *Lwowska szkoła badań nad epoką Stanisławowską w okresie międzywojennym. Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2013. Вип. 11. С. 94-98.*

¹²⁶ Ісаєвич Я. Львівська історична школа. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 342.*

об'єктивне дослідження минулого, а не повчання теперішнього покоління та суб'єктивна оцінка історії¹²⁷. Позитивістські впливи були особливо відчутні серед польських істориків Галичини, коли сюди прибув з Познанщини К. Ліске, який розгорнув у Львові широку освітню і археографічну діяльність.

Ксаверій Ліске брав участь у національно-визвольному русі, на думку багатьох сучасних істориків, вважається засновником ЛШ. Він відомий як автор численних критичних оглядів, рецензій, статей, видавець джерел. К. Ліске вимагав від дослідників критичності та об'єктивності в оцінці джерел¹²⁸.

З його ініціативи у Львівському університеті було засновано історичний семінар та запроваджено до навчального процесу практичні заняття зі спеціальних історичних дисциплін, де головну увагу приділяли дослідженню джерел, а в 1873 р. засновано студентський Академічний гурток історії. Будучи одним з провідних польських джерелознавців того часу, цей учений упродовж 1869 – 1889 рр. упорядкував та опублікував 13 томів корпусу джерел «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie», кілька томів якого стосувались історії українських земель. Поряд з викладацькою та адміністративною роботою у Львівському університеті, з 1878 р. К. Ліске був директором Крайового архіву у Львові. У 1886 р. учений ініціював заснування історичного товариства у Львові – РТН, офіційним друкованим органом якого став науковий часопис КН¹²⁹.

РТН від часу свого заснування в 1886 р. стало одним із центрів історичних досліджень. Керівництво РТН провело п'ять з'їздів істориків, на засіданнях яких учасники аналізували поточний стан розвитку історичної науки та визначали пріоритети і розробляли плани майбутніх студій. Вперше РТН вирішило залучати до своїх наукових розробок вчителів. На львівському з'їзді польських істориків у 1890 р. К. Ліске запропонував утворити в містах

¹²⁷ Szelaḡowski A. Z zagadnień dydaktyki historii: nauka historii w programach gimnazjalnych. Warszawa: Księgarnia M. Arcta, 1925. 68 s.

¹²⁸ Глушик І. Між позитивізмом та класичним історизмом: історичні погляди Ксаверія Ліске. *Galicia studia i materialy*. 2015. №1. S. 215–219.

¹²⁹ Шуст Р., Тарнавський Р. Історична наука у Львівського університеті: 350 років розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 15.

Галичини історичні гуртки, щоб збільшити чисельність товариства та активізувати історико-краєзнавчі студії в Галичині¹³⁰.

Від часу свого заснування у 1886 р. РТН одним із найголовніших напрямків своєї діяльності бачило дослідження регіональної історії. У другому параграфі Статуту важливою метою було визначено пробудження та допомога розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі¹³¹

КН – науковий орган РТН почав виходити у Львові з 1887 р. та продовжував роботу до початку Другої світової війни. Протягом цього періоду, часопис демонстрував високий науковий рівень, був активним рупором, пропагандистом польських історіографічних традицій, відображав на своїх сторінках модерні новації, які переживала польська історична наука. КН став загальнонаціональною історіографічною трибуною й аж до створення у 1905 р. у Варшаві часопису «Przegląd Historyczny» був єдиним польським спеціалізованим періодичним виданням у галузі історії¹³².

Часопис об'єднав на своїх шпальтах розпорошені на різних територіях польські наукові сили та перетворився на представника всієї польської історичної науки. На сторінках цього видання публікували свої праці також багато українських учених – І. Франко, М. Кордуба, О. Колесса, К. Студинський, а довголітніми членами самого РТН були такі відомі історики, як М. Грушевський, О. Барвінський, І. Белей, Ю. Целевич, М. Кордуба та інших¹³³.

РТН мало на меті розвивати й підтримувати становлення історичної науки з особливим врахуванням історії руських земель, що й вплинуло на зміст часопису і надало йому частково регіональний характер¹³⁴. КН віддзеркалював стан польської історіографії, розвиток її методологічних та ідеологічних засад,

¹³⁰ Масик Р. Питання дидактики історії у діяльності польського історичного товариства (20-ті – 30-ті рр. XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 544

¹³¹ Statut Polskiego Towarzystwa Historycznego. Polskie Towarzystwo Historyczne. [Електронний ресурс]. <http://pth.net.pl/o-nas/statut>.

¹³² Лазурко Л. Польське Історичне товариство у Львові та його часопис. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 112.

¹³³ Тельвак В. Образи української клію на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. Випуск 3. С. 123

¹³⁴ Руда О., Піх О. Рецензійна діяльність Миколи Корзона на сторінках «Історичного кварталника». *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. Відп. ред. М. Литвин*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 144.

зв'язків із українською наукою. Часопис є важливим джерелом пізнання історіографічних процесів як у польській історіографії, так і львівського історичного осередку зокрема.

До представників ЛШ, окрім згаданих вище Освальда Бальцера, Людвіка Фінкеля також належали Тадеуш Войцеховський, Анатоль Левицький, Антоній Малецький, Фридерик Папе, Александер Гіршберґ, Антоній Прохаска, Адам Шельонговський, Людвік Кубаля, Александер Семкович та ін.¹³⁵

Відомим істориком-медієвістом, що активно працював у роботі РТН був Тадеуш Войцеховський, учасник національно-визвольного руху. Основну увагу він приділяв дофеодальній і ранньофеодальній історії Польщі. У поглядах на предмет і мету історії Т. Войцеховський був близький до ВШ. Історичний розвиток він ставив у залежність від територіально-етнічного чинника. У монографії «Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich», виданій у 1873 р., заперечуючи німецьким історикам, він навів вагомні докази автохтонності слов'ян на польських землях¹³⁶.

Одним з найвидатніших польських істориків на рубежі XIX – XX ст. був Освальд Бальцер, чиї дослідження зосереджені на політичних системах і історії польського законодавства. О. Бальцер був також одним із представників ЛШ¹³⁷. Історик досліджував польську Конституцію та судову владу вів лекції із історії Австрійської конституції, а також був одним із найвидатніших польських архівістів, що майже все життя був пов'язаний із Львівським університетом. О. Бальцер був також засновником у 1901 р. першого в Польщі в той час, Товариства сприяння розвитку польської науки у Львові, що пізніше перетворилось на Львівське наукове товариство.

Діяльність історика, археографа, громадського діяча та архівіста Людвіка Фінкеля охоплювала різні аспекти науки та культури. Після закінчення

¹³⁵ Сухий О. Львівський університет на рубежі XIX – XX ст.: організація, школи, громадське життя. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 57-58.

¹³⁶ Wojciechowski T. Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich. Kraków: nakład Wydawnictwa Kraju, 1873. 341 s.

¹³⁷ Czerniecka-Haberko A. Oswald Balzer w historiografii polskiej. *Історичний архів*. 2014. Випуск 12. S. 193.

Львівського університету, працюючи в архіві, Л. Фінкель розширив власне коло наукових зацікавлень та написав фундаментальну працю із історії університету – «Історія Університету імені Яна Казимира». Пізніше історик у співпраці із іншими авторами опублікував «Бібліографія Польської історії», працю присвячену історії династії Ягелонів – «Вибори» та багато інших¹³⁸. Праця «Бібліографія Польської історії» викликала неоднозначні відгуки в тогочасному суспільстві та полеміку із українськими істориками, зокрема із М.С. Грушевським¹³⁹.

Л. Кубаля на основі доступних йому архівних джерел у працях «Bitwa pod Beresteczkiem»¹⁴⁰, «Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem»¹⁴¹, «Wojna Moskiewska, rok 1654-1655»¹⁴² звернувся до дискусійних питань історії українського козацтва, висвітлення ролі його ватажків у козацьких рухах. Окремих нарисів, що стосувались постаті козацьких ватажків у історика немає, проте він зробив великий внесок у розвиток біографічного жанру історичних досліджень. У названих публікаціях Л. Кубаля звернувся до дослідження особи Б. Хмельницького. Оцінка українського гетьмана у польського історика є доволі суб'єктивною – він зображає його насамперед здібним дипломатом, людиною з військовим та політичним хистом, проте зупиняється і на недоліках гетьмана – звинувачуючи його у пияцтві, початку козацько-польської боротьби з особистих причин – помсти Д. Чаплинському.

У працях присвячених козацьким битвам, окрім фактичного викладу подій історик виразно займає позицію польських військ та намагається вразити читача масштабністю, дещо перебільшуючи чисельність козацьких військ наприклад, тому дослідження польського науковця не можуть служити основою для дослідження військових подій польсько-козацького протистояння XVII ст.

¹³⁸ Долиновський В. Штрихи до наукової діяльності працівників земського архіву у Львові. *Архіви України*. 2013. № 3. С. 101.

¹³⁹ Новак А. Суперечка Людвіка Фінкеля і Михайла Грушевського про місце «Бібліографії польської історії» в минулому Польщі та України. *Вісник Львівського університету*. 2010. Випуск 5. С. 186

¹⁴⁰ Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925. 95 s.

¹⁴¹ Kubala L. Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Warszawa, 1909. 79 s.

¹⁴² Kubala L. Wojna Moskiewska, rok 1654-1655. Warszawa, 1910. 443 s.

Отож, ЛШ наклала свій відбиток на розвиток польської історичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме завдяки зусиллям її представників було створено РТН та започатковано видання КН, на сторінках якого публікувалися провідні польські історики, у тому числі й А. Яблоновський. Часопис став одним із важливих джерел для дослідження становища та поступу польської історичної науки протягом його існування. На сторінках часопису було відображено полеміку польських істориків різних історичних шкіл, друкувалися рецензії на історичні дослідження та різноманітні статті історичного характеру.

У сучасній історіографії львівських істориків трактують не як окрему історичну школу, як то варшавську чи краківську, а як сукупність окремих вчених, близьких у своїх історичних поглядах. Львівські історики на відміну від краківських та варшавських не створили виразної концепції бачення історичного минулого українських земель у складі РП, проте розвинули критичні історичні дослідження, пошук та видання історичних джерел, зокрема К. Ліске звернув увагу на дослідження гродських та земських актів воєводських і повітових міст українських земель, що входили до складу ВКЛ, інші львівські історики у своїх працях звернулись до дослідження питань регіональної історії, дослідження історії українського козацтва, висвітлення ролі деяких козацьких ватажків в історії, оскільки ці питання могли допомогти пояснити причини падіння РП.

Відхід у минуле позитивістських шкіл сприяв науковим пошукам та формуванню нового підходу до вивчення історії. Зміни у історичній науці, що розпочались ще наприкінці XIX ст. стали особливо відчутними у XX ст., коли формується новий підхід до вивчення історичних подій минулого – неоромантичний¹⁴³.

Піддалися сумнівам позитивістські уявлення про можливість отримання об'єктивних історичних знань за допомогою методу критичного аналізу джерел

¹⁴³ Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 1999. С. 141.

і підкреслення їх залежності від історика. Неоромантичних впливів не уникла жодна європейська національна історіографія, в тому числі і польська¹⁴⁴.

На III з'їзді польських істориків у 1900 р. остаточно розпався табір позитивістських істориків та склалися нові напрямки історичних досліджень. З появою політичних партій історики стали більш активно долучатися до політичної та ідейної боротьби¹⁴⁵.

Процес переходу від позитивістської до неоромантичної методології сприяв появі нових напрямів, серед яких виділилися історико-правовий, економічний, культурницький та ін.¹⁴⁶.

Історіографія на початку ХХ ст. була засобом формування польської національної свідомості, впливала на професійну та історичну свідомість. Звернення до героїчного минулого, ідеалізація історії РП сприяли поширенню націоналістичних ідей відбудови польської держави¹⁴⁷.

Певною мірою еволюція поглядів істориків була зумовлена не тільки роздробленістю польських земель, але і удосконаленням методів історичного дослідження, доступом до джерельних матеріалів. Зміни у висвітленні історії були викликані низкою різних причин, найголовнішою із яких були польські суспільні потреби того часу, концепції російських, українських і європейських істориків та поширення неоромантизму у висвітленні історії. Розвиток історичної науки гальмувався відсутністю державної підтримки, оскільки польські землі знаходились у складі інших держав. Найбільше наукових досліджень стосувалось гуманітарних і суспільних проблем, які не вимагали спеціального обладнання та коштів¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Зашкільняк Л. Історична наука в Галиччині на початку ХХ ст. та україно-польські відносини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 97.

¹⁴⁵ Горина Л., Карасев В., Матвеев Г., Ненашева З., Созин И. *Историография истории южных и западных славян*. Москва: Издательство МГУ, 1987. С. 105.

¹⁴⁶ Сінкевич Є. *Краківська історична школа в польській історіографії*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 38

¹⁴⁷ Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку – ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1993. Випуск 45. С. 38–40.

¹⁴⁸ 413. Руда О. *Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06; Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів, 2005. С. 8.

На початку ХХ ст. в польську історіографію проникають неоромантичні тенденції, що підпорядкували історичні дослідження тогочасним політичним й ідеологічним проблемам. У польській історіографії неоромантизм був пов'язаний із боротьбою за незалежність. Краківський історик В. Собеський, що був одним з ідеологів неоромантизму, зазначав, що не історія є вчителем сучасності, а сучасність стає вчителем історії, а гонитва за історичною правдою немає ніякого сенсу. Неоромантичні тенденції історіографії та їх патріотичне спрямування захопили більшість польських істориків в Галичині та на інших польських землях. На початок ХХ ст. польська історична наука в Галичині досягла значних успіхів у розвитку інституційної структури – було створено кафедри польської історії в Краківському та Львівському університетах, Академію знань у Кракові у 1873 р., РТН у Львові у 1886 р., архівні установи, численні приватні фонди, наукові й освітні товариства, періодичні видання. Галичина на початку ХХ ст. була надзвичайно потужним осередком польської науки, освіти й культури, а поляки посідали провідні владні посади¹⁴⁹.

Перехід від позитивізму до неоромантизму і модернізму відбувся в історіографії поступово, хоч не без гострих суперечок і методологічно-програмних дискусій, які зав'язалися під час III з'їзду польських істориків у 1900 р. в Кракові. Процес переорієнтації польської історіографії був пов'язаний із конфліктом поколінь, адже у 1900 – 1918 рр. науково активною була численна група науковців, що народилися ще в першій половині ХІХ ст. та користувались старими підходами до історичних досліджень, часто запозиченими ще з епохи романтизму, до яких відносився і А. Яблоновський¹⁵⁰.

Розвиток неоромантизму та модернізму сприяв поглибленню наукової спеціалізації та розширенню хронологічних меж історичних досліджень в

¹⁴⁹ Зашкільняк Л. Історична наука в Галичині на початку ХХ ст. та україно-польські відносини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 99.

¹⁵⁰ Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 405.

польській історичній науці¹⁵¹. Представники неоромантизму, перебуваючи під визначальним впливом політики та ідеології, абсолютизували певні ознаки історичного розвитку кожної нації, визначали своєрідний відхід від позитивістських критеріїв науковості та підпорядкування історії національно-політичним інтересам. Сучасні польські історики, зокрема Є. Матерницький, неоромантизм у польській історіографії поділяють на три етапи. Перший характеризувався ще значним впливом позитивізму з критичним методом дослідження, дотриманням позитивістських методологічних принципів та тривав протягом 1900 – 1906 рр. Другий етап тривав протягом 1908 – 1914 рр. та характеризувався відходом науково-критичного аспекту у минуле та підпорядкуванні політико-ідеологічному. І, нарешті, третій етап, що охоплював 1914 – 1918 рр. та характеризувався відходом від ідеалізації минулого, поверненням до критичного аналізу. Переломними моментами цих етапів стали революція в Росії 1905 р. і початок Першої світової війни¹⁵².

Одним із засновників неоромантичного напрямку був С. Закшевський, що одним з перших виступив проти КШ¹⁵³. Він відкинув позитивістську методологію дослідження, пояснюючи це тим, що пізнання минулого має спиратися не тільки на факти, а і враховувати інтуїцію як ірраціональне почуття, необхідне для розуміння історії. Свою концепцію С. Закшевський виклав у роботі «Zagadnienia historyczne»¹⁵⁴. Стверджуючи такий підхід до пізнання минулого, він писав, що здатність людського розуму відчувати зв'язок між сучасністю і минулим призводить навіть за відсутності історичних знань, а іноді і наперекір їм, до відновлення рис минулого, що відповідають правді. С. Закшевський був прихильником теорії, згідно з якою історію творять сильні особистості, які завжди залишаються головним чинником історичного процесу.

¹⁵¹ Руда О. Берестейська унія у дослідженнях львівських польських істориків (1890–1914). *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Випуск 57. С. 64–65.

¹⁵² Maternicki J., *Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice*. Т. 1 -2. Universitas. Warszawa 1990, s. 758.

¹⁵³ Державний архів львівської області Ф. 350. Справи постійного зберігання за 1906-1914 роки. Оп. 1. Спр. 2996. Характеристика на члена польської націонал демократичної партії професора львівського університету Закшевського Станіслава 8 вересня 1908 – 26 жовтня 1910. 5 арк.

¹⁵⁴ Zakrzewski S. *Zagadnienia historyczne*. Lwów: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. Т. 1. 574 s.

Подібні погляди висловлювали В. Собеський, Ш. Ашкеназі, що акцентував увагу на активній збройній боротьбі за незалежність. Його погляди – героїчний образ помірно-ліберальних діячів національно-визвольного руху, знайшли відображення в монографічних дослідженнях^{155 156}.

У перші роки ХХ ст. зростає інтерес польських істориків до соціально-економічної проблематики. Вони звернулися до нових видів джерел – статистики, рахунків, описів інвентарю і т. д. У результаті сформувався новий напрямок у польській історіографії – економічний. Його представники – Ф. Буяк вважається одним із засновників економічної історії як наукової дисципліни, вивчав історію сіл і містечок, економіку і населення Галичини, а Я. Рутківський досліджував аграрне становище РП у ХVІІ – ХVІІІ ст.¹⁵⁷.

Певною мірою розвивалися і дослідження з історії культури. На початку ХХ ст. певного розвитку набула й так звана військова історія. Як наукова дисципліна в польській історичній науці вона виокремилася протягом 1912 – 1918 рр.¹⁵⁸.

Отож, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у польській історіографії відбуваються методологічні, джерелознавчі зміни, що були зумовлені проникненням неоромантичних ідей у історичну науку. У цей період відбувається поглиблення наукової спеціалізації, виокремлення низки окремих історичних дисциплін, таких як історія культури, воєнна історія, економічна історія та інші. Названі передумови зумовили перегляд проблематики історичних досліджень та теоретичних основ історії як науки. На діяльність істориків особливий вплив мали тогочасна політика та ідея відновлення незалежної польської держави. Зазначені явища мали не тільки позитивні сторони – розширення діяльності історичних товариств, нові історичні

¹⁵⁵ Askenazy S. Książę Józef Poniatowski 1763-1813. Warszawa: Biblioteka Polska, 1922. 308 s.

¹⁵⁶ Askenazy S. Łukasiński. Lwów: Altenberg, 1908. 418 s.

¹⁵⁷ Madurowicz-Urbańska H. Franciszek Bujak - życie i dzieło. Acta Universitatis Jagellonicae. 1998. Rok XV. Nr. 9 (225).

[<https://web.archive.org/web/20080525181959/http://www3.uj.edu.pl/acta/9805/index.html>]

¹⁵⁸ Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. С. 9–10.

дослідження, а й негативні, зокрема ідеалізацію та возвеличення національного минулого РП, укоріненню історичних міфів у суспільній свідомості поляків.

Таким чином, пріоритетними напрямками історичних досліджень для польських істориків другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. була проблема поділу РП і втрата державності та можливість її відродження. Питання української історії розглядалися лише в контексті відновлення та розвитку багатонаціональної РП. Польські історики зосереджувались на дослідженні подій української історії, що допомагали пояснити причини занепаду РП та польсько-козацьких конфліктів. У таких умовах формувалися й розвивалися творчі зацікавлення А.Яблоновського.

У полі його наукових зацікавлень такі ж питання, які хвилювали усіх провідних польських істориків того часу. На відміну від інших він звернув увагу і на питання економічної історії українських земель – на основі вивчення історичних джерел він першим з-поміж польських істориків звернувся до дослідження замків на території українських земель, особливостей колонізаційних процесів та їх вплив на економічне становище українських земель у ХV – ХVІІІ ст. Проте умови розвитку історичних знань того часу відобразились і на дослідженнях науковця – його праці не позбавлені тогочасних тенденцій польської історіографії, зокрема негативному висвітленню періоду козаччини в українсько-польських відносинах, ролі козацтва в падінні РП.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО ЯК НАУКОВЦЯ

3.1. Становлення особистості науковця

Александр Яблоновський – видатний польський дослідник історичної географії та соціально-економічної історії, що сформував зв'язок між старими Лелевелівськими історіографічними традиціями романтизму та історіографією ХХ ст.

А. Яблоновський народився 19 квітня 1829 р. у родині поміщика Пітера-Пруса Яблоновського і Маріанни Яблоновської-Павловської. Дитинство і юність провів у Підляшші. Протягом 1837 – 1842 рр. навчався у середній школі в графстві Дрогичині, а потім протягом 1843 – 1847 рр. у Бялостоці. Після закінчення там середньої школи, він здобував освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира протягом 1847 – 1849 рр., де спочатку присвятив себе вивченні слов'янських мов, історії Русі. Тут А. Яблоновський вперше познайомився із південнослов'янською молоддю – сербами та болгарами¹⁵⁹.

Протягом 1849 – 1852 рр. молодий науковець вивчав загальну історію, німецьку філологію та філософію в університеті Дерпта (нині Тарту в Естонії). Свої знання з історії та славістики поглиблював у Берлінському університеті, Британському музеї, Сорбоні, Празі та Відні. Перебуваючи в Брюсселі, особисто познайомився з Йоахимом Лелевелем¹⁶⁰.

Упродовж 1853 – 1858 рр. А. Яблоновський збирав етнографічні матеріали на Київщині та Брацлавщині. Відтоді він почав розробляти тему суспільно-економічного розвитку РП та здійснив спробу написання історичного дослідження. Варто відмітити і його лінгвістичні дослідження у цей період –

¹⁵⁹ Dobrowolski M. Alexander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. 17/2. S. 241.

¹⁶⁰ Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. С. 499.

молодий історик підтримував зв'язки із південнослов'янською молоддю, багато часу приділяв вивченню чеської мови та творів українських поетів¹⁶¹.

За ініціативи Ф. Новицького, у 1858 р. вийшов польською мовою збірник віршів та прозових творів київського студентства «Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego»¹⁶², видрукований на кошти заможного студента Антонія Сирочинського. Ім'я Йосиф Проспер Громадський було колективним псевдонімом гуртка польської молоді, яку об'єднували певні суспільні інтереси. Термін «громада» (Громадський) ними був використаний для позначення колективної роботи¹⁶³. Молоді автори у передмові гостро критикували місцевих обивателів, у тому числі й польських, за байдужість до суспільних справ, егоїзм, гонитву за грошима.

Участь у підготовці збірки взяв і юний А. Яблоновський. На її сторінках знаходимо кілька історичних нарисів. Зокрема тут була опублікована стаття «Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski»¹⁶⁴. Дослідник життя і творчості А. Яблоновського М. Наленч-Добровольський вважає, що ця стаття була написана А.Яблоновським¹⁶⁵. Один із історичних нарисів збірника стосується Краківського університету – «Studia nad historią Akademii Krakowskiej»¹⁶⁶. Можна висловити думку, що він теж належить перу А.Яблоновського, оскільки відповідає його майбутнім науковим інтересам. Слід зазначити, що збірник видавався саме для підтримки закордонних наукових студій А.Яблоновського і виручені від реалізації збірника 1000 рублів були виділені на стипендію для його закордонного навчання¹⁶⁷.

Уже в 1859 р. він переїхав у Берлін, щоб продовжити історичні дослідження. Тут він відвідував лекції з загальної історії в університеті і

¹⁶¹ Bujak F. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Ročník LIII. S. 12

¹⁶² Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego. Kijów: drukarnia uniwersytetu św. Włodzimierza, 1858. 304 s.

¹⁶³ Мялковский В. «Киевская громада», с. 130.

¹⁶⁴ Pisma urywkowe wierszem i prozą ... s. 157–214.

¹⁶⁵ Nałęcz-Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. *Przegląd Historyczny*. 1913. T.17. S.239–253.

¹⁶⁶ Pisma urywkowe wierszem i prozą... S. 223–301.

¹⁶⁷ Fortunat Nowicki. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/fortunatnowicki.

присвятив себе вивченню Візантії. На одній із зустрічей недільних засідань літературного об'єднання університетської молоді у Берліні, при обговоренні «Balladynę» Юліуша Словацького у А. Яблоновського з'явилась ідея власного історичного дослідження, вирішальну роль у формуванні якої відіграв Й. Лелевель¹⁶⁸.

Продовжуючи роботу в тому ж напрямку, що і в Берліні, молодий науковець працював чотири місяці в Британського музеї у Лондоні. Звідси він надіслав результати свого дослідження до Паризького видання «Przegląd rzeczy polskich». Після переїзду з Лондона до Брюсселя наприкінці серпня 1859 р. А. Яблоновський віддавався все глибшому вивченню вітчизняної історії, використовуючи бібліотеку Й.Лелевеля. У Парижі, куди він прибув лише на початку жовтня, він знову повернувся до вивчення всесвітньої історії – відвідував лекції в Сорбонні, працював в бібліотеках. Так учений провів цілий рік в освітніх центрах на Заході. На самому початку 1860 р. у своїх дослідженнях історик повернувся до вивчення слов'янського світу, з середини січня наступного року здійснив поїздку до Праги, де поглибив знання з славістики, а звідти – до Відня, де перебував з середини лютого та відвідував лекції Франьо Міклошича, зустрів багатьох відомих слов'ян. Влітку побував в Угорщині та Загребі, а звідти поїхав до Італії, Греції та у країни Балкан¹⁶⁹.

Одним із напрямків роботи історика під час таких подорожей були етнографічні дослідження. Історик почерпнув нові джерела із народної творчості і пізніше видав статтю «Polska i Polacy w poezyi ludowej slowian zadunajskich», де охарактеризував боротьбу південних слов'ян проти османського панування та їх ставлення до РП на прикладі народних пісень¹⁷⁰.

У 1861 р. повернувся до Києва та працював домашнім учителем, був учасником «Тройницького союзу» – конспіративної організації польської молоді. Назву організації, утвореної в Києві у 1858 р., дали виходячи з того, що

¹⁶⁸ Kulesza I. Aleksander Jabłonowski. *Gryfita. Białostocki magazyn historyczny*. 1895. № 8. s. 5.

¹⁶⁹ Baranowski I. Aleksandr Jabłonowski. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 17.06.1911. Rok II. Nr. 24. S. 393.

¹⁷⁰ Jablonowski A. Polska i Polacy w poezyi ludowej slowian zadunajskich. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1880. T. 1 (17), z. 5. S. 504–511.

до складу союзу ввійшли гміни трьох губерній Правобережної України – Київської, Волинської, Подільської¹⁷¹. Серед членів організації А. Яблоновський вважався помітною особистістю, для якого були характерні прогресивні демократичні погляди. Одночасно не полишав наукової роботи, публікував результати своїх досліджень у виданнях Києва та Львова¹⁷².

Упродовж цих кількох років учений не мав глибоких наукових досліджень, лише надіслав у 1862 р до львівського «*Dziennika Literackiego*» частину своєї праці «*Rodzina polska*»¹⁷³. Під час перебування в Одесі історик розпочав історичні дослідження північних слов'ян та на основі нагромадженого матеріалу видав «*Koleje dziejowego zrzeszenia się politycznego Słowian różnospuch*», у якій висловив думки про підгрунття історичної необхідності політичної єдності слов'ян¹⁷⁴.

Брав участь у підготовці Січневого повстання 1863 – 1864 рр. в Україні, входив до складу підпільного Центрального національного комітету на Русі, утвореного партією «червоних» – демократичного крила повстання. Після поразки був засланий на північ Росії, де вивчав етнографію мордовського народу. Із заслання повернувся до Варшави, і невдовзі приїхав до Києва, влітку часто мешкав в селах, спочатку на хуторі у брата поблизу Одеси, поки того не стратили за революційну діяльність, а потім у друзів – здебільшого в Котюжанах на Поділлі, опрацьовуючи почерпнуті в архівах матеріали і використовуючи їх для написання своїх праць з історії українських земель¹⁷⁵.

У 1868 р. історик остаточно переселився до Варшави, а у 1870 р. здійснив подорож по Близькому Сходу та до Африки, побувавши у Палестині, Сирії,

¹⁷¹ Іванова Л. До історії українсько-польських взаємин 30 – 50-х рр. XIX ст.: взаємовпливи та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2004. Серія 6. Історичні науки. С. 68

¹⁷² Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. С.499.

¹⁷³ Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego. *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 55 (15 lipca 1862). S. 440–441; Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego (ciąg dalszy). *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 58 (22 lipca 1862). S. 457–458.

¹⁷⁴ Jablonowski A. Koleje dziejowe zrzeszenia się Słowian nadkarpackich do połowy XV-go wieku. *Kwartalnik Kłosow*. 1877. T. 1. S. 2–68.

¹⁷⁵ Лісевич І. Історичні зошити. У зацінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. С. 63.

Месопотамії, Курдистані, Єгипті, Тунісі. Після повернення він почав друкувати свої спогади від подорожей у варшавських журналах «Tygodnik Ilustrowany», «Kłossy», «Bluszcz», «Gazeta Polska», «Biblioteka Warszawska». Проте, спогади друкувались із певною затримкою – наприклад перше перебування в Белграді за 1860 р. було опубліковано лише в 1875 р. в журналі «Gazeta Polska»¹⁷⁶. Безсумнівно, що автор використовував деякі попередні замітки своїх поїздок, тому що надзвичайно багато дрібних деталей присутні у праці автора¹⁷⁷. Розповідь побудована вільно, автор часто змінює хронологію подій, розбавляє її смішними фактами чи анекдотом, використовує діалоги, іншомовні слова чи висловлювання. Цей путівник має літературну форму, хоча в тексті присутні науково-історичні, етнологічні міркування. З праці можна також зробити висновок, що А. Яблоновський вільно володіє сербською мовою¹⁷⁸.

Протягом наступних кількох років історик друкував матеріали, одержані впродовж подорожі по Близькому Сходу у названих виданнях під загальною назвою за різні роки – «Ustępy z pamiętnika podróży po muzulmańskim Wschodzie»¹⁷⁹. Наприклад частина матеріалів, які стосуються подорожі Туреччиною були опубліковані у Львівському виданні «Dziennik Literacki»¹⁸⁰, інша частина – розділена по географічним регіонам Туреччини опублікована у Варшавському щотижневику «Tygodnik Ilustrowany» протягом 1872 р.¹⁸¹.

Окрім публікацій, які стосуються Близького Сходу історик окремо описав враження від поїздки в Константинополь у 1875 р.¹⁸².

З 1875 р. наукова діяльність історика значно поживається – він постійно буває у Києві, веде пошуки у Київському архіві. Тоді ж науковець готує

¹⁷⁶ Jabłonowski A. Belgrad (wspomnienie). *Gazeta Polska*. 1875. №37, 39, 40, 41, 59. S. 3.

¹⁷⁷ Семкова М. Заборавлени пријателъ или реч о Александру Яблоновском. Прилози за княжевност, јузик, историју и фольклор. Прилози за кньжевност, језик, историју и фольклор. Књига LXXX, 2014. С. 6.

¹⁷⁸ Jabłonowski A. Belgrad (wspomnienie). *Gazeta Polska*. 1875. №37, 39, 40, 41, 59. S. 3

¹⁷⁹ Szlagowski A. Aleksander Jablonowski. *Kronika Powszechna. Tygodnik społeczny, literacki i naukowy*. 1913. R.4. N. 36. S. 584.

¹⁸⁰ Jabłonowski A. Wspomnienia z podróży. Tureja (ciąg dalszy). *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 99 (16 grudnia 1862). S. 788–790.

¹⁸¹ Jabłonowski A. Ustęp z pamiętnika podróży po muzumanskim Wschodzie odbytej w 1870 r. *Tygodnik Illustrowany*. 1872. Nr. 236–261. Tom X. S. 203-205; 230-231; 259–260; 267–270; 284–286; 315; 330–332.

¹⁸² Jablonowski A. Wschod Musulmanski. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1876. T. 4 (16). z. 10. S. 178–194.

історичне дослідження присвячене постаті Єжи Оссолінського. У 1876 р. видав наукову статтю, де окрім звіту про діяльність Бібліотеки Оссолінських за 1875 р., опублікував щоденник Єжи Оссолінського – великого коронного канцлера XVII ст. Про публікацію «Pamiętnika» Єжи Оссолінського йшлося на сторінках часописів «Ateneum»¹⁸³ та «Przegląd Lwowski»¹⁸⁴. Особливу увагу цьому щоденнику історик приділив через його індивідуальність, таких історичних пам'яток на той час було дуже мало, окрім цього у щоденнику була повна автобіографія Єжи Оссолінського. Цікавим є те, що вона містить живий образ молодого шляхтича середини XVII ст.

Важко не погодитись з високою оцінкою постаті коронного канцлера. Посол в Рим, канцлер при двох королях – Владиславу IV та Яну Казиміру, один із фаворитів у королівському дворі став мудрим політиком зі своїми поглядами на політичне майбутнє РП. Щоденник відкриває нам особливості загального рівня освіти та життя молоді сенаторських родин у XVII ст., містить публічні виступи, біографічні дані автора та його враження від закордонних подорожей у молодих роках¹⁸⁵.

Необхідність видання біографії Єжи Оссолінського А. Яблоновський в першу чергу пов'язує із тим, що заклад Оссолінських носить ім'я його роду. Для нас є важливим те, що канцлер Єжи Оссолінський був прихильником мирного розв'язання військового конфлікту з козаками у 1648 р. Нині оригінал «Pamiętnika» зберігається в бібліотеці Національного закладу імені Оссолінських у Вроцлаві. У 2004 році було здійснено новітнє видання цього твору під редакцією Владислава Чаплінського¹⁸⁶.

Ще одним опублікованим джерелом у цей час став щоденник Антонія Барнаби Яблоновського, державного діяча РП, що брав активну участь у політичному житті другої половини XVIII ст. та повстанні Т. Костюшка. Праця «Pamiętnik Księcia Antoniego Jabłonowskiego kasztelana krakowskiego»

¹⁸³ Ateneum. 1876. T.II Zeszyc V.

¹⁸⁴ Przegląd Lwowski. 1876. T.XI.

¹⁸⁵ Ossoliński J. Pamiętnik (1595-1621). Wrocław, 2004. XXXV, S. 449–450.

¹⁸⁶ Там само. S. 214.

присвячена біографії Антонія та його щоденнику, написаному протягом 1768 – 1797 рр.¹⁸⁷. Цими публікаціями А.Яблоновський заявив про себе як про здібного видавця історичних джерел.

У 1876 р. разом із Адольфом Павінським він започатковує багатотомне видання історичних матеріалів «*Źródła dziejowe*», на сторінках якого було надруковано значну кількість джерельних матеріалів. А. Яблоновський був укладачем значної частини томів цієї серії, зокрема тих, що стосувалися минулого українських земель. За публікацію цієї серії матеріалів у 1897 р. був нагороджений відзнакою Краківської Академії Знань і в цей час багато подорожував по Україні, Балканах, відвідав Константинополь¹⁸⁸.

Важлива роль у цьому виданні належала А. Павінському – колезі історика, що працював над частиною томів історичних джерел. Як зазначав пізніше сам А. Яблоновський, передчасна смерть не дозволила невтомному істориком закінчити частину запланованих досліджень. Проте за короткий час своїх історичних досліджень він зробив достатньо, щоб зафіксувати свою пам'ять в польському науковому суспільстві¹⁸⁹.

«*Źródła dziejowe*», хоч були вагомим історичним виданням, не охопили всю наукову діяльність А. Яблоновського. Частина його досліджень, що стосувались історії українських земель, публікувалась у різних журналах та у пізнішому збірковому виданні «*Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*»¹⁹⁰. Окрім публікації джерел у зазначеному виданні опубліковано також працю з історії м. Острог польського дослідника Станіслава Кардашевича «*Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia*», яку вважав цінним набутком історіографії історії Волині¹⁹¹ і «*Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy*

¹⁸⁷ Pamiętnik Księcia Antoniego Jabłonowskiego kasztelana krakowskiego Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1875. 107 s.

¹⁸⁸ Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. С. 499.

¹⁸⁹ Jabłonowski A. Udział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t.: Źródła dziejowe. *Kwartalnik historyczny*. 1897. Rocznik XI. Zeszyt 3. S. 510.

¹⁹⁰ Baranowski I. Aleksandr Jabłonowski. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 17.06.1911. Rok II. Nr. 24. S. 393–395.

¹⁹¹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Warszawa: Gebethner I Wolff, 1913. S. III–IV.

XVI віку» присвячену історії Кам'янець-Подільського замку, де опублікував реєстр замку за 1544 р.¹⁹².

У середині серпня 1879 р. історик знову вирушив у подорож за кордон, відвідав Боснію, Хорватію, Відень, Мюнхен, Париж, Константинополь та інші міста. 27 лютого 1880 р. він отримав офіційне запрошення президента етнографічного відділу Російського географічного товариства Леоніда Майкова, який назвав його найдосвідченішим істориком південного слов'янства, продовжити експедицію для вивчення Балканського півострова. Проте, через стан здоров'я А. Яблоновський відмовився¹⁹³.

Після повернення до Варшави у 1880 р. він надрукував «Wspomnienia i zarysy Albanii», де описав природні особливості та географічне розташування краю, звернувся до визначення назви «Албанія», історичного розвитку – від часу входження до складу Греції та Римської імперії до завоювання османами¹⁹⁴.

У Варшаві історик повністю віддався організаційній роботі, пов'язаній з польською наукою. Він долучився до видання енциклопедії «Encyklopedia polska», став одним із засновників часопису «Przegląd Historyczny», працює з Володимиром Спасовичем над виданням журналу «Ateneum»¹⁹⁵. На сторінках цих періодичних виданнях надруковано значну частину досліджень А. Яблоновського – його наукові статті, рецензії та частини історичних монографій.

У серпні 1884 р. історик взяв участь у VI Археологічному з'їзді, організованому Російським Археологічним Товариством у Одесі¹⁹⁶. У вересні цього ж року відвідав Севастополь, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Балаклаву та ін.

¹⁹² Jabłonowski A. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*. 1882. N. 1–2. S. 11–30.

¹⁹³ Dobrowolski M. Alexander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. 17/2. S. 246.

¹⁹⁴ Jabłonowski A. Wspomnienia i zarysy Albanii. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1879. T. 4 (16). z. 11. S. 265–276.

¹⁹⁵ Dobrowolski M. Alexander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. 17/2. S. 245.

¹⁹⁶ Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.) / под ред. Н. Кондакова. Одесса: Типография А. Шульце, 1886. Т. I. С. LXII.

Протягом 9 – 30 вересня 1885 р. він взяв участь у археологічному з'їзді у Львові, організатором якого було Крайове археологічне товариство¹⁹⁷. У 1886 р. разом з братом Юліаном з Одеси відправився у Константинополь. Наступні чотири роки історик публікувався мало, проте нагромаджував матеріал для видання джерел¹⁹⁸.

На початку 1894 р. у Бургасі помер молодший брат А.Яблоновського – Владислав і історик повернувся до наукової роботи лише у липні цього року. Після повернення до Кракова дізнався, що був обраний членом-кореспондентом *Polską Akademii Umiejętności*. У цей період історик спрямовує свої наукові зусилля на дослідження історії українських земель та пише окремі статті по українській історії XVI ст. – «Zadnieprze», «Zaporoże», «Handel Ukrainy w 16-tym w.», «Czarny szlak».

У фундаментальному виданні «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*», до роботи над яким було залучено біля 150 професійних науковців А. Яблоновський опублікував низку статей про Україну¹⁹⁹. Історик співпрацював з «*Wielką Encyklopedią Ilustrowaną*», КН та іншими виданнями. У 1900 р. опублікував монографію «*Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogócywilizacji zachodniej*», присвячену 500-річчю Ягелонського університету в Кракові та із цією темою виступив на Другому з'їзді польських істориків у 1900 р.²⁰⁰.

Також А. Яблоновський спілкувався із графінею С. Уваровою про заснування у Варшаві Археологічного товариства та проведення відповідно археологічних з'їздів, за зразком російських, що сприяло б розвитку польської

¹⁹⁷ Горда-Цибко О. Львівські «археологічні» виставки 1885 та 1888 – 1889 років і новий етап українського музейництва у Львові. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Випуск 17-18. С. 226.

¹⁹⁸ Vujak F. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Rocznik LIII. S. 24–28.

¹⁹⁹ Ярмошик І. Історія населених пунктів Волині на сторінках «*Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*» (друга половина XIX ст.). *Волинські історичні записки*. 2009. Том 3. С. 98.

²⁰⁰ Там само. С. 500

історичної науки. Проте, намагання історика не досягли успіху через брак матеріальних ресурсів²⁰¹.

Перший рік ХХ ст. науковець провів за створенням наступних томів збірки «Źródła dziejowe» – а саме над дослідженнями про Червону Русь. Весь цей час він перебував на території України та Білорусі – у березні історик був на засіданні Історичного Товариства Нестора Літописця у Києві, у травні – в Мінську, Вітебську та Смоленську, де продовжив роботу над історичним атласом, потім подорожував по Волині та Поділлі. Уже в 1902 р. дослідник опублікував зібраний матеріал у двох частинах вісімнадцятого тому «Źródła dziejowe»²⁰².

У 1904 р. його було обрано членом Товариства історії та старожитностей у Одесі. Дещо пізніше А. Яблоновський мав особисту зустріч із Т. Корзоном, а 1905 р. історик присвятив вивченню історичних матеріалів, що стосуються Підляшшя для видання наступного тому «Źródła dziejowe». У цей час значно погіршився стан здоров'я історика, він багато часу проводить в Україні і докладає багато зусиль до своїх наукових пошуків²⁰³.

Наступні роки життя історика пов'язані з активними науковими пошуками на території України та публікацією останніх томів «Źródła dziejowe» та збірника «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego», а також роботою над виданням «Historii Rusi południowej», що вийшла друком у 1912 р. В останній рік свого життя – 1913 р., історик відвідав Прагу, Берлін, Роттердам, Лондон²⁰⁴.

У серпні 1913 р. дослідник помер. Цього ж року у часопису КН було розміщено статтю про смерть А. Малецького та А. Яблоновського, де висловлено гордість і глибоке шанування за цих поважних істориків, які протягом багатьох років невтомної праці, йшли на чолі польського наукового руху²⁰⁵.

²⁰¹ Bujak F. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Rochnik LIII. S. 33

²⁰² Там само, S. 34.

²⁰³ Там само. S. 38.

²⁰⁴ Там само. S. 47–49.

²⁰⁵ Wspomnienie posmiertne (Aleksander Jablonowski). *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. 27. S. 453.

Редактори КН та «Rocznika Towarzystwa Naukowego Warszawskiego» від імені всього Історичного товариства співчували смерті А. Яблоновського та відзначали важку втрату, понесену наукою через його смерть. На їхню думку, смерть історика зробила сильний удар по польській історичній науці. Редактори вбачали своєю метою гідно відзначити його діяльність та подякувати за довгу і почесну працю на історичній ниві, що збагатила польську історичну науку²⁰⁶.

Активну джерелознавчу діяльність А. Яблоновський вдало поєднував з науковою та організаційною. Автор значної кількості праць з історії українських та польських земель XVI – XVII ст., етнографічних розвідок, спогадів про подорожі Близьким Сходом та Європою, вчений не стояв осторонь тогочасних історичних досліджень та наукових дискусій. Його праці і нині зберігають неабияке значення, оскільки в них вміщено важливий фактичний матеріал, велику кількість джерел із історії слов'янських країн та власні наукові погляди на історичні події.

Отже, наукову роботу історика можна поділити на кілька періодів:

1. Навчання історика в університеті та перші спроби публікацій (1847 – 1862 pp.).

2. Становлення молодого науковця – історичні розвідки, що стосуються його подорожей Європою та Країнами Близького Сходу після закінчення навчання (1870 – 1875 pp.).

3. Вплив позитивізму на дослідження історика, ґрунтовні джерелознавчі пошуки і видання «*Źródła dziejowe*» (1876 – 1899 pp.).

4. Вплив неоромантизму на дослідження історика та підведення підсумків дослідження історії українських земель у праці «*Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*» (1900 – 1913 pp.). Вплив неоромантизму особливо відчутний у праці А. Яблоновського «*Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej*», виданій 1899 р.

Як підсумок варто зазначити, що роль А. Яблоновського в польській та українській історіографіях важко переоцінити, оскільки це обдарований

²⁰⁶ Wspomnienie posmiertne (Aleksander Jablonowski). *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. 27. S. 453.

історик, що за своє життя залишив велику наукову спадщину і, нині, завдяки його джерельним виданням та історичних монографій, можемо поглибити вивчення історії українських земель у складі РП.

3.2. Місце Александра Яблоновського в історичних школах польської історіографії другої половини ХІХ ст. та в стосунках з українськими істориками

Наукова діяльність ученого розпочалася в часи навчання у Київському університеті св. Володимира. Протягом всього життя А. Яблоновський займався пошуком історичних джерел, здійснив кілька етнографічних розвідок, що стосувались історії українських земель, займався громадською діяльністю, брав активну участь у тогочасному науковому житті на теренах польських та українських земель.

З 1876 р. учений активно публікується у наукових виданнях, пише рецензії на праці інших істориків. Зокрема, на працю Владислава Серединського «Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, Księga pamiętnic zawydarzeń zaszłych na Litwie 1654 – 1668», видане як третій том серії «Scriptores Rerum Polonicarum»²⁰⁷. Щоденник Стефана Францішека Медекша, який він вів протягом свого життя – цінне джерело, що відображає політичне життя ВКЛ у ХVІІ ст.²⁰⁸.

У 1892 р. А. Яблоновський був обраний членом НТШ і брав участь в його роботі²⁰⁹. До 1913 р., тобто до дня своєї смерті, історик був почесним членом товариства²¹⁰. Проте, за цей період він не брав особисто участі у засіданнях, про

²⁰⁷Seredynski W. Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy. Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668. Krakow: Nakladem Akademii Umiejętności, 1875. 527 s.

²⁰⁸Jablonowski A. Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy. Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668. *Ateneum*. 1876. T. 2. Z. 4. S. 240–245.

²⁰⁹Чтения в историческом обществе Нестора летописца / под ред. М.Ф. Владимирського-Буданова, М.П. Дашкевича. Киев: Типографія Императорскаго Университета св. Владимира, 1893. Книга седьмая. С. 21.

²¹⁰Чтения в историческом обществе Нестора летописца / под ред. А. Кулаковского, А. Лободи. Киев: Типографія М. Т. Мейнандера, 1914. Книга двадцать четвертая. С. 64

що можемо судити з річних звітів та не публікувався у виданні «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца»²¹¹.

Також історик брав участь у зборах НТШ, на його засіданнях учасники аналізували поточний стан розвитку історичної науки та визначали пріоритети і розробляли плани майбутніх студій, хоч в друкованому органі товариства історик також не публікувався²¹².

Одним із основних завдань З'їздів польських істориків була інтеграція істориків, включаючи і тих, хто працював за кордоном. На першому з'їзді учасниками було визначено необхідність розвитку досліджень з історичної географії²¹³.

А. Яблоновський був запрошений до участі у II та III з'їздах істориків. II з'їзд проходив у Львові 17 – 19 липня 1890 р. А. Яблоновський виступив на ньому із доповіддю присвяченій історії Молдови, Волощини – історичної провінції, що обіймала територію з півночі від р. Дунай і до півдня Карпат від середини XIV ст. та Мултенії – східної частини Волощини, що розташована на схід від р. Олт²¹⁴. У статті автор розглядає походження цих історичних назв, перші історичні згадки про ці території (за свідченнями латинських документів XIII ст.), окрім цього він звертається до пояснення назви Бессарабія, а також до різниці у вимові деяких слів²¹⁵.

III з'їзд польських істориків відбувся у 1900 р. у Кракові. Доповідь А. Яблоновського щодо історичного атласу зустріли схвальними оплесками. Про вагомість та престиж історичних з'їздів свідчить щира подяка

²¹¹Чтения въ Историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца / под ред. Н.П. Дашкевича, А.И. Соболевскаго. Киев: Тип. О. В. Кульшенко, 1888. 128 с.

²¹²Записки Наукового товариства імені Шевченка / під. ред. М. Грушевського. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. Кн. VI. Т. LXII. 198 с. , с. 544

²¹³Pamiętnik I Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie imienia Jana Długosza/ pod. red. M. Bobrzynskiego, M. Sokolowskiego na podstawie protokołów stenograficznych pp. J. Antoniewicza i L. Gluzinskiego. Kraków: Drukarnia Wł. L. Anczusa i Spolki, 1881. S. 7.

²¹⁴Весельська Н. В. Участь Олександра Яблоновського у історичних з'їздах Польського історичного товариства. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Випуск 19. С. 344.

²¹⁵Jablonowski A. Woloszczyzna, Moldawia i Multany. *Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty*. Lwow: Nakładem Uczestników Zjazdu z drukarni W. Zosidskiego, 1890. S. 110–120.

А. Яблоновського за можливість представлення свого дослідження на цьому з'їзді²¹⁶.

Історик почав виступ із обґрунтування актуальності свого дослідження та загальної характеристики змісту і сутності самої роботи, зазначив, що цей атлас є лише частиною планованої великомасштабної роботи, яка спрямована на створення найбільш повного, докладного історичного атласу РП з всіма районами і землями в різні часи існування польської держави²¹⁷.

У 1899 р. він був запрошений до участі в роботі XI з'їзду Російського археологічного товариства, який відбувся у Києві, і був присвячений переважно історії Волині. Однак участі у ньому не взяв через відсутність, як він вважав, відповідної тематиці з'їзду, доповіді та зайнятість написанням монографічного дослідження про історію КМА, яке він планував видати до 500-річчя існування Ягеллонського університету²¹⁸.

Погоджуємось з думкою О. Кияна щодо концепції історичного пізнання А. Яблоновського, що сформувалась на основі двох основних факторів – поєднанні принципів історичної школи І. Лелевеля – тобто критичне ставлення до історичних джерел, бачення історичного процесу як прояву специфічного духу певного народу та витоків його культури і духовності та ідей західноєвропейського позитивізму, що зблизили його з представниками ВШ²¹⁹.

Все ж таки, в деяких висновках А. Яблоновського прослідковуються спроби ідеалізації польського народу, що особливо яскраво проявляється у працях, присвячених соціально-економічному та культурному розвитку українських земель, де історик наголошує, що після укладення Люблінської унії поляки здійснили цивілізаційну місію – принесли на українські землі Магдебурзьке право, забезпечили розвиток освітніх закладів вищого рівня тощо.

²¹⁶Gubrynowicz B. Trzeci zjazd historyków polskich w Krakowie. *Ateneum*. 1900. T. IV. Z. I. S. 101.

²¹⁷Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900 / gl. red. L. Finkel Krakow: Nakładem uczesyników zjazdu w drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1901. T. II. S. 113.

²¹⁸Труды одинадцатого археологического съезда въ Киевѣ / под ред. П. Уваровой, С. Слуцкого. Москва: Печатня А.И. Снегиревой, 1902. С. 32-46

²¹⁹Киян О.І. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *УІЖ*. 1994. №4. С. 65.

А. Яблоновський став одним з перших науковців, які розпочали дослідження проблем археографії, історичної географії, геральдики, соціальної психології. Раціонально-емпіричний підхід до розгляду історичного минулого, що характерний для представників позитивізму поєднувався у науковця з використанням порівняльно-історичного методу дослідження²²⁰.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. між польськими та українськими істориками розгорнулася полеміка щодо висвітлення окремих питань української історії. Однією з таких стала дискусія з приводу походження давньоруських гербів, у ході якої було розглянуто значну кількість давньоруських сфрагістичних пам'яток²²¹. Поштовхом до дискусії стала робота польського історика Ф. Пекосінського, який стверджував, що давньоруські гербові знаки почерпнуті з польської середньовічної геральдики²²². У дискусії взяли участь відомі польські та українські історики, серед них і А. Яблоновський.

Полеміка, що зав'язалась між істориками неодноразово висвітлювалась на сторінках видання «Miesięcznika Heraldycznego»²²³. Польський історик Ф. Пекосінський, автор рунічної теорії походження гербових знаків Польського Королівства, наполягав на польських витоках української геральдики, називаючи її «племінницею», а після критичних відгуків А. Яблоновського та А. Малецького – рідною дочкою польської геральдики. Натомість А. Яблоновський не погоджувався із такою теорією. Історик наголошував на варязькому походженні рунічних символів на гербових та печатних знаках української шляхти та звертав увагу на важливе джерело української геральдики – тамги або східні родові знаки, про які не згадував Ф. Пекосінський. На думку науковця українську геральдику не можна віднести

²²⁰ Киян О.І. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *ВДЖ*. 1994. №4. С. 65.

²²¹ Гавриленко В. Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст. Історичні джерела та їх використання. Ред. кол.: П. С. Дишлевий, О. Г. Мітюков, В. Г. Сарбей (відп. ред.), В.С. Скорина (відп. секр.), Ф. П. Шевченко. АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 7. Київ: Наукова думка, 1972. С. 149.

²²² Piekosiński F. *Heraldyka polska wieków średnich*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1899. 486 s.

²²³ Бабінська М. Українська шляхта в дослідженнях членів Polskiego Towarzystwa Heraldycznego (1908–1939). *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. Випуск 17. С. 224.

до польської спадщини, оскільки вона є окремим повноцінним явищем, яка складається з різних елементів, і з плином часу не втратила своєї самобутності²²⁴.

Ще одним актуальним питанням того часу було висвітлення історії козацтва польськими та українськими істориками. Цей період історії України мав незначну документальну базу і одним із дискусійних питань була тема так званої «Баториєвої реформи»²²⁵.

У 1896 р. з'явилась стаття А. Яблоновського «Kozaczyzna a legitymizm: dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryanska i baturynska», опублікована у часопису «Ateneum», де він висловив думку про абсурдність поняття «баторіанська реформа», згідно з якою король Стефан Баторій реорганізував козацтво та утвердив козацького гетьмана, та поняття «батуринська реформа» – згідно якої Батурин заснував король Стефан Баторій, в честь якого і було назване місто Батурин²²⁶. Витоки легенди історик вбачав у творах польських авторів XVII ст. Павла Пясецького, Самуїла Грондського та Самуїла Твардовського. П. Пясецький у праці «Chronica gestorum in Europa singularium» говорив про заснування Стефаном Баторієм козацької організації, а Трахтемирів вважав пишною козацькою столицею²²⁷. Працею Самуїла Твардовського «Woyna domowa», популярною у народі, користувались українські літописці, зокрема Григорій Грабянка, який першим оформив легенду на основі праці цього польського письменника²²⁸.

На думку історика, король насправді лише надав козакам Трахтемирів та деякі інші території, не внісши нічого нового у правове становище та реорганізацію козацтва та порівнював історичні згадки про Батурин, які

²²⁴Jablonowski A. W sprawie sredniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1898. Rocznik XII. S. 553–559.

²²⁵Грушевський М. Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2005. Т. 7. 778 с.

²²⁶Jablonowski A. Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryanska i baturynska. *Ateneum*. 1896. T.3. S. 246–270.

²²⁷Piasecki P. *Chronica Gestorum in Europa Singularium*. Cracoviae Kraków: Druk. Cezary, Franciszek (ca 1583-1651). 1648. 618 s.

²²⁸Twardowski S. *Wojna domowa z Kozaki i Tatary*. Calissii: typis Collegij Calissiensis Soc. Iesv, 1681. 284 s.; Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Іванченко. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.

доводять, що цей населений пункт був заснований раніше часів Стефана Баторія²²⁹. До дослідження цих питань історик повернувся у 1904 р. у статті «Trechtymirow», що вийшла з приводу публікації праці Володимира Яроша «Legenda Batoryanska»²³⁰.

А. Яблоновський займався рецензуванням праць інших науковців. Зокрема, у науковому виданні «Ateneum» була розміщена його рецензія на працю Юзефа Вольфа «Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku», де історик не просто оцінив працю свого колеги, а й висловив власні думки з історії ВКЛ та княжих родів України²³¹.

Зокрема, А. Яблоновський, опрацьовуючи працю Ю. Вольфа, на основі уже виданого на момент написання рецензії шостого тому «Źródła dziejowe», що стосувався ревізій волинських замків та зібраних ним матеріалів для дев'ятого тому «Ziemie Ruskie. Wolyn i Podole» додав матеріали про відомі князівські роди. На думку, А. Яблоновського, Волинь була колискою багатьох аристократичних фамілій, дослідити генеалогію яких можна завдяки дослідженню Ю. Вольфа.

Окремо варто згадати полеміку між А. Яблоновським та М. Грушевським з приводу його магістерської дисертації «Барское староство. Исторические очерки», що була видана у Києві у 1894 р.²³². Про тісний зв'язок двох істориків свідчить їхнє листування протягом 1900-1905 рр., де А. Яблоновський висловлював щире повагу до М. Грушевського, високо оцінив його досягнення у історичних дослідженнях – частина листів стосується виходу окремих томів видання «Історія України Русі» і містить погляди історика на особливості

²²⁹Jablonowski A. Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryanska i baturynska. *Ateneum*. 1896. T.3. S. 247–265.

²³⁰Jablonowski A. Trechtymirow. Z powodu artykułu Włodzimierza Jarosza p. t.: «Legenda Batoryanska». *Kwartalnik Historyczny*. 1904. Rocznik XVIII. S. 487–490.

²³¹Jablonowski A. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. *Ateneum*. 1895. T.3. Z. 8. S. 388

²³²Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije oczerki. Kijew 1894). *Kwartalnik Historyczny*. Lwow, 1894. S.65–74.

заселення Червоної Русі та відзначив діяльність М.С. Грушевського над виданням Записок НТШ²³³.

Історики особисто познайомились під час подорожі М.С. Грушевського до Варшави наприкінці травня 1892 р., коли історик опрацьовував архівні матеріали для написання дисертації. У своєму щоденнику історик зазначає, що разом із старшим польським колегою він ознайомився з Варшавою і прилеглими до неї історичними місцями, побував у театрах і на виставках²³⁴.

А. Яблоновський у листах підкреслював широку джерельну базу монографії про Барське староство та оцінив проведену археографічну роботу українського історика. На думку польського науковця, М. Грушевський зумів вичерпно описати Барське староство, відобразити історію внутрішніх економічних відносин на території староства та порівняти їх із іншими українськими староствами. Проте, поряд із високою оцінкою праці польський історик звернув увагу і на недоліки дослідження. Зокрема, він вважав, що колонізаційні процеси та еволюція шляхетського землеволодіння у XV – на початку XVII ст. зображена українським автором, який керувався виключно «українським (ruskim) підходом», що вплинули на об'єктивність твору та оцінку діяльності уряду польської шляхти в Західному Поділлі²³⁵.

А. Яблоновський контактував і з багатьма іншими українськими істориками. Добрі стосунки у нього були з Пантелеймоном Кулішем, якого він дуже поважав. У своїй статті «Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny» він дав високу оцінку дослідженням П. Куліша з історії українського козацтва, називав його надзвичайною людиною, яка заслуговує широкого визнання серед істориків²³⁶. До цього можемо додати, що П. Куліш був знайомий і з іншими польськими інтелектуалами, які вивчали історію та етнографію України,

²³³ Центральний державний історичний архів Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 858 Листи до М. С. Грушевського від А. Яблоновського (польською мовою). 12 кадрів (арк).

²³⁴ Грушевський М. Щоденник. (1888–1894 рр.) / Підг. до видання, передне слово, упорядкув., коментарі і післямова Л. Зашкільняка; Ред. кол.: П. Сохань (відп. ред.), Г. Боряк, І. Гирич, Я. Дашкевич, М. Крикун, В. Уляновський, В. Шандра. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. С. 246.

²³⁵ Центральний державний історичний архів Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 858 Листи до М. С. Грушевського від А. Яблоновського (польською мовою). 12 кадрів (арк).

²³⁶ Jablonowski A. Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny. *Ateneum*. 1877. Т.3 (7). Z. 8. S. 395.

зокрема з Міхалом Грабовським, який мав вплив на формування його наукових історичних поглядів²³⁷.

У своєму дослідженні «Zasiedlenie Ukrainy» А. Яблоновський дав характеристику видання АЮЗР, яке на його думку включає багатий історичний матеріал та високо оцінив заслуги українського історика Володимира Антоновича у його підготовці. А. Яблоновський у кількох статтях подав аналіз кількох частин третього тому наукового видання²³⁸.

У першому томі сьомої частини АЮЗР видано документи від кінця XIV ст. (точніше від 1386 р.), багато з яких стосуються економічної історії українських земель у цей період, які співпадали з науковими інтересами А. Яблоновського²³⁹. Заслуговує уваги, на думку польського історика, передмова В. Антоновича, у якій він розглядає процес заселення північно-західних руських земель з середини XIII ст. до середини XV ст. В. Антонович не погоджувався з думкою багатьох польських істориків, а тому числі і А. Яблоновського щодо ролі поляків у відновленні українських земель після татарської навали – на відміну від польських колег, що приписують значну роль у відновленні українських земель РП, В. Антонович цю роль відводить козацтву²⁴⁰.

Варто зазначити, що погляди А. Яблоновського з приводу колонізації південних українських земель дещо відрізнялись від поглядів багатьох сучасних йому українських істориків. На думку А. Яблоновського, після монгольського погрому Русь не мала сил для відновлення і не змогла б зробити це самостійно. Литва змогла лише на деякий час забезпечити безпеку руських кордонів, проте не змогла підняти економічне становище країни, заселити

²³⁷ Юровська О. Куліш і Грабовський. *Україна*. Київ, 1929. Книга 36 (вересень). С. 72–85.

²³⁸ Jablonowski A. *Zasiedlenie Ukrainy*: [Архивъ Юго-Западной Россіи, часть VII-ая, томъ III-ій «Акты о заселеніи Южной Россіи XVI-XVII вв.»]. *Przegląd Historyczny*. 1907. Том 4. N.2. S. 221.

²³⁹ АЮЗР / под ред. В. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1886. Ч. 7. Т. 1. 744 с.

²⁴⁰ Jablonowski A. *Zasiedlenie Ukrainy*. *Ateneum*. 1888. T.1. Z. 1. S. 115–117.

спустошені землі та вивести їх до рівня європейських цивілізацій – така історична місія випала на долю РП²⁴¹.

В. Антонович та М. Владимирський-Буданов, на основі віднайденної та виданої ними джерельної бази відзначали значно меншу роль РП у процесі колонізації південно-західних руських земель, аніж це показував у своїх працях А. Яблоновський. Польський історик у своїй праці відзначив заслуги Київської історичної школи у вивченні минулого України, проте висловив думку, що київські історики у своїх висновках ґрунтуються на розрізнених окремих історичних фактах, натомість їм необхідно розширити джерельну базу для комплексного висвітлення проблеми колонізації українських земель²⁴².

На основі опрацювання документів другого тому сьомої частини АЮЗР, підготовленого В. Антоновичем, А. Яблоновський у 1893 р. опублікував ґрунтовну статтю «Kolonizacya Ukrainy za ostatnich Jagiellonów», у якій подав огляд видання українських істориків та додав свої коментарі з приводу визначення назв «Русь», «русин», з проблем історичної етнографії руських земель тощо²⁴³.

Про активне громадське життя історика свідчить кількість наукових товариств та установ, дійсним членом яких він був. У 1905 р. А. Яблоновський був обраний членом Московського товариства історії та старожитностей Російських. У 1913 р. став членом «The Royal Historical Society» в Лондоні²⁴⁴. Учений представляв польську історичну науку на міжнародних конгресах істориків, один з них (другий) проходив у Римі в 1903 р. та на четвертому у Лондоні у 1913 р. Другий конгрес тривав з березня до травня 1903 р., на ньому історик доповідав про видання історичного атласу «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasiękiem Akademii Umiejętnosci w Krakowie. Epoka przelomy z wieku XVI go na XVII-sty. Dzial II. Ziemie Ruskie» та

²⁴¹ АЮЗР / под ред. В. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 3-4.

²⁴² Jablonowski A. Zasedlenie Ukrainy (dokonczenie). *Ateneum*. 1888. Т.1. З. 2. S. 319.

²⁴³ Jablonowski A. Kolonizacya Ukrainy za ostatnich Jagiellonów. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 50–56.

²⁴⁴ Ярмошик І. Польська історіографія 1800–1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. С. 500.

отримав схвальні відгуки від колег-істориків. Після прибуття у Краків А. Яблоновського було прийнято дійсним членом Akademii Umiejętności²⁴⁵. Сучасники зазначали, що А. Яблоновський був дуже працьовитою та оптимістичною людиною. У власній автобіографії історик ділиться планами на майбутнє – у свої 80 років він відзначив які саме історичні дослідження треба закінчити терміново, а що можна відкласти на потім. Однак, раптова смерть напередодні Першої світової війни під час відпочинку в Одесі перервала здійснення його задумів.

У 1907 р. А. Яблоновського було обрано першим президентом Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, яке у ті роки виконувало функції Польської Академії Наук. Історик, якому на момент прийняття президентства було 76 років, керував товариством до моменту своєї смерті у 1913 р.²⁴⁶. Після смерті А. Яблоновського виконувачем його обов'язків було обрано Г. Сенкевича, який відмовився і наступним президентом був призначений Т. Дидинський²⁴⁷.

Одночасно історик головував у ще одному Варшавському товаристві – «Towarzystwo Miłośników Historii». Створене у 1906 р. у Варшаві для підтримки розвитку історичних досліджень, товариство розпочало організацію наукових зустрічей та видання наукового журналу «Przegląd Historyczny»²⁴⁸.

Ім'я А. Яблоновського та його праці були добре відомі серед українських наукових кіл. Полемізуючи з Б. Грінченком, який у «Листах з Наддніпрянської України» стверджував, що кожний, хто дасть українцеві неукраїнську книжку, робить йому шкоду, М. Драгоманов у своїх знаменитих «Листах на Наддніпрянську Україну» поставив праці В. Антоновича і А. Яблоновського на одному рівні, зазначивши, що слідуючи твердженням Б. Грінченка було б

²⁴⁵Bujak F. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Rochnik LIII. S. 36.

²⁴⁶Gieysztor A. Z dziejów Towarzystwa naukowego Warszawskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1987. T. 50. S. 60.

²⁴⁷Wolnicz-Pawłowska E. Tradycje wydziału i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 2007. T. 70. S. 22.

²⁴⁸Rutkowski H. Początki Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie (1906- 1914). *Przegląd Historyczny*. 2007. T. 98. №4. S. 516–536.

абсурдом перестати читати московські, тобто написані російською та польські книги В. Антоновича і А. Яблоновського з української історії²⁴⁹.

З нагоди 170-річчя з дня народження історика в селі Мар'янське Пожеце відбулася урочиста церемонія відкриття обеліску з меморіальною дошкою, присвяченій першому президенту Варшавського наукового товариства Александру Яблоновському²⁵⁰.

А. Яблоновський був видатним джерелознавцем та істориком, що намагався у своїх працях зберегти історію для наступних поколінь. Кожне дослідження історика було не просто викладом фактів, почерпнутих із різноманітних архівних джерел, а включало коментарі автора, які допомагали глибше зрозуміти описані історичні події.

Отже маємо підстави констатувати, що А. Яблоновський був одним із яскравих представників позитивізму у польській історичній думці. Наукова діяльність ученого розпочалась іще у студентські роки, зокрема у згаданій збірці «Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego». Першими його дослідженнями стали історичні розвідки під час закордонних подорожей, що були написані як публіцистичні замітки та містили в собі враження від відвіданих країн, спостереження історика, результати етнографічних розвідок, короткі описи певних історичних подій. У процесі своєї науково-дослідної роботи А. Яблоновський підтримував наукові стосунки із українськими істориками В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Молчановським та іншими. Ці стосунки були в цілому дружніми, толерантними, носили характер творчих дискусій. А. Яблоновський публікував рецензії на дослідження українських істориків і навзаєм українські вчені висловлювалися з приводу тих думок, які польський історик обґрунтовував у своїх дослідженнях.

²⁴⁹Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 288 с.

²⁵⁰Mikulski Z. Odsłonicie obelisk i tablicy pamiatkowej kuczci Aleksandra Jablonowskiego (Marianski eporzecze, 10 X 1999). *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1999. T. 62. S. 48.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО

4.1. Видання «*Źródła dziejowe*» в історіографії

Одним із найбільших зібрань історичних джерел у ХІХ ст. у польській історичній науці стало видання «*Źródła dziejowe*». Праця була заснована як серійне видання, яке стало важливою добіркою джерельного матеріалу.

У першому томі А. Яблоновський дослідив особу одного із найвідоміших історичних діячів другої половини ХVІІ ст. – Криштофа Гжимултовського, каштеляна і губернатора провінції Познань. Про важливість його особи в тодішній РП, свідчить висока посада, яку він обіймав, здібності і надзвичайно активний індивідуальний характер. Він був відомим дипломатом і політиком свого часу – уклав Олівський мир 1660 р., у 1654 р. був маршалком сейму та пізніше відомий як активний прибічник короля Яна Собеського. Саме він підписав у 1686 р. від польської сторони «Вічний мир» з Московською державою. Тому його особистість заслуговує на те, щоб звернутись до дослідження його громадської діяльності та історичної ролі, враховуючи, що українські землі були головним об'єктом польсько-московських військових та дипломатичних спорів.

К. Гжимултовський був сином Станіслава Гжимултовського, який теж був старостою і канцлером. Їх родина належала до старих та заможних родів у РП, представники якої обіймали важливі державні посади. Молодий Криштоф навчався у Познані, а потім у тридцятилітньому віці отримав важливу політичну посаду, що свідчило про повагу до нього, як до представника відомого шляхетського роду та видатної особистості²⁵¹.

Особистість Криштофа Гжимултовського справила суттєвий вплив на подальшу долю польського народу, проте в польській історіографії

²⁵¹Jabłonowski A. Krzyftof Grzymultowski wojewoda Poznanski. Szkic historyczny. *Ateneum*. 1876. T. 1. Z. 1. S. 142–143.

А. Яблоновський першим звернувся до дослідження особистості польського дипломата та публікації джерельного матеріалу, що пов'язаний з його життям та діяльністю.

Другий том «Dzieje zjednoczenia ormian polskich z kosciolem Rzymskim w XVII wieku» стосується історії вірменської общини на території Польської держави та її об'єднання з католицькою церквою. Майже всі польські вірмени були або священиками, або купцями. Вірмени належали до григоріанської церкви – або під іншою назвою вірменської апостольської церкви²⁵². Незважаючи на релігійні відмінності, Рим неодноразово прагнув укласти союз із вірменами. Запровадження церковної унії вірмен з католицизмом затягнулося на кілька десятиліть і відбувалося в постійній боротьбі. Лише у другій половині XVII ст. польські вірмени прийшли до спілки із Римом²⁵³.

Опубліковані у другому томі, рукописи не доступні у своєму первісному вигляді, лише в польському перекладі А. Павінського та А. Яблоновського. Алоїз Піду є автором першого рукопису на італійській мові, який містить раніше невідомі подробиці важливих в церковній історії подій. Другий рукопис невідомого автора, написаний латиною охоплює 120 сторінок має назву: «Compendio sare latio uni onis nationis Armeno-Polonae cum s. Ecclesia romana adan num Christi 1676».

У цілому, А. Яблоновський вважає, що прийняття унії мало позитивні наслідки для вірмен. Варто зазначити, що необхідно критично ставитись до праці дослідника, адже він оцінює вірмен з точки зору інтересів польської нації, яку він бачить більш розвиненою у культурно-релігійному плані, аніж вірменська у XVII ст. У праці неодноразово зазначається про «бідне» моральне становище вірменських священиків, а саме наголошується, що вони були малоосвіченими, не знали латини (що було суттєвим показником на той час),

²⁵²Źródła dziejowe. Tom. III. – Stefan Batory pod Gdanskim w r. 1576-7. Listy, uniwersaly, instrukcyje wydal i szkicem historycznym poprzedzil Adolf Pawinski. Tom IV. Poczatki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1575–1577. Listy, uniwersaly, instrukcyje wydal i rozprawka o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedzil Adolf Pawinski. Ateneum. 1878. T. 1. Z. 2. S. 541–565.

²⁵³Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1876. T. 2. S. III.

часто погано знали навіть і вірменську, не дотримувались багатьох обрядів і т. д., тому прийняття католицизму стало шляхом до культурного розвитку всієї вірменської громади у РП.

Третя частина праці присвячена «Obszerną wiadomości o połączeniu narodu ormiańsko-polskiego z kościołem Rzymskim r. 1676» («Обширній відомості про ополячення народу вірменсько-польського в римському костьолі»), написаній у 1676 р. У цьому документі детально показано історичний розвиток вірменського народу – його витоки, запровадження християнства, переселення вірмен в Крим та інші території, союз з римською церквою та інші питання церковної історії вірменської церкви²⁵⁴.

Третій та четвертий томи історичних джерел «Stefan Batory pod Gdańskiem» – присвячений історичним джерелам – спискам, розпорядженням, універсалам та іншим публічним запискам, які пов'язані з походом Стефана Баторія на Гданськ у 1577 р. та стосуються правління короля Стефана Баторія упродовж 1575-1577 рр. За 1576 р. опубліковано лише 5 документів – це листи з закликом до миру та відповіді на них церковних патріархів. Більше документів опубліковано за 1577 р. – це підтвердження прав обраних князів Німеччини; привілеї міста від короля; послання військовослужбовців королю про перемоги та невдачі війська; інструкції, надіслані королем; універсали та листи. Всього у третьому томі опубліковано близько 200 документів²⁵⁵.

П'ятий том видання «Źródła dziejowe» присвячений історії України – «Lustracye królewsczyzn ziemkich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku», підготовлені до видання у 1877 р. А. Яблоновським.

²⁵⁴ Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1876. T. 2. S. III.s. 119.

²⁵⁵ Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 3. 360 s.; Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 4. 292 s.

Люстрації займають помітне місце серед джерел з історії українських земель XVI – XVII ст., адже це своєрідний комплекс документів статистичного характеру, що були результатом діяльності офіційних державних чиновників²⁵⁶.

Значення слова «люстрація» має кілька пояснень у історіографії. Одним із найбільш вдалим є визначення, що термін «люстрація» походить від латинського «lustrare» – докладно оглядати, вивчати²⁵⁷. В енциклопедії С. Гльогера люстрація трактується як перевірка королівських маєтностей і староств, що здійснювалась довіреними від короля особами, що оглядали, перевіряли, описували стан, доходи та повинності підданих²⁵⁸.

Люстрації містять великий фактичний матеріал про населені пункти, розвиток господарства, структуру і категорії населення, його повинності тощо. Значення люстрацій підсилюється ще й тим, що створювались вони регулярно. Перші люстрації були створені у XVI ст. і протягом більше двохсот років було проведено близько двох десятків люстраційних акцій різного масштабу²⁵⁹.

Концепція люстрації мала дві основних складових – ревізію господарсько-фінансового становища населених пунктів, детальну реєстрацію прибутків, одержану внаслідок проведення ревізії та обрахування на підставі отриманих даних державного податку – кварта або четвертого гроша²⁶⁰.

П'ятий том історичних джерел було видано у 1877 р. А. Яблоновським. У цьому томі було зібрано матеріали королівських люстрацій українських земель з першої половини XVII ст. Праця поділена на дві змістові частини. Перша з них – це монографічне дослідження історика про українські староства зазначеного періоду, другу частину становлять публікації люстрацій кожного із

²⁵⁶Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628 – 1634 рр. *Київська старовина*. 2010. № 1. С. 121.

²⁵⁷Alojzy J. Słownik kościelny łacińsko-polski. Wydanie III, zmienione i uzupełnione. Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne Sandomierz, 1992. S. 397.

²⁵⁸Gloger Z. Encyklopedia staro-polska. Warszawa: Druk P. Laskauera i S-ki., 1902. T. III. S. 152.

²⁵⁹Сидорук Т. В. Люстрації Ратненського староства XVI–XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. Вип. 6. С. 8-9.

²⁶⁰Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVII ст. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. С. 6.

воєводств з поділом на староства. У праці відсутня передмова, автор починає том із своєї монографії «Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII wieku»²⁶¹.

У своїй монографії А. Яблоновський спочатку веде мову про колонізаційні процеси на українських землях – процес заселення Київського, Брацлавського та Волинського воєводств з часу розпаду Галицько-Волинського князівства. Саме колонізаційні процеси призвели до заснування великих замків на території українських земель – осередків торгівлі та соціально-економічного життя у містах Кременець (привілей, даним польським королем Зигмунтом III у 1615 р.), Бар, Любеч, Канів, Черкаси та ін., що були основними оборонними центрами українських земель²⁶².

За оцінкою історика, зробленою на основі дослідження королівських люстрацій, оборонні сили РП на українських землях були розмежовані, недостатньо укріплені та мали різний ступінь потужності. До системи оборони належали і міста. Становище королівських міст у XVII ст. було дуже різноманітним, для того, щоб дослідити це питання необхідно звернутись до дослідження люстрацій, що дають інформацію не тільки про королівські привілеї, надані містам, а й про доходи різних верств населення та скарги на рішення люстраційних комісій, які подавали городяни відповідних міст²⁶³.

Історик у своїй монографії підкреслює певну закономірність – чим далі на схід, тим більш поширені в містах мита на всі види військового обов'язку – збори різноманітних платежів, чим далі на захід – тим більш військовозобов'язаних, які повинні нести військову службу за надані землі чи посади на так званому «боярському праві». Історик відзначає і різницю в функціонуванні Магдебурського права у містах РП та містах на українських землях. Магдебурзьке право було введене на українських землях «ззовні» – за

²⁶¹ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5. 228 s.

²⁶² Там же, S. X-XV.

²⁶³ Там же, S. XXI.

рахунок іноземного впливу, у той час коли колишні державні руські твердині втратили свою силу і вплив²⁶⁴.

Значна частина праці «Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII wieku» присвячена особливостям впровадження Магдебурзького права в українських містах. Ще кількома важливими проблемами, що досліджує у праці професор є становище монастирів, дані про статки яких ми теж знаходимо в люстраційних актах, та оподаткування міст²⁶⁵. Наприклад у люстраційних актах за 1616 р. подаються дані про виробничу спеціалізацію різних міст, тобто, що найбільше виготовляють і постачають окремі українські міста – Брацлав поставляє жито і овес, Вінниця – лише овес, Житомир – мед, Овруч – обкладений податками на сінокоси, користування млинами, лісом і т.д., Острог – овес і сіно, Канів, Переяслав, Черкаси, Богуслав, Біла Церква, Корсунь – пов’язані військовою повинністю²⁶⁶. Окрім цього історик висвітлює становище окремих великих володінь землевласників, становище сільського господарства в цілому.

Історик зазначає, що становище сільського господарства відрізняється в різних регіонах українських земель через татарські напади та їх наслідки, а також густоти населення, розташування та історичного періоду. Якщо на початку XVI ст. на території українських земель не було великих ферм і комплексних господарств, то за матеріалами люстрації 1616 р. ми бачимо, що у Київському старостві – одна ферма, у Житомирському – дві, а у Любецькому – одна велика біля самого Любеча. Проте ситуація поступово змінюється, уже за даними люстрації 1622 р. наприклад у Житомирському старостві нараховується 6 ферм, а ще млини й таверни, які теж дають дохід²⁶⁷.

Польський історик на основі дослідження люстраційних описів приходять до висновку, що в цілому в першій половині XVII ст. завдяки впливу заходу економічне становище українських земель значно покращилось. На прикладі

²⁶⁴Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5, S. XXII.

²⁶⁵Весельська Н. В. Польський історик Александр Яблоновський про українські староства у XVI – XVII ст. *Літописець*. 2020. Випуск 15. С. 34.

²⁶⁶Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5, S. XXXI.

²⁶⁷Там же, S. LVI.

Київського воєводства історик розглядає річні доходи кожного староства за даними люстрацій 1616, 1622, 1629 та 1636 рр., відзначаючи їх поступове збільшення. Зокрема, Житомирське староство у 1616 р. давало дохід у 1,912 тис. флоринів, у 1622 р. – 2,698 тис., у 1629 р. – 2,923 тис.²⁶⁸ Проте, варто зазначити, що, незважаючи на збільшення доходів і поступовий розвиток торгівлі і ремесла, українські землі дуже потерпали від татарських набігів – у останньому підрозділі своєї монографії автор розповідає про їх наслідки, використовуючи дані люстраційних актів. Багато міст були спустошені і, фактично, заново відновлювали своє життя після войовничих нападів – такими були міста Бар, Любар та ін.²⁶⁹.

До висвітлення наслідків татарських набігів історик звертається у статті «Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną» історик дає характеристику кочовим племенам на території Русі, зокрема чорним клобукам. Він зазначає, що в епоху монголо-татарського верховенства окремі колишні кочові племена майже повністю зникли, а значна їх частина злилися із татарами, особливо на території українського степу. Вчений твердив, що до татарської навали значна територія Русі була зайнята кочівниками турецької крові, і лише зі смертю кримського хана Менглі-Гірея у 1515 р., коли зменшилася інтенсивність татарських набігів, тут почало складатись степове населення шляхом руської і польської колонізації та поєднання з нею тюркських кочівників, які тут поселялися²⁷⁰.

У люстраційних описах українських староств і міст часто зустрічаються згадки про козаків, яких автор згадує як «неслухняний елемент». Козаки, на думку історика, відіграли важливе значення у суспільному та господарському житті прикордонних українських територій, куди вони прибували в значних кількостях як вільні люди – як міщани, бояри і дворяни, так і кріпаки, котрі «покозачувались». До часу правління короля Стефана Баторія козаки не були

²⁶⁸ Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5, S. LIX.

²⁶⁹ Там само. S. XCVI.

²⁷⁰ Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 408–435.

виділені в окрему верству суспільства чи певну адміністративно-територіальну одиницю, проте за його правління відбулась реорганізація козацтва для служби королівській владі. А. Яблоновський описав процес творення реєстрового козацтва, зокрема згадав угоди, які регулювали кількість реєстрового козацтва – це Вільшанська угода 1617 р., що встановлювала реєстр у 1 тис. козаків; Роставицька угода 1618 р., що збільшила реєстр до 3 тис. козаків та Куруківська угода 1625 р., за якою кількість реєстрових козаків була 6 тис.²⁷¹

Фактично, вся названа праця присвячена висновкам історика про становище українських земель на початку XVII ст. на основі дослідження люстраційних актів. Варто зазначити, що, незважаючи на велику цінність даних джерел, вони не дають можливості осягнути повну картину особливостей суспільного життя на українських землях у досліджуваний період, оскільки більшою мірою відображають лише ті сторони суспільно-економічного життя, що цікавили люстраційну комісію – це описи маєтностей знатних людей та городян. Не зовсім всесторонньо висвітлюють вони життя українських селян та міської бідноти, що не дає змоги робити повні висновки про соціально-економічне становище українських земель на початку XVII ст.

Друга частина п'ятого тому «*Źródła dziejowe*» містить значну кількість історичних матеріалів, про які йшлося вище і включає в себе подальші люстрації Подільського, Брацлавського і Київського, Руського, Белзького і Волинського воєводств за період 1615 – 1636 рр.²⁷²

Шостий том «*Źródła dziejowe*» має назву «*Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*» виданий А. Яблоновським у 1877 р. У праці представлено повний текст ревізійного опису українських замків 1545 р. за Варшавською копією Литовської метрики XVIII ст. Публікації пам'ятки передувала ґрунтовна стаття про становище Волині у середині XVI ст. Том має структуру, подібну до попереднього видання, містить вступ, монографію

²⁷¹ *Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5. S. XXXVI – XXXIX.

²⁷² Там само. S. IV-V.

А. Яблонівського «Ziemia Wołyńska w połowie XVI-gowieku» та публікацію джерельних матеріалів.

Ревізії – це група документальних джерел, яку можна віднести одразу до кількох видів: описово-статистичних, реєстраційно-облікових, інформаційно-звітних, економіко-статистичних, економіко-географічних, масових та ін.²⁷³.

У стислому вигляді в них зафіксовано інформацію щодо географічної номенклатури різних регіонів, свідчення про адміністративно-територіальну приналежність населених пунктів, їх власницький та правовий статус, дані для локалізації та визначення відносних розмірів населених пунктів, орієнтири для реконструкції кордонів, мережі митниць та шляхів сполучень, відомості для встановлення складу давніх і найбільш стабільних територіальних одиниць – волостей; деякі фізико-географічні характеристики місцевості – дані з гідрографії, орографії, природні умови, ресурси, розміщення шляхів, рудень тощо²⁷⁴.

Одним з найбільших недоліків ревізій та інвентарів є неповнота та неточність свідчень, адже при складанні ревізії, ревізор не мав достатньо джерел та ресурсів, щоб перевірити дані шляхти, які вона йому подавала. Шляхта завжди прагнула приховати свої реальні доходи, подекуди мала звільнення від сплати податку, що ускладнювало роботу ревізора²⁷⁵. Іншим недоліком є те, що ревізії та люстрації не включали абсолютно всі поселення, оскільки мета ревізій полягала у визначенні прибутковості державних маєтків, тому більшість приватновласницьких володінь не потрапила до числа описаних²⁷⁶. Проте, найбільшим плюсом є те, що у ревізіях описані волинські

²⁷³Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів: Світ, 1999. С. 10-11.

²⁷⁴Боряк Г. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності). *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць*. Ред. кол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.), О.Є. Маркова, Г.В. Боряк, Т.А. Балабушевич, Є.П. Степанович (відп. секр.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1990. С. 146.

²⁷⁵Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII. *Наукові записки. Серія історичні науки*. 2011. Випуск 17. С. 31.

²⁷⁶Боряк Г. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності). С. 147.

замки, що дає змогу відтворити їх архітектурний вид та значення в суспільно-політичному житті того часу²⁷⁷.

Рукопис ревізій 1545 р., на основі якого працював над монографією А. Яблоновський, складається із шести звітних протоколів різного обсягу, що були складені ревізором на підставі королівських листів, привілеїв, реєстрів, свідчень, скарг, описів та інших матеріалів, що він зібрав у ході проведення ревізії²⁷⁸.

Описи є цінним джерелом для вивчення адміністрації, юридичного й економічного побуту українських земель у XVI ст. А. Яблоновський у своїй праці не тільки опублікував джерела, але і подав інформацію про стан і засоби оборони волинських замків у XVI ст., додаючи також відомості і з інших тогочасних доступних йому джерел²⁷⁹. Подібного загального огляду українських замків та староств в польській, як і українській, історіографії не було. Пізніше, М. Грушевський зі своєї сторони згрупував інформацію щодо облаштування «господарських» замків в Південній Русі, їх стан і засоби оборони, територіально у своєму дослідженні охопивши не лише Волинь, а і інші українські землі²⁸⁰.

До вивчення історії, призначення, функцій українських замків звертались історики В. Антонович у монографії «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в.»²⁸¹, професор Н. Молчановський в «Очерке известий о Подольской земле до 1434 г.»²⁸², професор С. Бершадський «Аврам Езофович Ребичкович.

²⁷⁷ Весельська Н. В. Матеріали люстраційних актів та ревізій польського уряду XVI – XVII ст. у дослідженнях української історії Александра Яблоновського. *Переяславський літопис. Збірник наукових статей*. 2018. Випуск 13. С. 84.

²⁷⁸Кравченко В. Книга Литовської Метрики №561: історія створення, зберігання і публікації списків. *Український археографічний щорічник*. Випуск. 2006. 10–11. С. 17.

²⁷⁹ Veselska N. Winnicki i Braclawski zamki w badaniach polskiego historyka XIX w. A. Jablonowskiego. *INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL Web of Scholar*. 2019. 2 (32). S. 20

²⁸⁰Грушевський М. Твори у 50-и томах. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2003. Т. 5. 593 с.

²⁸¹Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. С. 223–264.

²⁸²Молчановський Н. В. Очерк известий о подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям). Київ: Типографія імператорського університета св. Володимира, 1885. 434 с.

Подскарбий земский»²⁸³, М. Грушевський у статті «Південноруські господарські замки в половині XVI століття»²⁸⁴, М. Владимирський-Буданов у дослідженні «Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)»²⁸⁵.

У своєму дослідженні А. Яблоновський використав описи видані Київською археографічною комісією. Зокрема опис кількох волинських замків—Полонського, Червоногородського та Заборольського, можна знайти у «Памятниках, изданных Киевскою комиссиею для разбора древних актов»²⁸⁶, що були видані на основі рукописів відомого польського бібліофіла і антиквара Каєтана Свідзинського, який проживав на Київщині (нині с. Ходорків Житомирської області). Ці матеріали А. Яблоновський не дублює у своєму виданні. Також ревізії замків були видрукувані у кількох томах АЮЗР, що видавала Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів²⁸⁷. Лише Вінницький замок був взагалі недослідженим в історіографії другої половині XIX ст. Починаючи роботу над виданням уже опублікованих раніше ревізій, А. Яблоновський мав на меті розглянути їх більш повно, на основі оригінальних рукописів, приділивши увагу тим особливостям, які були упущені попередніми видавцями, та виправленні певних помилок – зокрема у трактуванні географічних назв та імен²⁸⁸.

Як доповнення до матеріалу монографії, автор додав декілька офіційних актів, які відносяться до історії Волині, знайдених ним в метричних книгах. Монографія історика, що опублікована у шостому томі видання «Ziemia Wołyńska w ро́owie XVI-go wieku» складається із двох тематичних частин – перша стосується безпосередньо опису замків, друга містить узагальнюючий

²⁸³Бершадский С. Аврам Езофович Ребичкович. Подскарбий земский. *Киевская старина*. 1888. Т. X. С. 81.

²⁸⁴Грушевський М. Твори у 50-и томах. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2003. Т. 5. 593 с.

²⁸⁵ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV ст. до Люблинской унии (1569 г.). Киев.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. 210 с.

²⁸⁶ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3. С. 69–140.

²⁸⁷АЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 122–151.

²⁸⁸Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. Т. 6. 153 s. II.

погляд на історичний розвиток та становище Волинської землі²⁸⁹. Свою монографію історик розпочинає із опису характеру королівської влади за сина Зигмунта I Старого – Зигмунта II Августа, який вбачав своїм основним завданням реформування територій Південно-Литовської Русі.

Варто погодитись із думкою ученого, що в умовах розвитку феодальних відносин і постійного ослаблення верховної влади короля, стан оборони країни на південному кордоні ВКЛ, а саме на просторах Волинської землі, в плані озброєння замків у середині XVI ст. не був достатнім, що стало однією з основних причин проведення ревізій замків²⁹⁰.

Однією із основних причин занепаду замків було часткове або повне припинення виконання князями, шляхтою та старостами своїх обов'язків з ремонту та нагляду за оборонними спорудами та мостами, що вони мали робити, отримавши королівські привілеї на відповідні землі. Ревізор Лев Тишкович мав на меті не тільки зібрати інформацію про стан оборонних споруд, а й з'ясувати яка частина володінь була дійсно передана королівськими привілеями у володіння шляхті, а яка залишилась при замках і повинна давати прибуток у королівську казну²⁹¹.

Волинські замки А. Яблоновський відносить до «ядра» оборонної системи держави, а подільські – до звичайних сторожових замків²⁹².

Володимирський замок А. Яблоновський описує занепадою оборонною фортецею. Варто погодитись із істориком, адже згідно матеріалів ревізії з часу його побудови за часів Казимира III Великого не відбувалось належних ремонтних робіт з укріплення замку. Єдиними ремонтними роботами за весь цей час був ремонт бійниць та глиняне скріплення тріщин між кількома

²⁸⁹ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. III–IV.

²⁹⁰ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV ст. до Люблинской унии (1569 г.). С. 29.

²⁹¹ Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561 – Ревізії українських замків 1545 р. С. 12.

²⁹² Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. XXI–XXII.

стінами, щоб уникнути остаточного розвалу веж, система оборони перебувала на дуже низькому рівні²⁹³.

Для порівняння стану замку можна використати дані ревізії 1552 р., коли він був переданий князю Василю-Костянтину Острозькому. Ревізор вказує, що замок був відбудований 80 років тому з дубовими городнями, зазначає кількість цих городень та веж, стан підйомного мосту²⁹⁴.

Автор у ревізії не тільки описує стан замку, але і подає відомості про скарги городян, на основі яких можна робити висновки про тогочасне становище міщанства. Зокрема, у ревізії знаходимо нарікання міщан на князя Олександра Федоровича Чарторийського на заборони користуватись общинними пасовиськами та лісами, скарги на представників духовного сану, які активно займалися торгівлею, але не бажали нести жодних повинностей на користь громад. Описані також скарги жителів на надмірні побори, зокрема необхідність сплачувати сребщину та ординщину, супутні прохання звільнити міщан на кілька років від сплати таких податків. Сребщина стягувалася з усіх без виключення селян і йшла на утримання війська, ординщина стягувалася із селян та міщан і переважно була направлена на подарунки кримським ханам²⁹⁵.

Міщани та селяни додатково платили такі побори як верхівщина – з кожного будинку біля 12 грош; капщизна – з кожного шинку, який варить пиво і мед; податки, що вводились на період ярмарку; військові податки та ін. Доходи від багатьох зборів староста не хотів показувати ревізору – зокрема доходи зі зборів за користування млином, полями і пасовиськами²⁹⁶.

Надалі знаходимо опис Луцького замку, становище якого, згідно ревізії 1545 р., було кращим ніж Володимирського, проте далеким від задовільного.

²⁹³ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. XXII–XXIII.

²⁹⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod. red. B. Chlehowski, J. Krzywicki, F. Sulimierski. T. 14. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1895. S. 171.

²⁹⁵ Русина О. Сребщина. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9 С. 541.; Гурбик А. Ординщина. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 630.

²⁹⁶ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. T. 6. S. XXIV.

Як і в ревізії Володимирського замку, ревізор також показав незадовільний рівень оборонної здатності міста – паркан зруйнований, всюди діри, відсутні сторожові; розглянув скарги населення з приводу високих мит та податків, скарги на діяльність підданих князя, які шкодили торгівлі замку та навіть складає перелік населених пунктів, де дозволялось або заборонялось брати мито²⁹⁷.

В цілому на основі ревізії 1545 р. А. Яблоновський зробив висновок що Луцьк – це столиця багатой землі, яка охоплює значну площу і має високе положення серед інших земель князівства. Історик називає ці землі «розсадником шляхетства» – описуючи велику кількість шляхетних родів, які проживали на Волині²⁹⁸.

Наступним матеріалом у томі опублікована ревізія Кременецького замку, яка є найкоротшою з усіх, оскільки ревізор не повторював результати ревізії замку 1542 р. Ревізія 1545 р. показує, що у замку є 25 городень, з яких 8 ще недобудованих, 3 вежі, одна з яких теж недобудована, 9 комор для зберігання продовольства та інвентаря, недостатня кількість колодязів та недобудована порохівниця у німецькому стилі²⁹⁹.

З тексту ревізії можна зробити висновок про поліетнічний склад населення міста – бурмістри і райці, які відмовлялися допомогти ревізору, були людьми різного стану та походження – чехи, німці, поляки, литовці, русини. Також у ревізії наведено імена трьох кременецьких пушкарів – Матуш, Ян, Ганусь. Ревізія 1552 р. фіксувала імена тільки двох із них і вказує на їх національну належність – німець і поляк, а третій лише згаданий у зв'язку з його утриманням за рахунок міста. Судячи з імені останнього (Ян), він, очевидно, теж був поляком.

Вінницький замок ревізор характеризував найменш обороноздатним – він зауважив, що загальне становище замку дуже незадовільне. Замок зроблений з

²⁹⁷Кравченко В. Книга Литовської Метрики №561: історія створення, зберігання і публікації списків. *Український археографічний щорічник*. Випуск. 10–11. 2006. С. 17–18.

²⁹⁸ *Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. Т. 6. 153. S. XXX.

²⁹⁹ Там же, S. XXXII–XXXIV.

дерева, стіни надто тонкі і слабкі, окрім того він замалий – у разі збройного нападу, він не помістить належної кількості ні людей, ні великої рогатої худоби, ні запасів продовольства³⁰⁰. Серйозних ремонтних робіт у замку, спираючись на матеріали ревізій 1545 р., не проводилось до 1552 р. Опис замку, зроблений у 1552 р. переважає опис 1545 р. детальністю зібраних ревізією відомостей та їхньою точністю.

Опрацьовуючи ревізію Брацлавського замку, що розташовувався найдалі на південь, ближче до Дикого поля, А. Яблоновський особливу увагу приділив характеристиці тогочасних волинських землевласників щодо питання проведення ревізій³⁰¹. На думку історика, незламна солідарність магнатів волинського краю та кардинальна відмова допомагати ревізору у проведенні ревізії негативно вплинула на становище королівської скарбниці і послужила на користь козацьких повстань³⁰².

Житомирський замок за результатами ревізії 1545 р. знаходився в цілому у хорошому стані, але постраждав внаслідок недбалого утримання. Утримувати замок повинні були селяни Житомирського повіту, які цього обов'язку не виконували³⁰³. Озброєння й амуніція замку загалом були недостатніми, особливо не вистачало рушничного пороху. Пушкар був лише один, до замку належало два млини і ставки.

Отож, якщо говорити про результати ревізії для польської влади, то вони, на думку А. Яблоновського, були незадовільними. Ревізори не змогли змусити шляхту подати їм всі необхідні документи, через що при складанні описів вони використовували розповіді та свідчення селян чи служивих людей. Ревізія волинських замків зайняла близько трьох місяців. Свій «попис» замків ревізор завершує побажанням, аби польський король і Рада милостиво прийняли його

³⁰⁰ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. XXXV.

³⁰¹ Весельська Н. В. Брацлавський замок у дослідженнях польського історика XIX ст. А. Яблоновського. *Часопис Української історії*. 2020. Випуск 41. С. 56.

³⁰² Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. XL.

³⁰³ Там само. S. XLV.

працю й вибачили йому, якщо він щось образливе записав і праця ця написана не заради багатства чи слави, а заради науки і Святого письма³⁰⁴.

Друга частина монографії присвячена, як уже зазначалось, викладу загального погляду польського історика на історичний розвиток Волинської землі. Автор намагається окреслити політичні, етнографічні та географічні межі Волинської землі, походження назви «Волинь», охарактеризувати її історичний розвиток у період Київської Русі та наслідки нападів монголо-татар, що перетворили ці землі на пустелю. Потім автор розглядає причини входження Волинської землі до складу ВКЛ на правах автономії та зміни у суспільно-політичному житті після включення цих земель до складу РП внаслідок Люблінської унії 1569 р.³⁰⁵.

Описуючи суспільно-політичне становище на Волині, польський історик велику увагу приділив поясненню поняття феодалізму та феодальних порядків щодо цього регіону, становищу різних суспільних верств населення – окремо характеризуючи шляхту (за часів ВКЛ до видання привілею Волинської землі 1501 р. та Литовських статутів 1529 р. та 1566 р.), міщан і селян. Волинська земля для нього є абсолютно відокремленим та унікальним осередком знаті. А. Яблоновський зазначив, що без князів Волинь втратила б свій колорит³⁰⁶.

Волинські міста разом із своїми замками були не тільки осередками промисловості і торгівлі, а й опорними пунктами захисту від нападів татар та мали важливе значення в суспільному розвитку. Автор відводить важливе місце в суспільних відносинах та розвитку міста євреям³⁰⁷.

Станові відносини знаходились у перехідному становищі – більшість земельних володінь перебували у приватних руках на основі ленного права. Волинь можна назвати «землею князів», що представляли інтереси громади. Інша частина земель належала дрібним землевласникам, що отримували невеликі ділянки за військову повинність – так звані «служби». Це впливало на

³⁰⁴Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153. S. XLIX.

³⁰⁵Там само. S. LVII-LXIII.

³⁰⁶Там само. S. LX-LXV.

³⁰⁷Там само. S. LXXX.

економічне становище краю – до XVI ст. край був не густо заселений і поділявся на господарські одиниці «дворища», що віддавалися в оренду. Складне становище селянства, що потерпало від податків та орендних плат призвело до колонізаційних процесів, що посилювались на початку XVII ст. В. Антонович відмітив, що за даними люстрацій, опублікованих у шостому томі «*Źródła ...*» можна прослідкувати заселення територій на Правобережній Україні³⁰⁸.

Щодо сільського населення, то А. Яблоновський поділив його на дві категорії – господарських та королівських (або ж приватних, тобто землевласників). В «передстатутний» період, до 1529 р., господарські, або ж волосні селяни заселяли певні території і з обов'язком нести службу відносились до того чи іншого великого землевласника. Але статут 1529 р. провів чітко розмежування між землевласниками та селянами. Фактично, хоч селяни не втратили права власності на землі, вони залежали від волі шляхти, адже за статутом вся судова влада була у її руках³⁰⁹. Другий статут 1566 р. лише сприяв подальшому розмежуванню простих посполитих людей та землевласників – багато хто втратив право власності через борги, конфіскації, оподаткування чи надання знаті привілеїв³¹⁰.

Окрім описаних вище замків, історик згадав іще менші замки у Острозі, Дубно, Корці, Збаражі, Ковелі, Чарторийську, Клевані, Рівному, Звягелі та ін. А. Яблоновський зробив висновок, що історична необхідність об'єднання руських, литовських та польських земель була реалізована у підписанні Люблінської унії, що сприяла встановленню автономії Волині. Але збереження цієї автономії і забезпечення свободи власних внутрішніх потреб залежало від її жителів, які все менше і менше її цінували. Історик відводить ключове місце Волинським землям у складі РП, бо тут, на його думку, сходяться всі промені

³⁰⁸Чтения в историческом обществе Нестора летописца / под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова, М. П. Дашкевича. Киев: Типография Императорскаго Университета св. Владимира, 1893. Книга седьмая. С. 42–45.

³⁰⁹Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wybuchu wojen kozackich. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1882. T. 1(25). Z. 1. 78–81.

³¹⁰*Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. S. LXXX–LXXXV.

історії – сліди татарських набігів, козацьких повстань, що пізнала кожна родина на цих територіях³¹¹.

Праця історика містить цінні відомості та побудована на ґрунтовному історичному дослідженні, проте вона не позбавлена суб'єктивізму. У монографії А. Яблоновського прослідковується думка про виключно позитивний вплив Заходу на розвиток українських земель, що мало місце після включення українських земель до складу Корони Польської у 1569 р. Звісно, можна погодитись із автором про зміни на українських землях, які відбулись із включенням їх до складу Польської держави, проте не можна однозначно твердити, що вони були пов'язані лише з польським впливом. На нашу думку, праця носить цінний джерелознавчий характер, оскільки містить опубліковані джерела з історії волинських земель, проте не можна беззастережно сприймати усі висновки автора.

У рецензії на п'ятій та шостий томи видання В. Антонович відзначив безпристрасність та критичний метод у історичному дослідженні А. Яблоновського, що є рідкістю для сучасників. Попри загалом схвальну оцінку праці, український історик відзначив також і неточності дослідження – зокрема посилання А. Яблоновського на дослідження П. Куліша «История воссоединения Руси», звідки він вніс в свою монографію, на думку В. Антоновича, не найбільш вдалу частину про колонізацію. На думку В. Антоновича ця частина являє собою компіляцію з статті польського історика Кароля Шайнохи, де важко зрозуміти про який період та які конкретно землі веде він мову³¹².

На вихід перших шести томів відгукнувся рецензією польський історик Т. Корзон, який відмітив наукову цінність опублікованих історичних

³¹¹Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. S. CV–CIX.

³¹²Антонович В. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях; по новым данным, заключающимся в V и VI томах «Źródła dziejowe» Яблоновского. Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. Киев: Типография О.В. Кульменко, Ново-Елисаветинская улица, 1888. Кн. 2. С. 42–46.

матеріалів, які супроводжуються коментарем історика, поясненням змісту документів³¹³.

Сьомий, восьмий та дев'ятий том видав Адольф Павінський. Ці томи продовжували попередні та стосувалися діяльності короля Стефана Баторія. Сьомий том «*Sprawy Prus książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566-1568*» стосується історії Пруського герцогства у 1566 – 1568 рр., а саме його васальної залежності від Польської держави та спроби перевороту у цей період. Структура тому відповідає логіці попередніх томів – перша частина «*Sprawy prus książęcych za Zygmunta Augusta. Wstęp historyczny*» – монографічне дослідження, яке продовжує попередні дослідження автора, друга частина – публікація джерельних матеріалів. Основним джерелом виступає «Діаріуш» королівського комісара, опублікований істориком. «Діаріуш» містить докладний опис роботи королівських комісарів та зусиль Зигмунта Августа, зроблених для повернення Пруських земель у васальну залежність до Польщі³¹⁴.

У історіографії діаріуш є прообразом щоденника. Термін діаріуш має більш давній родовід, у перекладі з польської означає щоденник, твір, у якому події подано у хронологічній послідовності у формі щоденних записів³¹⁵.

У діаріушах описано побут, звичаї, господарські заняття населення певного історичного періоду, містяться цінні відомості про військово-політичні події³¹⁶.

Опублікований А.Павінським «Діаріуш» – це пам'ятник дипломатичної діяльності, який проливає світло на особливості дипломатичної діяльності Зигмунта Августа та має важливе історіографічне значення. Оригінал

³¹³Korzon T. Źródła dziejowe w wydaniu Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego. Tomy I – VI. Warszawa w drukarni Emila Skińskiego. *Ateneum*. 1878. T. 1. Z. 2. S. 332–333.

³¹⁴Źródła dziejowe / red. A. Pawiński. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1879. T. 7. 339 s.

³¹⁵Соболь В. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій. *Sbornik praci filozoficke fakulty Brnenske Univerzity Studia Minora facultatis pfilosophicae universitatis brunensis*. 2005. X.8. S. 93.

³¹⁶Ярмошик І. «Діаріуш» Філіпа Казимира Обуховича як історичне джерело для вивчення минулого України та Волині. *Волинські історичні записки*. 2008. Том 1. С. 187.

«Діаріуша» складається з трьох окремих книг, які зберігаються в Головному Архіві Давніх Актів³¹⁷.

Варто зазначити, що А. Павінський не опублікував «Діаріуш» у повному обсязі – деякі документи, написані німецькою мовою, автор переклав та скоротив. Історик у своїй праці не тільки опублікував цінне джерело з історії, а здійснив спробу відобразити образ існуючих польсько-пруських відносин у досліджуваній період. На додаток до матеріалів діаріуша, історик опублікував листування Зигмунта Августа і принца Альберта, знайдені у архівах Кролевця.

Наступний том джерел – «Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego 1576 – 1586» опублікований у 1881 р. та стосується фінансового становища польської держави у період правління Стефана Баторія. Структура праці дещо відрізняється від попередніх томів – вона складається зі вступу, восьми розділів та додатків. У вступі А. Павінський проаналізував важливість фінансових питань, особливості судових справ, історію доходів королівської скарбниці за часів двох останніх Ягеллонів та брак матеріалів для окреслення панування Стефана Баторія. У першому розділі історик дослідив джерела та розмір доходів королівських земель – від оренди, застав, промислів, соляних копалень, торгівлі, видобутку срібла та золота, різноманітних зборів та мит, розділяючи їх за територіальною ознакою. Другий розділ присвячений доходам від сільського господарства, третій та четвертий – різним типам казначейських витрат, п'ятий – державним боргам РП за Стефана Баторія, шостий – особливостям податкової системи держави та діяльності її окремих органів. Сьомий розділ в загальних рисах розповідає про основні джерела податкового законодавства, відносини між сеймом та королем. У останньому розділі автор на основі дослідження епістолярних джерел дає характеристику казначейських відносин за період правління Стефана Баторія. У додатках А. Павінський

³¹⁷ Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 7. S. III–IV.

опублікував інформацію про монетний двір Стефана Баторія, монетну реформу короля 1578 р., доходи та витрати литовської скарбниці³¹⁸.

Дев'ятий том історичних джерел – «Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576 – 1586» складається з двох частин та містить інформацію про фінансове становище польської держави протягом 1576 – 1586 рр. У цьому томі на основі опрацювання фінансових документів зазначеного періоду А. Павінський дослідив казначейські рахунки і реєстри королівської скарбниці, в тому числі доходи і витрати королівського двору, що складаються з великої кількості файлів. Праця складається із вступу, коротенької розвідки про фінансові документи Стефана Баторія – «O księgach podskarbińskich z czasów króla Stefana i o sposobie ich wydania», публікації матеріалів у двох частинах та додатків. Велика частина документів опублікована латинською мовою, які автор розташував у хронологічному порядку. Перша частина матеріалів відноситься до 1576 – 1578 рр., друга частина – до 1578 – 1586 рр. У додатках опубліковані такі документи як скарбова ординація 1574 р., список товарів з королівського столу, поданий у таблиці, таблиці із доходами з коронних маєтностей, витрати на війну з Московією та ін. Для полегшення пошуку у праці, автори надрукували назви листів окремо від тексту та помістили в кінці покажчик імен³¹⁹.

Головним джерелом для видання стали річні реєстри за період 1576 – 1586 рр., за винятком 1579 р. і 1584 р. У ці роки король Стефан Баторій був у Литві і свій двір утримував з доходів Литовської скарбниці, реєстр якого не виявлений. У 1579 р. король кілька місяців перебував за кордоном, тому у матеріалах мало інформації про цей період. На думку А. Павінського, попри інформативність та важливість цих джерел, варто розуміти, що повну картину доходів та витрат королівської скарбниці ми побачимо лише у сукупному дослідженні всіх

³¹⁸Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 8. 470 s.

³¹⁹Там само. Т. 9. S. I–III.

матеріалів, адже ці книги не показували, наприклад, доходи та витрати судових інстанцій того часу³²⁰.

Для того, щоб дати найбільш детальну інформацію, джерела надруковано в строгому послідовному порядку, майже без скорочень – автор скорочує лише деякі менш важливі деталі (наприклад у кухонних витратах він скорочує перелік куплених товарів – цукор, овочі, спеції та ін.) Проте у інших розділах інформація подана у повному обсязі. Наприклад, в розділі про королівські подорожі, всі міста названі без будь яких пропусків, адже ці повідомлення можуть служити для того, щоб виправити або перевірити багато історичних подій. Також подано докладні звіти про становище сільського господарства того чи іншого староства – кількість зібраного вівса, сіна та ін.³²¹.

Наступний том історичних джерел стосується історії Волощини – «Sprawy Wołoskie za Jagiellonów. Akta i listy» і включає в себе монографію А. Яблоновського, інвентарі та привілеї з 1387 р. по 1654 р., коронні акти, збірник документів підканцлера Петра Томицького «Acta Tomiciana», литовські акти та привілей Владислава Опольчика 1377 р. Більшу їх частину автор опрацював у Санкт-Петербурзі латинською, сербською та слов'янською мовами. Частина документів, що опрацьовував історик була вже видана, тому він не перевидає їх, а лише зазначає де і ким було здійснено видання та намагається встановити чіткий зв'язок між історичним буттям Волощини та політикою РП³²².

Опубліковані істориком документи стали першою спеціалізованою збіркою актів і грамот з історії міжнародних відносин Польщі з Молдавською державою у період правління династії Ягеллонів. Значна частина документів відображає еволюцію політичних відносин Польської держави та Молдавії, починаючи з 1387 р. Важливе значення мають повідомлення про трьохрічне правління та втечу із сім'єю до Львова угорського ставленика Юрія (Журжа),

³²⁰Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 9. S. V–VIII.

³²¹Там само. S. IX.

³²²Там само. T. 10. S. I-II.

який був господарем Молдавії і, очевидно, контролював частину Шипинської землі, а також відомості про напад загону Кам'янецького і Галицького старости Станіслава з Ходча на землі Чернівецької та Хотинської волостей та ін.³²³.

У своїй монографії автор на основі вивчення карт робить висновок, що Волощина – це частина руських земель РП. Описуючи кордони цих земель історик зазначає про їх історичний зв'язок з Польською державою. За представників династії Ягелонів в основному проводилась так звана політика співдружності – історичні, мовні, культурні та ін. особливості цих земель були ближчими до РП, ніж до Туреччини (з мусульманською загрозою) чи українських земель (з козацькою загрозою для польської влади). Автор у монографії звертається до витоків народу та слов'янських племен, що населяли Волощину, значення історичної назви, відносин з РП, починаючи з часів Казимира Великого, що активно розширював кордони Польської держави, роль у зупиненні монголо-татарської навали, значення цих земель для Польської держави та політичні відносини за правління різних королів³²⁴. Ґрунтовним дослідженням з історії Волощини є стаття історика, опублікована у тринадцятому тому видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego»³²⁵.

Одинадцятий том джерел «Akta metryki koronnej co wazniejsze z czasów Stefana Batorego» видав А. Павінський у 1882 р. Книга доповнює попередні томи присвячені діяльності польського короля Стефана Баторія. Зважаючи на значну кількість історичних матеріалів, автором вибрані найбільш важливі, які можуть допомогти дослідити державні справи першорядної важливості. У першій частині праці – монографічному дослідженню А. Павінського автором здійснено спробу висвітлити загальні особливості постаті короля Стефана Баторія – сильний характер, стійкість, загартованість, хоробрість, його захоплення полюванням та вплив цього хобі на державну діяльність. Особливу увагу автор приділяє останнім рокам життя короля. Друга частина праці – це

³²³ Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 10. S. III

³²⁴ Там само. S. VIII.

³²⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. S. 897.

публікація документів – з 1576 р. по 1586 р., які стосуються урядової діяльності короля у зазначений період³²⁶.

Отож, перша частина виданих істориками документів – одинадцять томів видання побачили світ протягом 1876 – 1882 рр. За цей період історикам вдалось зібрати та опублікувати матеріали різноманітного характеру – як матеріали, що стосувались загальних питань економічної історії українських та польських земель у XVI – XVII ст., так і документи, що проливали світло на питання політичної та релігійної історії³²⁷. Ми вважаємо, що виданням даних документів завершилось становлення А. Яблоновського як історика та його остаточний поворот на шлях критично-наукового підходу до роботи з історичними джерелами. Історик не просто перевидавав документи, у передмові до кожного історичного джерела він зазначав про внесені ним правки, якщо цього потребував документ – зокрема у назви населених пунктів, або ж виправлені орфографічні помилки першоджерела, що не впливали на зміст документу, а лише робили його більш доступним для опрацювання.

Заслуговує уваги і те, що після видання кожного блоку першоджерел, історики друкували і результат свого власного аналізу зазначених історичних матеріалів, робивши спробу пояснити зміст документа, його історичне значення у контексті подій, що передували його створенню. Науково-видавнича діяльність А.Яблоновського та А.Павінського над багатотомним виданням «*Źródła dziejowe*» стала продовженням традицій публікацій історичних документів, яка започаткувалася у польській історіографії у першій половині XIX ст. Це видання засвідчило значний інтерес А.Яблоновського до історичного минулого України. У кількох томах опубліковані матеріали, які безпосередньо стосуються українських регіонів, зокрема про становище українських замків, староств, королівських маєтностей (*królewszczyzn*),

³²⁶Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1882. T. 11. 324 s.

³²⁷Весельська Н. В. Видання «*Źródła dziejowe*» в українській історіографії. *Інтелігенція і влада*. 2018. Випуск 38. С. 209.

висловився про історію козацтва, становище селян, про стосунки українського населення із людністю сусідніх держав.

4.2. Багатотомне джерельне видання «Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym»

Низка наступних томів видання «*Źródła dziejowe*» об'єднані під тематичною назвою «Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym». Відповідно дванадцятий та тринадцятий томи «*Źródła dziejowe*» стосуються історії Великопольської провінції РП.

У дванадцятому томі висвітлені територіальні розміри, статистичні дані щодо населення та земельних відносин різних власників (власності королівської скарбниці, духовенства, шляхти і т.д.) Познанського, Калішського, Іновлоцлавського воєводств та Добжинської землі, опубліковано джерельні дані з історії зазначених воєводств. У тринадцятому томі досліджено Берестейське, Ленчицьке, Серадзьке воєводства³²⁸.

Чотирнадцятий та п'ятнадцятий томи «*Źródła dziejowe*» продовжують попередні видання та стосуються історії Малопольської провінції РП. У чотирнадцятому томі, на кшталт попередніх, досліджено територіальну протяжність воєводств, статистичні дані, які стосуються кількості населення різних повітів у XVI ст., земельні відносини Краківського, Сандомирського, Люблінського воєводств³²⁹. П'ятнадцятий том є додатком до попереднього, у ньому А. Павінський розмістив документи, що стосуються оподаткування населення малопольських воєводств за XV – XVII ст. – «*Spisy poborów i pogłównego z XV, XVI i XVII wieku*»³³⁰.

Наступний том джерел теж виданий А. Павінським у 1895 р. відноситься до історії Мазовії. Автор не просто публікує джерела, а й проаналізував

³²⁸Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: W Drukarni Jozefa Bergera, 1883. T. 12. 334 s.

³²⁹Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1886. T. 14. 431 s.

³³⁰Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1886. T. 15. 593 s.

заселення зазначених територій у XVI ст., визначив приналежність їх до тих чи інших землевласників³³¹.

Сімнадцятий том «Podlasie» виданий А. Яблоновським після смерті його колеги-співатора – Адольфа Павінського. У передмові А. Яблоновський відзначає втрату великого історика та говорить, що видання джерел, які стосуються історії Підляшшя є для нього справою честі, адже ці матеріали не встиг опрацювати його колега за життя. Том складається із трьох частин, перша з яких є публікацією джерел, а дві наступних – ґрунтовним монографічним дослідженням автора на основі опрацювання багатого джерельного матеріалу³³².

Підляшшя – це територія, яка нині входить до складу Польської держави, розташована по обидва боки середнього Бугу на північний захід України, між Холмщиною на півдні і річкою Нарвою (пограниччя з Білоруссю) на півночі. На заході межує із Мазовією і Волинню та Поліссям на сході³³³.

У першій частині опубліковано дані поборових реєстрів за 1580 р. у трьох Підляських повітах – Дрогобицькому, Бельзькому та Мельницькому. Поборові реєстри є основною категорією податкових документів, збережених за 70 – 80 ті рр. XVI ст. Дані поборових реєстрів є доволі узагальненими, оскільки дають лише кількісні показники професійної належності городян. Поборова документація представлена поточними (первинними) матеріалами, які засвідчували виконання платежів – квитами та рекогніціями. Зберігалися вони як у землевласника (платника податку), так і в Скарбі. На їх основі поборці створювали власне реєстри – сумаріуші³³⁴.

Реєстри поборового податку як один із різновидів фіскальних джерел містили перелік населених пунктів певної територіальної одиниці, з яких

³³¹Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1895. T. 16. 580 s.

³³²Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Glowny w Ksiegarzni Gebethnera i Wolffa, 1908. T. 17. Czesc I-sza. 284 s.

³³³Борисенко В., Стишова Н. Осінні традиційні свята українців Північного Підляшшя. Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 6. С. 29.

³³⁴Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста). *Наукові записки. Серія Історичні науки*. 2009. Випуск 14. С. 34–35.

стягувався одноразовий податок (побор) для королівської казни велись з 1629 р. до середини XVIII ст.³³⁵. Оскільки поборовий податок стягувався з усіх населених пунктів, незалежно від форми власності, поборові реєстри, на відміну від інших різновидів фіскальних джерел (люстрацій та господарських інвентарів), містили перелік усіх існуючих населених пунктів.

Перша частина сімнадцятого тому складається лише з архівних матеріалів – суммаріуши Бельського повіту за 1591 р. та 1579 р., люстрація староств Бельського повіту за 1558 – 1577 рр., реєстри Дрогобицького та Мельницького повітів та як додаток у праці опубліковано список сіл, родин та осіб Підляшшя.

У другій та третій частинах сімнадцятого тому автор подає географічно-статистичний образ Підляшшя наприкінці XVI – на початку XVII ст. У другій частині тому подається перші 9 розділів, у яких відображено загальний образ воєводства. Автор веде мову про походження назви «Підляшшя», особливості територіально-адміністративного поділу, топографічні особливості регіону, соціально-політичне становище населення краю, подав опис сільських та міських населених пунктів, охарактеризував земельні відносини та релігійні сповідання, колонізацію земель до XVI ст., оборонний стан населених пунктів з часів правління Литовського уряду³³⁶.

Третя частина сімнадцятого тому продовжує попередню, складається з шести розділів, що присвячені соціально-економічному розвитку Підляшшя у зазначений період. У цій частині описано становище різних категорій населення – селян, промисловців та дворян, особливості господарського розвитку, розвиток промислів – лісового, пивоварного, борошномельного, рибного, торгівлі, ткацтва та ін. Також історик приділив особливе значення етнографічним стосункам – частково ця тема піднімається автором у розділі «Колонізація», проте більш детальну інформацію він подав у тринадцятому розділі «Стосунки етнографічні». Визначивши територіальні розмежування

³³⁵Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверти XVIII століття. *Записки НТШ*. Т. ССXXXVIII. Праці історико-філософської секції. 1999. С. 515.

³³⁶Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1909. T. 17. Czesc II-ga. 292 s.

етнічних меншин Підляшшя, історик дослідив їх взаємовідносини, особливу увагу акцентуючи на лінгвістично-етнографічних відмінностях різних груп. А. Яблоновський виділив дві основних етнічні групи – поляки та русини, розглянувши особливості прізвищ та прізвицьк населення та назви населених пунктів та додатково ще три групи, кількість населення яких значно менша – татари, литовці та євреї³³⁷.

Окремим підрозділом А. Яблоновський досліджує імена чиновників та урядовців регіону. Зокрема, релігійних діячів (біскупів, представників грецького обряду), губернаторів, каштелянів, підвоєвод, старост, комісарів, підстарост, коморників та підкоморників, суддів та підсуддів, писарів, війських та інших посадових осіб XVI ст.³³⁸.

Із документів у третій частині опубліковано тільки «Akt ustanowienia województwa Podlaskiego 1520 r.» – затвердження королем Зигмунтом I з більшої частини Берестейської області Підляшшя як адміністративно-територіальної одиниці з Дорогочинським, Камінецьким, Мельницьким та Кобринським округами у 1520 р.³³⁹. У 1566 р. Берестейську землю було вилучено з Підляського воєводства, а зменшене воєводство поділене на п'ять судових округів – Дорогочинський, Мельницький, Брянський, Суразький та Тикотинський³⁴⁰.

У рецензії на цю працю А. Яблоновського науковець І. Барановський вказав на поважність видання польського історика та його ентузіазм при підготовці видання джерел. На його думку, важливо, що А. Яблоновський включив матеріали з приватних архівів про Підляшшя – Любавського, Корчевських та ін.³⁴¹. Проте І. Барановський вказав також на необхідність доопрацювання деяких аспектів дослідження А. Яблоновського, зокрема

³³⁷ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1910. T. 17. Część III ciał. 198–205 s.

³³⁸ Там само. S. 242–257.

³³⁹ Климкевич Р. О. Герби Підляшшя і Полісся. *Український історик*. 1965. № 1-2. С.63.

³⁴⁰ Верєга В. Край обабіч Бугу. *Краєзнавство*. 1994. №1-2. С. 57.

³⁴¹ Baranowski I. T. Jablonowski Aleksander: Podlasie. Część I (Źródła dziejowe, tom XVII., Część I.). *Kwartalnik Historyczny*. 1909. S. 422–424.

становища селянства у цей період на Підляшші та селянські бунти, які мали місце у XVI ст.³⁴².

Наступний том джерел «Ziemię ruskie. Ruś Czerwona» складається з двох частин, у першій опубліковано поборові реєстри Руського та Белзького воєводств, у другій – монографічне дослідження історика. Частина опублікованих джерел мають скорочення та зміни у структурі, зокрема реєстр 1578 р. в оригіналі було укладено не за географічно-власницьким принципом, а за календарним, що дослідник змінив, а також виключив відомості про корчми та сільські млини, подані у реєстрі³⁴³.

А. Яблоновський звернув увагу на стан оборонної системи Руського воєводства. На думку історика, система оборони Руського воєводства першочергово орієнтувалася на протистояння можливого вторгненню кочовиків і опиралась на замкову оборону. Право володіти маєтком у місцевих землевласників залежало від військової служби³⁴⁴.

У історіографії назва «Червона Русь» закріплена за територією Галичини і використовується переважно у польських джерелах. Щодо походження цієї назви у історіографії є кілька теорій. За однією із них ця назва книжного походження не набула поширення серед місцевого населення і виникла під впливом поширених у народів Сходу картографічних традицій позначати кольорами сторони світу³⁴⁵. За іншою теорією, Червона Русь – це складова частина Русі, що названа так через використання на цих територіях червоних барвників природного походження – барвні трави та червець³⁴⁶. Русь у багатьох історіографічних працях представлена як цілісний один край, що має майже

³⁴²Baranowski I. T. Jablonowski Aleksander: Podlasie. Czesc I (Zrodla dziejowe, tom XVII., Czesc II–III. *Kwartalnik Historyczny*. 1911. S. 547–548.

³⁴³Смерека Б. Кількість населення львівської землі Руського воєводства у XVI ст. (за матеріалами фіскальних джерел). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Том 1. С. 38.

³⁴⁴Лисейко Я. Історіографія військово-політичної діяльності привілейованих груп Сяноцької землі (2-га половина XIV – XVII ст.). *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2012. № 724. Держава та армія. С. 63.

³⁴⁵Ісаєвич Я. Д. Червона Русь. *Енциклопедія історії України у 10 т.* Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 492.

³⁴⁶Зашкільняк Л. Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX ст. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2012. Випуск 10. С. 98.

однакові побут, звичаї, мову від Червоної Русі (Галичини) до Дніпра і Литви³⁴⁷. Інша теорія – штучне створення назви Червона Русь польськими публіцистами в кінці XIX – на початку XX ст., коли деякі з них почали використовувати ототожнення Червенських градів і «Червоної Русі», щоб довести несхіднослов'янське походження місцевого населення³⁴⁸.

А. Яблоновський у другій частині вісімнадцятого тому теж розглядає історичне походження назви «Червона Русь». Історик зазначив, що ця назва здебільшого використовувалась не місцевим населенням, а істориками, проте визначити час її появи та поширення дуже важко. Автор припускає, що назву використовували поляки та угорці на означення територій Галичини та Волині. Походження її важко тлумачити – оскільки деякі автори використовують цей термін як синонім для «червенських градів», тоді як інші застосовують його у географічному контексті – «білі хорвати» з одного боку від Кракова та «червона русь» з іншого³⁴⁹.

У монографії історик звернувся до визначення топографічного характеру Галичини у XVI ст., адміністративно-територіального поділу галицьких земель – детальному опису та чисельності міських і сільських поселень³⁵⁰. Історик поділяє території Червоної Русі на кілька адміністративно-територіальних одиниць – Галичина, Перемишльська, Холмська і Белзька землі. Загалом, не зважаючи на різноманітність території, що включали як гірську місцевість, так і рівнини, більшість земель були лісистими³⁵¹.

Також історик описав співіснування різних категорій населення, їх релігійну приналежність та особливості земельних відносин, господарського розвитку земель Червоної Русі. На думку А. Яблоновського, сільське

³⁴⁷ Статеева В. Назви на позначення територій України, українців, української мови в європейських джерелах XIII – XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Випуск 1 (29). С. 265.

³⁴⁸ Аврамчук О. Формування території Галицької землі протягом другої половини XIV – останньої третини XV ст. *Матістеріум*. 2015. Випуск 54. Історичні студії. С. 8.

³⁴⁹ *Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 18. Czesc II-ga. S. 7–8.

³⁵⁰ Жук О. Чисельність та історичні типи поселень Галичини (Червоної Русі) в XV – першій половині XVI ст. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 20.

³⁵¹ *Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 18. Czesc II-ga. S. 9–16.

господарство дуже переважає міське промислове виробництво, але як і раніше, його ведення обумовлене використанням лише екстенсивних методів³⁵². Чільне місце історик приділив стану оборонної системи краю, оскільки належний стан оборони є необхідною умовою і гарантом більш-менш стабільного розвитку. До оборонної системи краю автор відносить подільські замки, укріплення, дороги. Зважаючи на спустошення українських земель, спостерігалось переселення місцевого населення, або іншими словами «осадництво», що у розумінні автора було процесами колонізації.

Високу оцінку монографія історика, опублікована у цьому томі отримала у рецензії польського історика А. Прохаски, де він проаналізував висновки А. Яблоновського стосовно розмірів та протяжності адміністративно-територіальних одиниць Червоної Русі, кількості міст, парафій, захисних споруд (зокрема замків), різних категорій населення та їх земельної власності тощо. На думку А. Прохаски, його колега вдало показав образ Червоної Русі у XVI ст. на основі опрацювання опублікованих джерел³⁵³.

Важливе значення серед опублікованих джерел мала публікація корпусу документальних матеріалів про господарський розвиток Волині у другій половині XVI ст. – VIII тому видання «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym», який вийшов як XIX том серії «Zróżdła dziejowe». Він був підготовлений А. Яблоновським і присвячений господарському розвитку волинських та подільських земель.

Вся сукупність податкових джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. поділяється на дві групи за типом самого оподаткування основної маси населення. Це побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і занять ремеслом чи промислами в містах і селах та податок за користування землею з селян та міщан. Він фактично розкладався на ланове, шос, чопове. Окремий податок –

³⁵² *Źródła dziejowe* / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 18. Część II-ga. S. 17–21.

³⁵³ Prochaska A. A. Jablonowski. *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. Kwartalnik Historyczny*. 1905. R. 19. S. 97–108.

«поголовне» накладався на єврейське населення. Збирання побору покладалося на власників, опікунів, посесорів чи адміністрацію, які передавали її призначеному сеймом поборнику³⁵⁴.

При написанні дев'ятнадцятого тому історик опрацював статистику Волині і Поділля XVI ст., використав поборові реєстри із територій Волинського воєводства за 1570, 1577, 1578, 1583 рр., які збереглися у підскарбових книгах. Ці матеріали досить детально віддзеркалюють поземельні стосунки, характер господарювання, адміністративний механізм на волинських землях³⁵⁵.

Цей том став важливим досягненням української та польської історіографії XIX ст. у створенні значного опублікованого архіву документів з середньовічної історії волинських та подільських земель.

Матеріали, зібрані автором з історії Волині більш детальні за подільські реєстри, проте це не завадило автору зробити порівняльний аналіз географічно-статистичного розвитку двох територій. Крім того, у праці опублікований опис Кам'янецького повіту за 1566 р. Варто зауважити, що цілком беззаперечно спиратись на дані історика було б помилкою, адже зібрані в цьому томі реєстри не відображають повні списки призовників в їх первинному вигляді через часті відхилення від постійної основи при розподілі податків, відсутності єдиної міри землі у РП, часті спустошення татарами, а згодом і подальша колонізація, що ускладнює отримання конкретних реальних статистичних розрахунків. Незважаючи на це, історик здійснив спробу систематизувати цей різноманітний та, певною мірою, недостатній матеріал, у географічно-статистичній схемі та, використовуючи історичні матеріали, картографію, записи попередніх часів виділити межі районів Волині та Поділля³⁵⁶.

³⁵⁴ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста). *Наукові записки. Серія Історичні науки*. 2009. Випуск 14. С. 32.

³⁵⁵ *Źródła dziejowe* / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. 482 s.

³⁵⁶ Pułaski K. *Źródła dziejowe*, tom XIX. – Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII. Ziemia ruska, Wołyń i Podole, opisane przed Aleksandra Jabłonowskiego (Warszawa 1889). *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1890. T. 2 (58). S. 157–159.

У відгуку «Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI wieku», автор якого не зазначений, проведено порівняльний аналіз господарського розвитку Волинського та Подільського воєводств із етнічно польськими регіонами, зокрема Люблінським, Лубківським воєводствами і визначено місце Волині в економіці РП³⁵⁷.

Ще одне дослідження «Stosunki rodzinne na Wołyńiu» присвячене зображенню сімейних та побутових традицій волинської шляхти. Стаття розділена на кілька частин та опублікована у різних номерах видання «Przegląd Historyczny». А. Яблоновський відобразив політичну своєрідність волинських земель та становище шляхти, наслідки монголо-татарської навали на волинських землях та укладення Люблінської унії³⁵⁸. До найбільших волинських шляхетських родів історик відносить сімейства Бокиїв, Козерадських, Порицьких, Киселів, Хомяків, Монтовтів, Горностаїв, Гуревичів, Чапличів та інших.

Також А. Яблоновський звернув увагу на дослідження Ю. Ролле та видані Орестом Левицьким акти з сімейного права та побуту³⁵⁹ для визначення становища жінок. Описуючи становище жінки, науковець звертає увагу на широку свободу і незалежність, якою користувались жінки на рубежі XVI – XVII ст., маючи майже такі ж повні права як і чоловік-громадянин³⁶⁰. Зокрема, А. Яблоновський наголошує на вільному виборі жінкою свого нареченого. Заборони одружуватись представникам різних дворянських станів як такої не було, проте у статуті було наголошено, що дівчина, коли хоче вийти заміж проти дозволу батьків чи опікунів може бути позбавлена права на спадщину³⁶¹.

Розглядає історик також шлюби без благословення церкви та особливості розлучення, наводячи приклад найбільш раннього достовірно відомого розлучення у 1564 р. – акт розлучення в Луцькій замковій книзі 1564 р., коли

³⁵⁷R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1891. R. 19. N 2. S. 163 – 172.; 1891. R. 19. N 3. S. 252 –260.; 1891. R. 19. N 4. S. 342 – 352.

³⁵⁸Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyńiu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1910. T. 11. №2. S. 202.

³⁵⁹Там само. Т. 12. №1. S. 84.

³⁶⁰Там само. Т. 12. №2. S. 210.

³⁶¹Там само. Т. 12. №3. S. 325–326.

Марія Іванівна Борзобагата-Красенська розлучалась з паном Яцком Стецковичем Добрилчицьким. В акті записана заява Марії, яка зауважує, що розлучається з чоловіком через сварки та дозволяє йому одружитись на будь-якій жінці, причому двоє дочок залишаються жити з нею, а двоє синів – з батьком³⁶². На основі скарг священників та митрополитів, що численні люди живуть незаконно, він робить висновки, що на прикордонних землях РП (територія Поділля та Волині) траплялися шлюби, не освячені церквою³⁶³. На основі дослідження судових записів про майнові суперечки історик дійшов до висновку, що нелегітимні шлюби були в той час у представників усіх верств суспільства на Волині, навіть у духовенства³⁶⁴. Звертається також історик до характеристики заповіту. Історик розглядає заповіт Василя Загоровського, що став своєрідною літературною пам'яткою XVI ст. і має деяку схожість до «Повчання дітям» Володимира Мономаха³⁶⁵.

Дев'ятнадцятий том виданих джерел за своєю структурою схожий до попередніх публікацій – у вступі автор описує актуальність та необхідність його дослідження та публікації джерел з історії Волині, далі слідує монографічне дослідження, що включає в себе інформацію про територіальні границі воєводства, його населення та земельні стосунки. Варто зазначити, що у даному томі додатково висвітлені дані і що стосуються Поділля. Високу оцінку цей том отримав у рецензії Освальда Бальцера, у якій польський історик зосередився в основному на висновках А. Яблоновського з приводу протяжності, чисельності різних категорій населення воєводств³⁶⁶. Друга частина тому – це публікація джерел, дотичних до історії Волині та Поділля XVI ст.³⁶⁷.

³⁶²Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 13. №1. S. 65–66.

³⁶³Там само. S. 57–58.

³⁶⁴Там само. S. 60.

³⁶⁵Там само. S. 352–355.

³⁶⁶Balzer O. Rezenzye na: Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym opisane przez Aleksandra Jablonowskiego (Źródła dziejowe. T. XIX). *Kwartalnik Historyczny*. 1891. R.V. S. 420–425.

³⁶⁷Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. 482 s.

Варто зазначити, що саме у цьому томі опубліковано поборовий реєстр 1583 р., який найбільш повно відображає структуру територіально-адміністративного поділу Волині, оскільки поряд з даними по міських поселеннях, у ньому містяться відомості і по селах волостей південно-східної Волині³⁶⁸.

Історик вважає, що сама назва «Поділля» недостатньо визначена. Вона дуже еластична, на відміну від понять «Волинь, Україна, Підляшшя» і т. д. На думку автора з точки зору географічного, історичного, етнологічного, економічного, культурного розвитку Поділля відрізняється від інших українських та польських земель. Звертаючи увагу на історичний розвиток Поділля, історик акцентував увагу на татарському впливі на цих землях, на негативних наслідках цієї залежності³⁶⁹.

Також історик проаналізував природно-географічні особливості краю, подав відомості про населення, становище міст, опис сільських населених пунктів, природні багатства краю. У другому розділі польський історик представив площі та чисельність населення міст та сільських поселень Подільського та Волинського воєводств, а також поборів, котрі стягувалися з них по різних категоріях населення (огородники, коморники, сільські майстри, мельники, готельні (винокури), корчмарі та ін., а також дворянство, духівництво, міщанство, замкові слуги та ін.)³⁷⁰.

Проводячи географічне розмежування територій історик виділив такі етнографічні райони – Волинь, Полісся та Поділля. У третій частині праці про земельні відносини А. Яблоновський охарактеризував позиції королівської влади на території Волині та Поділля, перерахував шляхетські роди та їх землеволодіння, землі, які належали духівництву та окремо виділив так званих «середніх землевласників», починаючи із західних земель (князі

³⁶⁸ Атаманенко В. Типологія міст Кн. В.-К. Острозького у Південно-Східній Волині. *Наукові Записки. Серія Історичні Науки*. 2012. Випуск 19. С. 37.

³⁶⁹ Jablonowski A. Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1887. Т. 1. (45), з. 3. S. 498–513.

³⁷⁰ Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. Т. 19. S.14–72.

Володимирського повіту Рожинські, Сокольські, Воронецькі та ін.) і рухаючись далі на схід. Порівнюючи земельну власність Волині та Поділля історик відзначив, що частка земель духовництва Волині переважає над Поділлям, середня власність у обох частинах майже рівна, право власності на дрібні земельні ділянки більш характерна для земель Поділля, проте Волинь більш густонаселена, оскільки Поділля більше страждало від нападів татар³⁷¹.

Варто зазначити, що А. Яблоновський, одним з перших розпочав демографічні дослідження українських земель³⁷². Згідно його підрахунків, на території Волині та Поділля наприкінці XVI ст. мешкало 391.516 осіб, а на території Київського та Брацлавського воєводств – 545.380³⁷³.

Окрім історико-географічних даних, учений подав у праці свої висновки про релігійне становище тогочасного населення. Зокрема, ми можемо дізнатись про кількість православних парафій на території руських земель РП у XVI ст.³⁷⁴

Таке ґрунтовне джерельне видання сприяло появі низки розвідок польських авторів про господарський розвиток Волині у той час³⁷⁵.

Двадцятий, двадцять перший та двадцять другий томи джерел видані у 1894 та 1897 рр. під загальною назвою «Україна». Двадцятий том має таку ж структуру як і попередні томи – спочатку опубліковане монографічне дослідження історика, далі – публікація джерел³⁷⁶. Наступний том містить лише публікацію джерел, а двадцять другий том – продовження монографічного дослідження^{377 378}.

³⁷¹Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. S. 97–128.

³⁷²Рибачок О. І. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI – першої половини XVII століття. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVII. С. 310.

³⁷³Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. S. 89–134.

³⁷⁴Там само, S. 126–158.

³⁷⁵Ярмошик І. Господарське життя Волинського регіону у працях Польських дослідників XIX – першої третини XX ст. *Часопис української історії*. 2012. Випуск 23. С. 96.

³⁷⁶Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Sklad Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т. 20. Dział I-szy. 304 s.

³⁷⁷Там само. Т. 21. Dział II-gi. 717 s.

³⁷⁸Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. Т. 22. Dział III. 800 s.

Після публікації історичних матеріалів з Волині та Поділля у фундаментальному виданні «*Źródła Dziejowe*», історик приступив до видання матеріалів по історії Київського та Брацлавського воєводств. При розгляді поняття «Україна» історик відносить до нього і територію Чернігівщини, проте у том не включені матеріали цього краю, оскільки у XVI ст. він був уже під владою Московії. Через брак історичних ресурсів, відповідальність за що історик покладає на козаків та їх повстання, які знищили місцеві архіви документів на цих територіях, видані матеріали не такі систематизовані як у попередньому томі.

Особливу увагу історик приділив визначенню назви «Україна». Варто зазначити, що А. Яблоновський розумів це поняття у широкому та вузькому сенсі. У вузькому сенсі «Україна» – це території Київської та Брацлавської земель, які є об'єктом дослідження (як наприклад Волинь та Поділля, Підляшшя і т.д.). У широкому сенсі на думку історика упродовж XVI ст. з «ukrainu» постала «Ukraina». Спочатку ця назва не мала офіційного вживання і в часи скасування Київського князівства після 1471 року під поняттям «ukrainu» розуміли пограниччя («ugranicze») литовських земель з ординцями. Лише після унії 1569 р. вона поступово починає набирати свого пізнішого значення³⁷⁹.

На урядовому рівні вона вперше була вжита у назві відомої постанови польського сейму за 1589 р. «*Porządek z strony Nizowców i Ukrainy*», хоча теж як звичайна назва. Лише подальші безперервні заворушення на південному пограниччі РП дали цим краям широкий розголос і закріпили для них назву «ukrainu», перетворивши її з простої назви на власну («*na imię własne*»). І відтоді під «Україною» в широкому значенні того виразу у Короні як і в Литві почали розуміти весь обшир землі, який розпочинався за Случем і Мурахвою, тягнувся понад Дніпром і Бугом аж до Муравського шляху і очаківських полів.

³⁷⁹Ярмошик І. Поняття України та Волині у польській історіографії XIX століття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць*. Випуск 6. 2010. С. 242.

Пізніше цей обшир обійняв не лише степовий простір, але й частину Полісся південніше нових литовських рубежів³⁸⁰.

Ця назва не стільки історична, скільки традиційна («zwyczajowa») і в староруську, домонгольську пору ніде не зустрічається. У її основі лежить вираз «крај», який є загальнослов'янським і означав, що та земля була прикордонна – «krańcowa, graniczna», тут же автор детальніше вказує межі України у середині XVII ст., які обіймали степовий простір від Дністра нижче устя Мурахви, через нижнє Побужжя і Подніпров'я до Муравського шляху по вододілу між Дніпром та Дінцем. На півночі – південніше лінії Житомир – Київ по правому березі Тетерева та Ірпіня і до Бугу та Росі; на лівому березі Дніпра – між річками Десна та Сейм і верхів'ями Трубежу і Сули до Муравського шляху і Дніпрових порогів³⁸¹.

Сучасник А. Яблоновського – Францішек Равіта-Гавронський високо оцінював працю автора та погодився із його поглядами. У рецензії, опублікованій у КН, він назвав історика поважним автором та знавцем історії руських земель, який зумів зібрати важливі свідчення з географічно-статистичної, економічної та соціальної історії та історії козацтва³⁸².

Історик зазначив, що Україна ніколи не представляла однорідної території у географічному розумінні. Київщина складалась з двох територіальних контрастів – «Полісся» та «поля» – території, які одвічно були нерівномірно заселені та піддавались набігам кочівників. Усі поселення Брацлавщини та Київщини А. Яблоновський поділив на дві великих групи – сільські та міські, до першої відносить хутори, села та селища, до другої – міські поселення різного типу та розміру. У першій частині праці історик детально розглянув кількість населених пунктів у кожному із повітів воєводств, заселення території України (тільки Брацлавського та Київського воєводств), результати свого дослідження професор виклав у вигляді таблиць, де порівняв кількість

³⁸⁰Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 20. Dział I-szy. S. 15.

³⁸¹Там само.

³⁸²Rawita-Gawronski Fr. Jablonowski Aleksander: Pisma. T. III., Ukraina. Warszawa, 1911. *Kwartalnik Historyczny*. 1911. S. 549–552.

сільського та міського населення, загальну кількість дворів у різних повітах, відзначив переважання міського населення над сільським³⁸³.

Історик проаналізував етнографічно-географічний склад козацтва на основі перепису 1581 р., проте, М.Грушевський зазначив, що цей реєстр складений під час Полоцької війни не може служити єдиним джерелом для вивчення етнографічного складу низового козацтва³⁸⁴.

До зображення етнічної постаті українських земель, зокрема Київщини та Брацлавщини, історик звернувся також у статті «Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną». У цьому дослідженні історик простежує зв'язок між монголо-татарськими нападами і існуванням кочівників на території українських земель. Зокрема, він відмітив існування чорних клобуків, бродників і їх роль у колонізаційних процесах на українських землях та формуванні етнічної постаті степової України, колонізаційні процеси «уходників», що особливо проявилися на початку XVI ст. та проявилися й у формуванні козацтва³⁸⁵.

У статті «Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewskiej»», що опублікована у виданні «Przegląd Historyczny» історик звернувся до особливостей заселення Київщини протягом останньої чверті XVII – першої половини XVIII ст. На думку історика, після громадянської війни, мається на увазі національно-визвольна війна українського народу, періоду «Руїни» та знищення козацтва російською владою на початку XVIII ст. на територію Київщини перекинувся колонізаційний рух, що вже тривав на території Правобережної України, зокрема на Поділлі³⁸⁶.

³⁸³Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 20. Dział I-szy. S. 35-89.

³⁸⁴Грушевський М. «Źródła dziejowe». Т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. XI. Ziemia ruska, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, Warszawa, 1897, ст. 736+LX. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гурч та ін. Львів: Світ, 2008. Т.14. С. 204.

³⁸⁵Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 409–416.

³⁸⁶Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewskiej. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 9. № 1. S. 69–72.

У статті автор дещо переоцінює роль поляків у процесах колонізації зруйнованої війною Київщини та до основних чинників, що гальмували її, відносить політику російського уряду, націлену на знищення козацтва та гайдамацькі повстання. Історик розглядає причини гайдамацьких повстань, збройні дії у 1734 р., 1750 р., політику польських шляхетських родів, що значною мірою охороняли лише свої інтереси, а не інтереси Польської держави. Звертається історик і до питання існування замків на території Київщини, на основі опрацювання виданих у АЮЗР матеріалів люстрацій він визначає надто низький рівень їх обороноздатності та підходить до головної проблеми – знищення РП як держави та включення її території до складу інших імперій³⁸⁷.

А. Яблоновський також на основі опрацювання даних люстрації 1765 р. визначає кількість домів у різних староствах, господарське становище цих земель, доходи староств, становище замків, повинності населення, свавілля магнатів³⁸⁸.

А. Яблоновський вперше на підставі поборового реєстру Київщини 1628 р. і подимного тарифу Брацлавщини 1629 р. визначив число мешканців у цих регіонах відповідно як 234 і 311 тис. осіб³⁸⁹.

У другій частині двадцятого тому видання автор опублікував джерела – це реєстри замків 1570 р. та 1571 р., поборові реєстри, люстрації 1616 р. та 1622 р., подимний тариф 1628 р. та 1629 р., розмежування Овруцького та Мозирського повітів, суммаріуши документів, реєстри козаків низових запорозьких та реєстрових 1581 р. та ін. документи³⁹⁰.

У наступному томі опубліковано витяги з актів Люблінського коронного трибуналу з 1591 р. до кінця першої чверті XVII ст., що стосувались історії Київського та Брацлавського воєводств. Люблінський трибунал був утворений

³⁸⁷Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewskiej. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 9. № 1. S. 73–79.

³⁸⁸Там само. S. 154–168.

³⁸⁹Яковенко Н. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*. 1991. С. 88–89.

³⁹⁰Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewskiej. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 20. Dział I-szy. S. 112–163.

у 1578 р. та став найвищою судовою інстанцією для Малопольщі та українських земель до поділів РП³⁹¹.

Матеріали, опубліковані А. Яблоновським у двадцять першому томі важливі тим, що після поділів РП та закриття Люблінського трибуналу, усі архівні справи були перенесені до Бернардинського монастиря, пізніше передані до Варшавського архіву, де у 1944 р. були повністю знищені³⁹². У опублікованих актах міститься не тільки топографічна, хронологічна інформація, а й цінні свідчення про торгівлю й економічне становище українських земель. Зокрема, розглянуті договори купівлі-продажу, оренди, застави, вирішення суперечок про розмежування маєтків, діяльність таверн у різних поселеннях – нових хуторах чи старих містечках, особливості колонізації та заснування нових поселень. Наприкінці тому вміщено алфавітний покажчик населених пунктів досліджуваного періоду³⁹³.

Наступний том являє собою географічно-статичний нарис з історії українських земель наприкінці XVI – на початку XVII ст. У цілому, том узагальнює інформацію, що подана у двох попередніх виданнях та подає висновки автора. У першій частині праці автор знову звертається до визначення назви «Україна», проте розглядає це питання з точки зору історіографії, наводячи джерела у яких згадана ця назва. Хоч назва «Україна» закріплена за Київським та Брацлавським воєводством, на думку автора доречно було б її поширити і на Волинь з Поділлям та Чернігівщину³⁹⁴.

Також історик звертає увагу на історичні особливості формування територій Київщини та Брацлавщини, топографічні особливості цих територій, зміни у розмежуванні повітів та воєводств до укладення Люблінської унії та після. Вся Україна (Київщина та Брацлавщина) займали простір у 3162.75

³⁹¹Balzer O. *Geneza trybunalu koronnego: studium z dziejow sadownictwa polskiego XVI wieku*. Warszawa: Naklad Redakcyi Biblioteki Umiejtnosci Prawnych, 1886. 352 s.

³⁹²Весельская Н. В. Материалы по истории Киевщины и Брацлавщины в публикациях польского историка Александра Яблоновского (вторая половина XIX в.). *Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машиерова*. 2018. Том 28. С. 22–27.

³⁹³Jabłonowski A. *Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. Przegląd Historyczny*. 1909. T. 21. Dział II-gi. 717 s.

³⁹⁴Там само. Т. 22. Dział III. S. 1-3.

квадратну милю, окрім цього козацьке «Дике поле» – 1537.23. квадратних миль, що разом дає образ України площею близько 4700 кв. миль³⁹⁵.

М. Грушевський у рецензії на двадцять другий том історичних джерел зазначив, що польський історик вперше в польській та українській історіографії докладно розглянув адміністративний поділ Київщини та Брацлавщини, проте, одним із недоліків роботи є те, що у ній не наведено джерел на основі яких історик базував свої висновки³⁹⁶.

У другій частині монографії автор дав характеристику обороноздатності України. Сюди включені висновки з приводу виняткового географічного розташування українських земель – зокрема особливості впливу сусідства з татарами на оборонну систему українських земель, дослідження системи оборони за часів литовського панування, місце замків у обороноздатності земель, оборонні обов'язки козаків, військові сили та ін. Цінним є те, що історик подав перелік українських замків та навів їх коротку характеристику, що включає рік заснування, власника та оборонний стан – це Київські замки, замки по правій та лівій сторонах Дніпра та замки у пониззі Дніпра³⁹⁷. Це є доповненням до описів українських замків, котрі містяться у п'ятому та шостому томах видання «Źródła dziejowe».

У третьому розділі історик дослідив процеси колонізації на території українських земель – до укладення унії 1569 р. та після неї, стан заселення українських земель від початку XVI ст. до початку XVII ст., необхідність та перешкоди у проведенні їх колонізації. Протягом перших кількох років другої половини XVI ст. колонізаційний рух на українських землях значно посилюється. Причиною цього, на думку А. Яблоновського, було укладення Люблінської унії 1569 р., послаблення Криму, що суттєво зменшило набіги кочовиків та заходи польського короля Зигмунта Августа щодо посилення

³⁹⁵Jabłonowski A. Zasielenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 22. Dział III. S. 45

³⁹⁶Грушевський М. «Źródła dziejowe». Т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. XI. Ziemia ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, С. 196.

³⁹⁷Źródła dziejowe. Т. 22. Dział III. S. 47–92.

обороздатності держави³⁹⁸. При цьому історик особливу увагу приділив етнічному складу переселенців – це були не тільки слов'яно-руські поселенці, а представники туранських народів, вірменів, євреїв, поляків, волохів³⁹⁹.

Особливу увагу автор звернув на роль тюркських елементів в колонізації українських земель. Початки тюркського елементу він відносить ще до передлитовських часів – згадуючи чорних клобуків, бродників, болохівців, севрюків, яких називає обрусілими кочівниками мішаної крові. Відзначає історик також значну кількість імен тюркського походження серед імен української людності XVI ст. та вважає тюркський елемент в українській колонізації дуже дієвим⁴⁰⁰.

У окремому розділі історик розглянув господарське становище українських земель. У цілому, за твердженням А. Яблоновського, економічне становище українських земель було одним із найслабших у порівнянні з іншими територіями РП. Частково розвивалося сільське господарство та промисли у містах. Польський історик відмітив види землекористування, вплив Люблінської унії на галузі промисловості, особливості фільваркового типу господарства та проаналізував їх рівень. Досліджуючи характер поселень та економіки українських земель, історик описав у своїй праці категорії населення українських земель, відобразив проблему «уходництва», зайнятість населення різними типами господарства та ін.⁴⁰¹.

При розрахунках кількості населення на українських землях, А. Яблоновський звернув увагу на те, що його дані відображають становище дуже приблизно через недостатню кількість достовірних джерел. На основі наявних у історика джерел можна робити висновки про категорії населення,

³⁹⁸Жук О. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі РП у 1569–1648 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 21. Рівне: О.Зень, 2011. С. 14.

³⁹⁹Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 22. Dział III. S. 93–113.

⁴⁰⁰Грушевський М. «Źródła dziejowe». Т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. XI. Ziemia ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III. S. 198.

⁴⁰¹Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 22. Dział III. S. 260–323.

економічний характер тогочасного становища, земельні відносини між різними категоріями населення та інші загальні питання, окрім точного розрахунку кількості населення⁴⁰².

На відміну від попередніх томів, у яких історик більшу увагу звертав на питання географічно-статистичного характеру, у двадцять другому томі автор детально проаналізував земельні стосунки різних категорій населення Чернігівщини та Київщини з початку XVI ст. до початку XVII ст., аналізуючи власність короля, духовенства, шляхти. Порівнюючи земельну власність на початку століття та наприкінці, історик зазначив, що за цей період значно зросли землеволодіння шляхти та духовенства, особливо католицького, з'явилась окрема категорія населення – козаки, які зайняли своє особливе місце в історичному розвитку українських земель, поруч із цим зменшилась королівська власність на землю – наприкінці XVI ст. вона має місце здебільшого тільки на Київщині, тоді як на інших територіях зросла земельна власність магнатів⁴⁰³.

На додаток до вищесказаного, у останньому розділі праці історик окреслив географічний розподіл форм власності на землю на території Київщини та Брацлавщини у XVI ст., маючи за основний орієнтир назви річок та їх приток⁴⁰⁴.

Значну частину дослідження А. Яблоновського займає питання козацтва. Історик розглядав козацтво як окремий соціальний клас, що остаточно сформувався на півдні українських земель, а з заходу межувало з Волинню і Поділлям. Слово «козак» вважає тюркського походження, спочатку в перекладі означало «юнак», але згодом почало застосовуватись татарами до того, хто сидить у засідці. Історик зазначив про існування козаків у Литві та Україні, наводить згадки про них у різних джерелах, зокрема про новгородських козаків, литовсько-руських, татарських та ін. Проте, в окремий соціальний стан

⁴⁰²Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 22. Dział III. S. 473

⁴⁰³Там само. S. 647-649.

⁴⁰⁴Там само. S. 650-736.

козацтво трансформувалось лише на території України. Козацтво українського степу, на відміну від литовського, що вийшло з боярського стану, в своїй основі містило різні соціальні елементи⁴⁰⁵.

Для А. Яблоновського колискою українського козацтва є Черкаси, адже саме з Черкащини наприкінці XV ст. з'явилися «бродники», які стали, на його думку, основою пізнішого козацтва. Перша згадка про козаків міститься в актах, що стосуються Наддніпрянської України кінця XV ст. у значенні, що це худий хлопець, який шукає здобич та нікому не служить, бо за службу хоче отримувати гроші. З початку XVI ст. згадки про козаків частішають, і в більшій мірі козаки згадуються у різноманітних скаргах. Наприклад в 1500 р. київські та черкаські козаки напали на московського посла до Криму, у 1505 р. – пограбували купців з Кафи на Дніпрі та ін. У польській історіографії козацтво вперше згадується у «Хроніці...» М. Бельського під 1516 р., який звернув увагу на зростання козацтва та на їх соціальну основу⁴⁰⁶.

До середини XVI ст. козацтво, на думку А. Яблоновського, організувалось у окремий суспільний прошарок, мало своє так зване «місцеве самоврядування», сформувало власні звичаї, господарську систему, укріплення у віддалених районах українського степу. Більше того, історик відзначив, що у цей час козацький елемент був присутній у багатьох містах на території України, і через ряд причин (у тому числі необхідність створення захисної лінії на півдні) польською владою було прийнято рішення про реєстрування козацтва, що було проведене у 1572 р. Важливе місце в історії козацтва польський історик відводить постаті перших відомих козацьких ватажків – Остафію Дашкевичу та Дмитру Вишневецькому та зміненому становищі козаків після укладення унії 1569 р.⁴⁰⁷.

Погляд історика на козацтво до певної міри неприхильний, зважаючи на їх грабунки купецьких караванів. Автор забуває оцінити інші позитивні сторони

⁴⁰⁵Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 22. Dział III. S. 395-398.

⁴⁰⁶Там само. S. 405-411.

⁴⁰⁷Там само. S. 415-430.

козацького життя – роль у колонізації степових просторів і створенні системи оборони. Козаччину він характеризує недисциплінованою групою енергійних, малоцивілізованих народних елементів⁴⁰⁸.

У двох останніх розділах «Відносини земельної власності» та «Географічний розклад волостей» автор навів характеристики маєтності королівських, духовних та приватних осіб, подав каталог князів землевласників та шляхти. При складанні реєстру власників історик поділив їх на більших, середніх і менших та подав відомості про земельну власність кожного роду. У останньому розділі описано територію воєводств по адміністративних округах та осадах, на жаль, без вказівки на джерела⁴⁰⁹.

У передмові до наступного, двадцять третього тому А. Яблоновський зазначив, що матеріали, зібрані разом з А. Павінським підходять до кінця і у зв'язку з нестачею часу, видання двадцять третього тому повністю взяв на себе історик І. Барановський. У найближчих планах історика було видання ще двох томів – по історії Лівонії (24 том) та Сіверщини (Чернігівське воєводство, що мали скласти 25 том).

Двадцять третій том «Prusy królewskie» складається з передмови А. Яблоновського, вступного слова І. Барановського та публікації джерел. Відсутність монографічного дослідження, що традиційно передувало публікації джерел у виданні «Źródła dziejowe», автор пояснює тим, що опубліковані ним джерела – реєстри Хелмінського за 1570 р., Мальборкського за 1582 р. та Поморського за 1570 р. воєводств не дають необхідної інформації у повному обсязі. Необхідні джерела – а саме ревізії та інвентарі Пруських воєводств за 1564 р. та 1569 р. іще не до кінця опрацьовані істориком⁴¹⁰.

Рукописи, надруковані в цьому томі, були знайдені в Скарбовому архіві Корони Польської, в рукописі з позначкою «Księga roborowa 52», що включав

⁴⁰⁸ Грушевський М. «Źródła dziejowe». Т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. XI. Ziemia ruska, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, С. 203.

⁴⁰⁹ Там само. С. 204.

⁴¹⁰ Źródła dziejowe / red. I. Baranowski. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911. Т. 23. Czesc I. S. XI.

квитанції, універсали, тарифи, кореспонденцію та ін. Окрім цього, у томі опубліковано надзвичайно цінне джерело для господарської та геральдичної історії – Поборова книга Хелмінського воєводства⁴¹¹.

Щодо методу публікації, автор підкреслив, що тільки частково модернізував написання польських і латинських текстів, намагаючись залишити без змін німецькі тексти. І власні назви, і топоніми він залишив без орфографічних змін, тоді як в посиланнях і списках спробував представити імена на сучасний йому лад, покладаючись в цьому відношенні на роботу іншого польського історика Войцеха Кентшинського «*Nazwy miejscowe polskie Prus zachodnich, wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*»⁴¹².

Останній том зібраних джерел – «*Inflanty*» був виданий уже після смерті А. Яблоновського польськими науковцями – Юзефом Кордзіковським та Яном Якубовським. При підготовці тому виявилось, що неможливо вмістити всі необхідні матеріали в один том і постала необхідність у його поділі на кілька частин. Перша опублікована частина містила в собі Лівонську ревізію 1599 р., що включала опис 12 замків та майно, що належить їм, і в кінці опису замку Динабург у центрі Інфлянтського воєводства м. Даугавпілс (до 1918 р. м. Дюнабург)⁴¹³.

При описі замків автори користувались схемою, що застосовував А. Яблоновський – опис місцевості, кордонів замку та приналежних до нього територій, споруд замку – зброярень, костьолів та ін., замкових слуг та інших категорій населення та безпосередньо опис майнової власності замку та господарських відносин, а також перелік старост та шляхтичів. За ревізіями та люстраціями складено опис замків у містах Лудза, Тарвест, Вайніжі, Кірхгольм, Лієлварде, замок Кокенхузен у м. Кокнесі, Лаїс, Айзкраукле, Резекне, Феллін, Гельмет, Іберполь. Наприкінці праці, за схемою попередніх видавців,

⁴¹¹ Źródła dziejowe / red. I. Baranowski. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911. T. 23. Czesc I. S. XI–XXI.

⁴¹² Там само. S. XXIII.

⁴¹³ Там само. T. 24. Czesc I. S. VIII.

розміщено перелік населених пунктів, згаданих у томі, при цьому вказано, що має на увазі автор – місто, село, річку, замок чи фільварок⁴¹⁴.

Протягом життя історика вийшли у світ 24 томи джерел. Після смерті А. Яблоновського були видані його матеріали, що мали скласти окреме дослідження присвячене Чернігівщині та Сіверщині. Це стаття «Gospodarka polska na Zadnieprzu Siewierskiem», за життя автора опублікована у часописі «Przegląd Historyczny»⁴¹⁵, фрагмент рукописних матеріалів, що були передані до редакції під час літнього відпочинку історика в Одесі, звідки він не повернувся. Науковець проаналізував історичний розвиток Сіверського Задніпров'я від часів литовського панування, подальшої втрати Литвою цих земель, включення їх до складу РП після Деулінського перемир'я з Московською державою у 1618 р. та подальші події пов'язані з козацькими виступами⁴¹⁶.

Історик звернувся до висвітлення діяльності на цих землях спеціальної урядової комісії з метою «Ординації замків Сіверських, від Москви реокупірованих», тобто для ревізії представників дворянства, духівництва та власників маєтків щоб виявити, хто залишається вірно служити новій владі, і підтвердити в цьому випадку їх права на власність. На думку історика, уряд РП піклувався про економічний розвиток краю. 15 лютого 1620 р., за королівським привілеєм, місто Стародуб отримав магдебурзьке право, а незабаром магдебурзькі права отримали ще два міста Стародубщини – Мглін і відновлений з руїн Погар. Історик детально досліджує питання кордонів Чернігівського воєводства та його повітів, окремих населених пунктів, систему господарювання на цих землях, категорії землевласників – зокрема наводить перелік польської шляхти, кому були даровані землі⁴¹⁷.

Отже і в матеріалах видання «Polska w XVI w ród względem ...» поміщено низку важливих матеріалів з історичного минулого України, які мають важливе

⁴¹⁴Źródła dziejowe / red. I. Baranowski. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911. T. 24. Czesc I. S.VIII.

⁴¹⁵Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu Siewierskiem. *Przegląd Historyczny*. 1915. T. 19. N.1. S. 45–63.

⁴¹⁶Там само. S. 45–46.

⁴¹⁷Там само. S. 48–63.

значення для географічно-статистичного вивчення регіонів РП. Матеріали, які тут розміщені стосуються проблем соціально-економічної історії, господарського розвитку Поділля, Волині Київщини, Підляшшя, Руського, Белзького воєводств, проаналізовані земельні стосунки види власності на землю. Слід відмітити, що тут А.Яблоновський започаткував і етнографічні дослідження українських земель.

Висновки до розділу. Роботу з публікації джерельних матеріалів було започатковано ще у першій половині XIX ст. До появи «*Źródła dziejowe*» було лише кілька видань, що могли б зрівнятись із джерелами А. Яблоновського та А. Павінського. Першим таким виданням були 6 томів матеріалів, які охоплювали період XVI – XVII ст. опрацьованих Ю. Немцевичем. Він видав джерела з польської та української історії під назвою «*Zbiór pamiątek historycznych o dawniej Polsce*». Традиції публікації документального матеріалу, започатковані Ю. Немцевичем, були продовжені польськими істориками у 30 – 40-х рр XIX ст. Важливе значення мало видання «*Zrodla do dziejow polskich*», що видавалось А. Пшездзецьким та М. Малиновським. Обидва томи цього видання містили матеріали, що стосуються і української історії – як урядові документи, так і приватне листування. Ще одним кроком у цьому напрямку у другій половині XIX – початку XX ст. стало семитомне видання архіву князів Сангушків у Славути (нині районний центр Хмельницької області) під назвою «*Archiwum księząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*». Ще одним масштабним виданням, яке можна порівняти із «*Źródła dziejowe*» є 35-томний АЮЗР – найважливіше видання Київської Археографічної комісії впродовж 55 років її існування (1859 – 1914 рр.). Це видання, основним джерелом якого були зібрання Архіву давніх актів, публікувало історичні документи та літературні пам'ятки Правобережної та Західної України XIV – XVIII ст. Можна стверджувати, що видання А. Павінського та А.Яблоновського «*Źródła dziejowe*» стало одним із найбільших видань у польській та українській історіографіях XIX ст. Наукова і пізнавальна вартість цієї багаторічної праці як

важливого джерела для вивчення історії України незаперечна. Документам, які опубліковані у виданні, як правило, передували ґрунтовні дослідження А. Яблоновського, присвячені географічно-статистичному опису того чи іншого регіону України.

РОЗДІЛ 5. ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «PISMA» ТА ІНШІ ІСТОРИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ А. ЯБЛОНОВСЬКОГО

5.1. Видання «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» в історіографії

«Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» є зібранням творів А. Яблоновського, видане у шести томах, які з'явилися упродовж 1910 – 1913 рр. У них зібрано воедино низку раніше опублікованих у різних періодичних виданнях наукових розвідок історика.

У першому томі знаходимо дослідження «Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej»⁴¹⁸ та іще кілька праць, які стосуються історії українських земель. Першим з них є дослідження «Lud Południowo-ruski» – частина більш об'ємної ґрунтовної праці «Polska – Obrazy i Opisy»⁴¹⁹, виданої у Львові у 1906 р. У свою чергу вона складається із кількох частин, проте у першому томі опубліковано лише етнографічне дослідження історика про малорусинів. Наступним дослідженням є «Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną», опублікована за життя автора у виданні КН⁴²⁰. Дослідження охоплює період від монгольської навали до укладення Люблінської унії і показує яким чином змінився етнічний склад населення українських земель і що на це впливало⁴²¹.

«Zasiedlenie Ukrainy»⁴²² – ґрунтовне дослідження, що за життя автора трьома частинами було опубліковано у журналі «Ateneum», одна з яких є відповіддю на публікацію сьомого тому АЮЗР, де було розміщено багатий історичний матеріал⁴²³. Стаття історика була розділена на 3 частини та включала матеріали з історії колонізаційних процесів на території більшості

⁴¹⁸Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1910. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. 349 s.

⁴¹⁹Polska: obrazy i opisy. [T. 1] Lwów: Wydawnictwo Macierzy Polskiej ; nr 83, 1906. 930 s.

⁴²⁰Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 408–435.

⁴²¹Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. S. 29–70.

⁴²²Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy. *Ateneum*. 1888. T.1. Z. 1. S. 115–138.

⁴²³ АЮЗР / под ред. С. Голубева. Киев: Университетская типография, 1887. Ч. 1. Т. 7. 818 с.

українських земель від часу феодальної роздробленості Київської Русі і до кінця XVIII ст.

Дослідження А. Яблоновського ґрунтується на опрацюванні, опублікованих українськими істориками та доступних йому, джерел, що проливають світло на особливості колонізаційних процесів на українських землях та різні теорії заселення українських земель від XIII ст.⁴²⁴.

До оцінки темпів колонізаційних процесів на українських землях звертається у рецензії на працю А. Яблоновського інший польський дослідник А. Прохаска. Він погодився із колегою, що в період включення українських земель до складу Литовської держави темпи колонізаційних процесів були досить низькими і фактично, об'єднання з Литвою не дало ніякої користі українським землям та призвело до «самотужної колонізації» та хвилі козацьких повстань⁴²⁵.

Праця «Ludność rolnicza Ziemi Ukrainnych do wybuchu wojen kozackich», теж була опублікована за життя історика у журналі «Ateneum»⁴²⁶. Джерельною базою цього дослідження стали акти про економічні та юридичні відносини селян в XV – XVIII, люстрації та ревізії королівських земель та матеріали поборових книг XVI ст. Для того щоб скласти цілісне уявлення про історичне минуле РП, на думку історика, необхідно вивчити особливості розвитку тогочасного села⁴²⁷.

У двох статтях «Podole u schyłku wieku XV» та «Kresy Ukrainne po licholesiu do ruiny» історик розглядає особливості соціально-економічного становища українських земель у складі Литовської держави та РП до XVII ст. Не повертаючись до цього питання, у статті «Ludność rolnicza Ziemi Ukrainnych do wybuchu wojen kozackich» історик безпосередньо розглянув законодавчі аспекти сільського господарства українських земель. Зокрема, проаналізував

⁴²⁴Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. S. 71–235.

⁴²⁵Prochaska A. A.Jabłonowski. Zasedlenie Ukrainy w epoce litewskiej Ateneum. 1891. KH. 1892. R. 6. S. 865–866.

⁴²⁶Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wybuchu wojen kozackich (dokończenie). *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1882. T. 1(25). Z. 2. 298–316.

⁴²⁷Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. S. 237–246.

наслідки запровадження Першого Литовського статуту на українських землях; функціонування судової системи того часу; зміни, що приніс Другий Литовський статут для різних верст населення, вплив Люблінської унії на становище сільського населення та особливості Третього Литовського статуту. Не обійшов увагою А. Яблоновський і проблеми функціонування українських замків, юридичних особливостей життя селян, що були прикріплені за замками та специфіку різних систем землекористування до XVI ст., впровадження Устави на волоки 1557 р. та зміни, до яких вона призвела⁴²⁸.

У наступній статті першого тому історик дав оцінку праці українського та російського історика Івана Лучицького «Сябры и сябринное землевладение в Малоросии», яку називає серйозною роботою з даного питання. Стаття А. Яблоновського «Siabrostwo, jako jedna z form rodowego posiadania ziemi w krainach Litewsko-ruskich Rzplitej» містить не тільки оцінку праці свого сучасника, а і власне дослідження з історії сябринного землеволодіння на українських землях. Історик звертається до юридичних основ поняття «сябры» та сябринного землеволодіння, що мало місце на українських землях від часів Київської Русі до XIX ст. А. Яблоновський не просто дає характеристику сябринному землеволодінню, а й зазначає про його особливості на українських землях, походженню поняття «сябры» та його використанні у різних історичних працях.

На основі вивчення джерельної бази історик звернувся і до форм землеволодіння на руських землях, виокремлює поняття «сябровство» (пол. «Siabrostwo»). Це було свого роду вічне володіння землею, основою для якого було первинне об'єднання родичів різною ступенню спорідненості. Ця багаторічна форма власності родинних земель мала місце на території Придністровської Русі та суттєво відрізнялася від общинної громади та індивідуального успадкування. Інформацію про сябровство історик взяв з литовських статутів та актів, опублікованих ним у п'ятому томі джерел⁴²⁹. На

⁴²⁸ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. S. 248-289.

⁴²⁹ Jabłonowski A. Siabrostwo. Ateneum pismo naukowe i literackie. 1890. T. 3 (59) z. 9. S. 593.

основі люстраційних актів, історик робить висновки про кількість осіб у різний період, що користувались сябринним правом і зазначає, що особливого поширення сябринне володіння набуло на території Волинських земель⁴³⁰.

Останнім твором першого тому є історичний атлас, виданий істориком на основі опрацювання джерел «*Źródła dziejowe*» (про нього мова йтиме далі).

Другий том під назвою «*Kresy Ukrainne*»⁴³¹ виданий у 1910 р. включає дослідження періоду козаччини – «*Kresy Ukrainne od «Licholecia do Ruiny*», «*Kozactwo*», «*Kozaczyzna a Legitymizm*», «*Trechtymirów*», «*Handel Ukrainy*» та розгорнуту відповідь історика на рецензію Ф. Титова «Урок с Запада» на його працю «*W sprawie Akademii Kijowsko-Mohilańskiej*».

У першому дослідженні історик звернувся до аналізу праць сучасників – Пантелеймона Куліша «История воссоединения Руси», Володимира Антоновича «Исследование о козачестве», Кароля Шайнохи «*Dwa lata dziejów naszych 1646 – 1648*». А.Яблоновський у своїй статті акцентував увагу на значному внеску РП у культурно-історичний розвиток українських земель. Після монгольської навали, що призвела до повного спустошення українських земель, литовського панування, що не дало змоги «розквітнути» українським землям на РП випала цивілізаційна місія. Значну частину статті автор присвячує козацтву – походженню слова «козак», час та причини виникнення козацтва, особливостям існування реєстрового козацтва, аналізу організації козацтва у окремий соціальний стан⁴³².

Історик у цьому дослідженні підходить до проблеми полонізації українського населення⁴³³. На думку історика, після входження українських земель до РП, князі та значні землевласники разом з вищим уніатським і православним духовенством, заможними міщанами визнавали західну культуру

⁴³⁰ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 1. Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej. S. 301-314

⁴³¹ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende I S-ka, 1910. T. 2. Kresy Ukrainne. 345 s.

⁴³² Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 2. Kresy Ukrainne. S. 1-66.

⁴³³ Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. С. 24.

в її польському різновиді за свою, що призвело до ополячення та окатоличення населення українських земель⁴³⁴.

Нарис «Kozactwo», розміщений у другому томі наступним є частиною матеріалу, включеного до двадцять другого тому «Źródła dziejowe», у якому автор відзначив важливу роль козацтва в історичному розвитку українських земель⁴³⁵.

Статті «Kozaczyzna a Legitymizm», «Trechtymirów» та «Handel Ukrainy» були опубліковані у виданні «Ateneum» на основі зібраних істориком джерельних матеріалів, які проливали світло на питання реорганізації Стефаном Баторієм українського реєстрового козацтва та документів, що стосувались економічного розвитку українських земель у XVI – XVIII ст.⁴³⁶.

Історик зібрав розпорошені дані, що висвітлювали деякі особливості розвитку торгівлі в Україні в XVI – на початку XVII ст. у статті «Handel Ukrainy w XVI wieku». Ця стаття була однією із перших польських розвідок про українську торгівлю XVI ст. Як її попередницю можна згадати розвідку відомого польського вченого, культурного та освітнього діяча на зламі XVIII – XIX ст. Т. Чацького «O handlu Polski z Portą Ottomańską», де теж зачіпаються проблеми української торгівлі у XVI – на початку XVII ст.⁴³⁷.

М. Грушевський зазначає, що ця стаття А. Яблоновського є компіляцією раніше друкованого матеріалу, проте цінна як звід інформації про торгівлю Подніпров'я, а найбільше – Києва⁴³⁸. Незважаючи на складне становище, постійні спустошення та економічну кризу торгівля в Україні поступово розвивалась та була підпорядкована особливим умовам, збереженням унікальною позицією українських земель⁴³⁹. На думку А. Яблоновського, поштовхом до розвитку торгівлі було надання Києву Магдебурзького права та

⁴³⁴Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 2. Kresy Ukrainne. S. 66–73.

⁴³⁵Там само. S. 120–209.

⁴³⁶Там само. S. 210–235.

⁴³⁷Czacki T. O handlu Polski z Portą Ottomańską. *Dziela Tadeusza Czackiego*. T. 3. Poznań, 1843. S. 327 – 352.

⁴³⁸Грушевський М. Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2005. Т. 6. 676 с.

⁴³⁹Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. Київ: Соборна Україна, 1996. С. 56–62.

привілей Великого Князя Александра Ягелончика від 1499 р., що розширив права міщан, а також наступні привілеї 1506 та 1545 рр., і, врешті, привілей 1606 р., який підтверджував звільнення киян, від сплати мита і поголовщини Короні Польській та право на вільну торгівлю⁴⁴⁰.

У цей час важливе місце в економіці посідала караванна торгівля – прибуток від неї отримували такі міста як Черкаси, Канів, Київ та ін. У цих містах знаходились склади товарів – солі, воску, тканин, дорогоцінних каменів, хутра та ін. Окрім цього, жителі Києва купували іноземні товари дешевше ніж власні аналоги, якщо такі були. Караванна торгівля сприяла розвитку доріг та систем водопостачання, а також сприяла колонізації вільних земель вниз по Дніпру та розвитку зовнішньої торгівлі українських земель. Зокрема, значна кількість зерна з українських земель експортувалась на Кіпр, до Константинополя, італійських та німецьких міст⁴⁴¹.

Найбільш строго регламентованою та однією із найприбутковіших була торгівля сіллю, алкогольними напоями. Торгівля вплинула на етнічний склад українських міст – у XVI ст. Тут з'явилося багато іноземців, найбільше у торгівлі були зайняті вірмени, євреї, проте уже на початку XVII ст. кількість українських купців теж зроста⁴⁴².

Одним із позитивних наслідків поживлення торгівлі було налагодження більш систематичного обслуговування доріг і транспортних засобів, для чого влада охоче давала різноманітні привілеї, що мали б сприяти новобудовам, розширенню міст і комерційних сполучень. Але цього було не достатньо, адже часто приватні особи просто зловживали привілеями, щоб збагатитись, не виконуючи обов'язки по утриманню доріг та уникаючи судів. Варто також зазначити, що саме торгівля сприяла розширенню зовнішньо-політичних відносин з державами-сусідами. Проте перешкодою для РП на міжнародній

⁴⁴⁰ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 2. Kresy Ukrainne. S. 235–239.

⁴⁴¹ Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI wieku. *Ateneum*. 1895. T.2. Z. 5. S. 232–237.

⁴⁴² Там само. S. 249–253.

арені були козаки, особливо для встановлення комерційних відносин із Кримом та турками⁴⁴³.

У відповіді своєму опоненту «W sprawie Akademii Kijowsko-mohilańskiej» А. Яблоновський акцентує увагу на зауваженнях невідомого російського професора на його монографію про Києво-Могилянську Академію. Про цю статтю йтиметься нижче.

Третій том «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» виданий у 1911 р. має назву «Ukraina» та включає значну частину раніше опублікованих праць історика. Зокрема, матеріали першої частини – «Ukraina – Kraj» опубліковані у двадцять другому томі «Źródła dziejowe» під загальною назвою «Ukraina», як і історичні розвідки «Podział polityczno-administracyjny Ukrainy» та «Rozmieszczenie geograficzne włości»⁴⁴⁴.

Дослідження «Starostwa Ukrainne» раніше було опубліковане у п'ятому томі «Źródła dziejowych», включає значну частину джерельного матеріалу. Статті «Zadnieprze» та «Zaporoże» раніше публікувалися у багатотомному ґрунтовному довідковому виданні з історії земель РП «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego»⁴⁴⁵. Праця А. Яблоновського «Zadnieprze» була перекладена російською мовою та опублікована редакцією журналу «Киевская Старина»⁴⁴⁶. Вже із середини 80-х років XIX ст. А. Яблоновський вважався провідним фахівцем історії України XV – XVII ст. і серед українських істориків⁴⁴⁷.

Історична розвідка А. Яблоновського «Zaporoże» присвячена визначенню територіальної протяжності Запорожжя. За визначенням історика це землі у пониззі Дніпра по обох його берегах, наведені топографічні характеристики цих

⁴⁴³ Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI wieku. *Ateneum*. 1895. T.2. Z. 5. S. 245–252.

⁴⁴⁴ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende I S-ka, 1911. T. 3. Ukraina. 368 s.

⁴⁴⁵ Jablonowski A. Zaporozie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 402–412.; Jablonowski A. Zadnieprze. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 221–247.

⁴⁴⁶ Jablonowski A. Zadnieprze. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 221–247.

⁴⁴⁷ Киян О. І. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *УІЖ*. 1994. №4. С. 63.

земель, дано детальний опис Дніпровських порогів у XVII ст. За даними Г. де Боплана нараховувалося 13 дніпровських порогів, велика кількість островів (до 265), лиманів, гирл річок, плавнів. Спираючись на дослідження польського історика Кароля Шайнохи, А. Яблоновський подає дані про козацькі твердині на о. Хортиця, Томаківка та ін.⁴⁴⁸.

Історик описав маршрути, які проходили через Запорожжя – це Муравський шлях, Кальміуський, Кизикерменський, Чорний, Чумацький, Микитинський та інші шляхи, багато з яких започаткувалися ще за часів Київської Русі⁴⁴⁹

У давньоруський період та литовську епоху на цій території було «Дике поле», про цей період відомостей дуже мало. Більше історичних відомостей про цю територію знаходимо з другої половини XVI ст. – наприклад у ревізії Черкаського замку 1522 р. містяться дані про топографічну характеристику територій. Першим, хто наважився господарювати за Дніпровськими порогами був князь Дмитро Вишневецький, проте замок, що він побудував ще не був Запорозькою Січчю у традиційному розумінні цього слова⁴⁵⁰.

Вперше назва «Запорожжя» була вжита в універсалі 1601 р. Історик згадує про Томаківську, Базавлуцьку та Микитинську Січі, проте називає їх «військовими організаціями». На думку історика перша справжня Запорозька Січ виникла лише після смерті Богдана Хмельницького, а запорожці оформились у т.зв. «братство». Історик веде подальший огляд історичних подій до моменту зруйнування Запорізької Січі у 1709 р. та заснуванні Нової Січі у 1734 р., її устрій, заселеність та остаточне зруйнування Катериною II у 1775 р.⁴⁵¹.

⁴⁴⁸Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 3. Ukraina. S. 81–87.

⁴⁴⁹Там само. S. 87–90.

⁴⁵⁰Там само. S. 91–94.

⁴⁵¹Там само. S. 95–106.

Наступний том «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» виданий у 1911 р. під назвою «Wolyn, Podole i Rus Czerwona»⁴⁵² містить кілька монографічних досліджень історика, які стосуються історії волинських земель та раніше були опубліковані як частини видання «Źródła dziejowe».

До вивчення історії Волині та Поділля історик повернувся у статтях «Podole u schyłku wieku XV»⁴⁵³, де на основі дослідження рукописів та поборових реєстрів виклав свої висновки про соціально-економічний та культурний стан подільських земель наприкінці XV ст. та особливу увагу приділив наслідкам татарських набігів на ці землі. Та у статті «Wolyn a Podole wobec samych siebie na łonie skonsolidowanej ostatecznie Rpltej, u schyłku XVI wieku (Paralella historyczna)»⁴⁵⁴, у якій історик на основі порівняльного аналізу стверджував про один переважаючий національний елемент на цих землях – руський/український та їх схожий соціально-економічний розвиток. Ці землі представляють географічно два відмінні історичні регіони. На думку історика на Волині залишалися ще досить сильні традиції культури східного обряду, в той час як Поділля переважно відносилось до західної цивілізації, особливо процес «ополячення» посилювався після підписання Люблінської унії. А. Яблоновський зазначає, що саме різноманітність етнічних елементів сприяла формуванню політичної системи, культури і соціально-економічного розвитку РП⁴⁵⁵.

Історії Волині були також присвячені історичні розвідки, опубліковані у тринадцятому томі «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» та наукових журналах⁴⁵⁶. У публікації «Wołyn» історик звернувся до витоків назви,

⁴⁵² Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 4. Wolyn, Podole i Rus Czerwona. 532 s.

⁴⁵³ Jabłonowski A. Podole u schyłku wieku XV. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1880. T. 2 (18) z 6. S. 526–545.

⁴⁵⁴ Jabłonowski A. Wolyn a Podole wobec samych siebie na łonie skonsolidowanej ostatecznie Rpltej, u schyłku XVI wieku (Paralella historyczna). *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1889. T. 4 (56) z 11. S. 209–223.

⁴⁵⁵ Там само. S. 209–215.

⁴⁵⁶ Ярмошик І. Історія міста Бердичева в дослідженнях польських авторів XIX ст. *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15-16 листопада 2016 р.)*. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. Випуск 54. С. 175.

намагався окреслити територіальні границі Волині, які у різні історичні епохи сприймалися по різному, розглянув етнографічний склад населення від періоду перших мешканців (племен дулібів та бужан) до включення Волинських земель до складу РП. Звернувся історик також до визначення територіально-адміністративного поділу Волинських земель, визначення кількості населення, типів земельної власності⁴⁵⁷.

У четвертому томі опубліковано дві його рецензії на праці українських істориків – Н. Молчановського «Очерк известий о подольской земле до 1434 г. та М. Грушевського «Барское староство, исторические очерки (XV – XVIII в.)». У рецензії на працю Н. Молчановського «Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej»⁴⁵⁸ історик вітає появу нової праці українського історика з історії малодослідженого Поділля. У рецензії історик доповнює матеріал Н. Молчановського своїми відомостями, що були зібрані ним під час опрацювання та публікації історичних джерел – про населення Подільської землі, Болохівську землю, становище Подільської землі за часів Київської Русі до XV ст. Історик провів порівняльний аналіз праці Н. Молчановського із іншими науковими виданнями – М. Костомарова, М. Дашкевича, К. Шайнохи та розширив джерельну базу дослідження, використавши матеріали молдавського походження⁴⁵⁹.

Наступні публікації у цьому томі – «Ruś Czerwona XVI w. – Kraj» та «Ruś Czerwona XVI w. – Stosunki własności ziemskiej»⁴⁶⁰ це опубліковані частини ґрунтового дослідження історика «Ziemie ruskie. Ruś Czerwona», що вийшли друком як вісімнадцятий том «Źródła dziejowe».

Стаття «Z wycieczki do Bohorodczan 1885 r.» присвячена з'їзду польських істориків, що проходив у 1885 р. у Львові, у якому брали участь й українські. На ньому граф Войцех Дідушицький звернув увагу істориків на унікальну пам'ятку українського іконопису кінця XVII – початку XVIII ст. у

⁴⁵⁷Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. S. 915-935.

⁴⁵⁸Jabłonowski A. Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej. Ateneum pismo naukowe i literackie. 1887. T. 1. (45), z. 3. S. 498–513.

⁴⁵⁹Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 4. Wolyn, Podole I Rus Czerwona. S. 392–407.

⁴⁶⁰Там само. S.408–519.

Борогодчанах⁴⁶¹. Історик опублікував спогади про те, як проходила подорож учасників з'їзду до Борогодчан, заслухані виступи і, врешті, значна частина статті присвячена самому іконостасу – опису структури, стиля, розмірів та ін. особливостей⁴⁶².

П'ятий том видання має підназву «Słowiańszczyzna południowa oraz Wołosza i Albania» включає в себе статті, наукові записки та примітки, які історик написав під час подорожі по Європі у 1879 р.

Стаття «Książ biskup Strossmayer» присвячена особистості хорватського єпископа Йосифа Штросмаєра – біографічній розвідці про життя єпископа та його вкладу в політичний, релігійний та історичний розвиток хорватських земель⁴⁶³.

Наступна стаття «Dubrownik (Raguza)» присвячена історії одного із хорватських міст – Дубровника (або ж Рагуза) від заснування міста до періоду піднесення національно-визвольного руху у 1866 – 1868 рр. та описав свої враження від подорожі містом. Особливу увагу автор приділив земельним та суспільним відносинам, діяльності уряду та становищу міста наприкінці XVI ст. – коли воно досягло найвищого розвитку і було «перлиною Адриатики». Обидві статті відрізняються спостереженнями автора, частими діалогами, використанням місцевих діалектів⁴⁶⁴.

Наступним опублікованим дослідженням є «Hercegowina – kraj i lud» – спогади автора про відвідування Герцоговини наприкінці літа 1872 р., що містять інформацію про розташування краю та його географічні особливості, населення та враження автора⁴⁶⁵. Наступні статті є логічним продовженням дослідження історика. «Mostar» містить інформацію про одне із найбільших міст Герцоговини, його історичне значення в історії цих земель⁴⁶⁶. Дослідження «Z nad Neretwy» присвячене одній із найбільших річок в Герцоговині –

461 Булик Н. Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829 – 1901). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Випуск 13. 2009. С. 315.

462 Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 4. Wołyn, Podole I Rus Czerwona. S. 520–532.

463 Там само. Т. 5. Słowiańszczyzna Południowa oraz Wołosza I Albania. S. 1–12.

464 Там само. S. 13–44.

465 Там само. S. 48–92.

466 Там само. S. 93–112.

Неретві⁴⁶⁷. У статті «Mniemani Turcy Bosnii i Hercegowiny» історик піднімає проблему богомільства – витоки та поширення на території Боснії та Герцоговини ще з XVI ст. та перехід християн у іслам та роль у цьому процесі турків⁴⁶⁸.

Статті «Belgrad», «W Krainie Slowenskiej», «Bulgarowie», «Z Czarnogôrza» та ін. описують враження історика від поїздки у Белград у 1860 р., м. Джаково на кордоні Хорватії, грецького Нікополя, відвідини інших міст південно-словянських країн – Словенії, Молдавії, Албанії, Болгарії. Стаття «Wuk Wrcsewicz» присвячена особистості сербського лінгвіста Вука Караджича та оцінці його вкладу в розвиток літературної сербської мови. У статті «Géslarz serbski» історик оповідає про сербських народних співаків, що грали на гусях – народному інструменті південних слов'ян, яких він порівнює з українськими лірниками. Їх вірші про героїв та історичні події не лише милозвучні та красиві, оповідають не лише легенди, а і містять багато історичних фактів – зокрема щодо Османської окупації та боротьби сербського народу за звільнення⁴⁶⁹.

Матеріали, що стосуються історії Молдавської держави – «Wolosza», «Woloszczyzna–Moldawia a Multany» частково опубліковані істориком у джерелах та географічному словнику.

Важливою з історіографічної точки зору є стаття «Ruch umyslowy wsród południowych Słowian», у якій йдеться про діяльність Південно-словянської академії в Загребі та її публіцистичні видання – зокрема про джерельні публікації обсягом більш ніж 50 томів та монографічні дослідження науковців⁴⁷⁰.

Наступний том «Wschód muzulmański» стосується повідомлень про подорожі А. Яблоновського у молоді роки на Близький Схід у 1870 р.⁴⁷¹. Опубліковані тут статті є першими публікаціями науковця та залученням до

⁴⁶⁷Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 5. Słowianszczyzna Południowa oraz Wołosza I Albania. S. 113–144.

⁴⁶⁸Там само. S. 145–164.

⁴⁶⁹Там само. S. 185–253.

⁴⁷⁰Там само. S. 249–253.

⁴⁷¹Там само. Т. 6. Wschód muzulmański. 376 s.

популяризації історико-географічних знань. Однією із комплексу статей, присвячених подорожі історика на Схід був нарис «*Wschod Musulmanski*», опублікована у 1876 р., де автор звернувся до історії сучасності – визначення ісламу в XIX ст., особливостей турецької системи освіти, філософських шкіл, бібліотек та ін.⁴⁷².

Наступна стаття «*Wurawa po Eufracie*», опублікована не просто як спогади історика, а містить виклад інформації по дням – у статті історик описує експедицію найбільшою річкою Західної Азії від першого до останнього дня експедиції. Таким чином, ця стаття дещо схожа до особистого щоденника, що містить цінні історичні, етнографічні та географічні дані⁴⁷³.

Історична розвідка «*Noc w wawozie Anty-Libanu*» присвячена спогадам історика про перехід гірського пасма Сирії та Лівану – Антілівану у серпні 1870 р.⁴⁷⁴ Наступні статті «*Anatolia*», «*Karadocya*», «*Galasya*» присвячені дослідженню територій Малої Азії – історичні розвідки стосуються таких регіонів Малої Азії як Кілікія, Каппадокія та Галатія, що нині є територією сучасної Туреччини. У цьому дослідженні окрім спогадів історика, опубліковано цінну інформацію про географічне розташування цих територій, кордони, географічно-топографічні характеристики земель⁴⁷⁵.

Ще одним із напрямків історичних звернень польського науковця була історія Персії, а саме детальний опис секти бабідів, з якими мав справу у Багдаді на базарі та визначення становища жінки у мусульманському світі, що знайшло відображення у статтях «*Babyzm – społeczno-religijny ruch w Persyi*», «*Postęp w stanowisku kobiety na Muzułmańskim Wschodzie*», що була опублікована у часопису «*Bluszcz*» – Варшавському жіночому тижневику.

Варто зазначити, що у даному виданні історик опублікував значну частину своїх досліджень. Статті у тижневику публікувались за принципом поділу на відділи – вступна частина, де висвітлювались останні актуальні події,

⁴⁷² Jablonowski A. *Wschod Musulmanski*. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1876. T. 4 (16). z. 10. S. 178–194.

⁴⁷³ Там само. S. 53–143.

⁴⁷⁴ Там само. S. 144–168.

⁴⁷⁵ Там само. S. 169–331.

політичний відділ, місцева хроніка, закордонні відомості, що містили різноманітні історико-географічні розвідки про різні країни світу, огляд закордонної преси та літератури та статті, що не увійшли у жоден згаданий відділ. Історик публікувався переважно у відділі закордонних відомостей – тут були опубліковані спогади та історіографічні розвідки, зібрані за період перебування історика за кордоном. Пізніше, ці наукові статті були зібрані в виданні «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego». Варто зазначити, що всі зазначені історіографічні розвідки написані у розмовному стилі, легко читаються та містять дуже багато описових деталей природи, побуту, видатних пам'яток, що побачив А. Яблоновський під час подорожі. Усі статті розбавлені історичними довідками про країну, видатних особистостей та ін.

Наступний, сьомий том «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» виданий у 1913 р. має загальну назву «Rzeczy Polskie»⁴⁷⁶.

Перший нарис цього тому – «Oryentalista Sękowski w korespondencyi z Lelewelem» присвячений дослідженню особистості відомого польського сходознавця Осипа-Юліана Сенковського. На його діяльність значний вплив мав історик Йоахим Лелевель, саме після його лекцій О. Сенковський проникся інтересом до східної культури та історії. Після подорожі по Туреччині, Сирії та Єгипту науковець опублікував низку ґрунтовних досліджень, опублікованих у «Tygodniku Wileńskiemu». А. Яблоновський, на основі листування О. Сенковського та Й. Лелевеля упродовж 1820 р. дослідив обставини особистого життя орієнталіста, його праці та роботу над редагуваннями, перекладами і т.д.

Наступна праця «Koleje dziejowe zrzeszania się Słowian nadkarpackich do ро́lowу XV-go wieku» раніше публікувалася у часопису «Kwartalnik Klosów». У цій статті історик звернувся до історії надкарпатських слов'ян, а саме проголосив історичну необхідність об'єднання слов'ян та роль тюркських народів, норманів, франків, германців, Моравського князівства у формуванні слов'янських народів. Ідея самостійної слов'янської федерації виникла у

⁴⁷⁶ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1913. T. 7. Rzeczy Polskie. 426, [1] s.

польській суспільній свідомості ще за часів Болеслава Хороброго, який об'єднав під своєю владою північно-західні слов'янські країни та розширив межі Польської держави від Ельби та Балтійського моря до Волинських земель. Потім ідею було підхоплено королем Казимиром Великим і, зрештою, реалізовано у Литовсько-Польському об'єднанні 1569 р.⁴⁷⁷.

У статтях «Najnowsze teorye heraldyczne pochodzenia polskiego społeczeństwa szlacheckiego» та «W sprawie sredniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej» відображено погляди історика на особливості геральдичних символів українських земель. Ці статті є частиною полемічної дискусії, у якій взяли участь О. Бальцер, Я. Кохановський, С. Кутшеба, А. Малецький, А. Яблоновський, більшість з яких висловились проти теорії Ф. Пекосінського про походження гербових символів.

Статті є своєрідною рецензією історика на працю свого колеги, видавця джерел з геральдики Ф. Пекосінського «Rycerstwo polskie wieków średnich». А. Яблоновський не заперечив повністю польських впливів на геральдичні символи, проте відзначив, що вони були не єдиними, адже мали місце також східні символічні мотиви⁴⁷⁸. Історик вказав на кавказьке походження гербів кількох руських родів. Українська геральдика, на думку А. Яблоновського, не належить до спадщини лехітсько-польської геральдики, а є окремим повноцінним явищем, що складається з різних елементів, і з плином часу не втратило своєї самобутності. На думку історика, не варто сприймати буквально такі поєднання, адже давньоруські гербові символи не просто мають в собі певні польські, литовські чи кавказькі особливості, а і багато індивідуально-особистісних рис, не притаманних жодній з названих геральдичних систем⁴⁷⁹.

А. Яблоновський також вказав на те, що в печатках руських князів та бояр фігурували рунічні знаки норманів, літери грецької абетки чи монограми,

⁴⁷⁷Jablonowski A. Koleje dziejowe zrzeszania się Słowian nadkarpackich do połowy XV-go wieku. *Kwartalnik Kłosów*. 1877. T. 1. S. 2–68.

⁴⁷⁸Jablonowski A. W sprawie sredniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej. S. 553–559.

⁴⁷⁹Там само. S. 553–556.

зустрічались тамги – родові знаки кавказьких горян, що свідчить про давні стосунки різних племен і народів⁴⁸⁰.

Наступні статті «Poczet rodów W. księstwa Litewskiego»⁴⁸¹, «Ród Gedymina», «Kniaziowie Litewsko-ruscy», «Balladyna Słowackiego» є розширеними рецензіями на праці польського історика, геральдиста та видавця джерел Адама Бонецького, знавця української геральдики та генеалогії Юзефа Вольфа та поета Юліуша Словацького (уродженця міста Кременець, що на Волині). Перші три праці близькі до наукових інтересів А. Яблоновського, оскільки у джерельних виданнях та наукових розвідках історик неодноразово звертався до вивчення генеалогії князівських родів. У статті про Балладину Ю. Словацького історик намагається максимально роз'яснити та переказати відомий твір польського романтизму.

Таким чином, видання «Pisma Aleksandra Jabłonowskiego» було, свого часу, одним із перших зібрань наукової спадщини історика. Подібні збірки праць істориків почали виходити в 90-х рр. ХХ ст. В сучасній українській історіографії це видання можна порівняти із зібраннями творів І. Франка – «Зібрання творів у 50-ти томах», М. Грушевського – «Повне зібрання творів Михайла Грушевського», М. Брайчевського «Вибране». Значення цього видання говорить саме за себе, адже воно включає багато наукових статей автора, які дозволяють простежити становлення та розвиток його наукових історичних та політичних поглядів та є систематизованим зібранням творів польського науковця, демонструють широкий діапазон його творчих зацікавлень.

⁴⁸⁰ Jablonowski A. W sprawie sredniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej. S. 557.

⁴⁸¹ Jablonowski A. Poczet rodów W. księstwa Litewskiego. *Biblioteka Warszawska*. 1887. T. 4. S. 127–136.

5.2. «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej» та інші історико-топографічні дослідження А. Яблоновського

У зв'язку з розширенням у другій половині ХІХ ст. кола історичних досліджень, активно розвивається такий напрямок досліджень, як польська картографія.

Робота над таким широкомасштабним проектом як створення історичного атласу РП зародилась у А. Яблоновського, коли він разом з А. Павінським працював над виданням «Źródła dziejowe». Тоді спільними зусиллями історики розпочали географічно-статистичні дослідження, що стосувались картографічного зображення земель РП. За основу було взято період ХVІ – ХVІІ ст., оскільки саме на рубежі цих століть Польська держава набула найбільшої потуги.

За задумом історика, як він вказує в автобіографії, атлас мав бути складений як картографічне відображення праці «Źródła dziejowe» та складатися з трьох частин: Пястовські землі – Велика Польща, Мала Польща, Мазовія і Підляшшя, друга частина це Руські Землі – Червона Русь, Поділля і Наддніпрянщина без Чернігівщини та третя частина – Литовські землі.

Запланований атлас мав на меті найбільш повно розкрити політично-топографічний образ РП з ХVІ ст. і мав би складатися з однієї великої за розміром детальної карти та кількох карт меншого розміру певного спрямування для представлення повної картини історичного розвитку польської держави. Для цього історики поділили свої функції для створення карт. Професор А. Павінський досліджував Пястівські землі, у тому числі Великопольські та Малопольські, Мазовію і Підляшшя, а А. Яблоновський – землі Руські, окрім Чернігівщини. Проте видати атлас згідно з таким задумом завадила передчасна смерть А. Павінського⁴⁸².

⁴⁸² Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwówskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900. gl. red. FinkelL. Kraków: Nakładem uczestników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiełłońskiego, 1901. T. II. Protokoły obrad. S.114.

А. Яблоновський не знайшов компетентного співробітника для продовження праці над задуманим атласом польських земель. Науковець намагався стимулювати роботу деяких молодих істориків, проте марно, тому роботу над атласом продовжив уже самостійно – опрацювавши, як і планувалось історію Руських земель, залишивши поза увагою інші землі РП⁴⁸³.

Як результат у 1904 р. було підготовлено та видано історичний атлас руських земель РП. Незважаючи на незакінченість первісно запланованої роботи, вона виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи з великим масштабом, а також на реконструкцію елементів історичного змісту. Його новаторство полягало в першому, в історії польської історичної картографії, відтворенні на основі з мірилом 1:300 000 – вказаному Францішком Смолькою – земельної власності, меж, поділів землі і заселення на зламі XVI і XVII ст.⁴⁸⁴.

В основу «Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej» покладено карту польського картографа Войцеха Хшановського, над якою він працював майже все своє життя (з 1822 р.) і видав у 1859 р. у Парижі⁴⁸⁵. Історик відзначив, що В. Хшановський дуже вдало підібрав масштаб карти. Уся його карта поділялась на окремі детальні частини за воєводствами РП, де автор з точки зору картографічного дослідження детально показав не тільки кордони Польської держави (на карті зображені червоним кольором), а й використовуючи різні кольори, висвітлив стан релігійного віросповідання більшості населення тих чи інших земель (відмічаючи більш насиченим фіолетовим латинський та слабшим кольором грецький обряд). Також використовуючи різні кольори. позначив володіння найбільших магнатських родів РП (наприклад українських княжих родів Острозьких, Вишневецьких, Збаражських та інших). Для того, щоб

⁴⁸³ Baranowski I. Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 27.09.1913. Rok IV. Nr. 39. S. 631.

⁴⁸⁴ Конопська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у XIX – XX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць*. Відп. ред. Г.В. Боряк. Упорядник С.Б. Хведченя. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2012. Число 12. С. 129.

⁴⁸⁵ *Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900 / gl. red. L. Finkel* Krakow: Nakładem uczesyników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagillonskiego, 1900. T. I. 540 s.

полегшити сприйняття інформації, на полях карти пояснено значення кожного кольору, з вказівкою на приналежність до певного роду. Колір, обраний для певного власника, наприклад родини Острозьких чи то Конецпольських – повторюється по всій карті для визначення володінь будь якого представника цього роду, навіть з найбільш віддалених одна від одної території⁴⁸⁶.

Досліджуючи цей атлас, польський історик Б. Павловський зазначив, що працюючи над створенням атласу, А. Яблоновський використав і твори відомого картографа XVIII ст. Кароля де Пертеса, зокрема 5 карт, складених мандрівником у 1786 р. і 1791 р., детально зображували королівські маєтки, маєтності духовенства і спадкові володіння інших верств населення, а також дороги, ліси тощо⁴⁸⁷.

На картах атласу детально відображено адміністративний устрій українських земель на зламі XVI – XVII ст. у складі РП⁴⁸⁸. В атласі позначені межі та центри воєводств, земель і повітів, волостей (гмін). Територія адміністративних одиниць виділена способом якісного фону. Атлас містить 16 аркушів карт розміром 60 x 74,5 см і 2 аркуші таблиць. Підготовку до видання і друк здійснив Військово-географічний інститут у Відні⁴⁸⁹.

Детальну характеристику атласу дає відомий польський історик Ф. Буяк. У своїй рецензії, він зазначає, що усі карти Атласу виконані різними кольорами, що зображують українські землі на рубежі XVI ст. XVII ст. З точки зору політичного поділу власності виділено 7 категорій маєтностей: королівські землі позначені червоним кольором, землі римо-католицького костюлу – синім, землі православної (грецької) церкви – фіолетовим, землі знатних князівських родів – коричневим, володіння менш значних князівських родів – «кольором

⁴⁸⁶ Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900 / gl. red. L. Finkel Krakow: Nakladem uczesyników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1901. T. II. S. 116.

⁴⁸⁷ Pawłowski B. Chrzanowski Wojciech. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937. t. III/1, zeszyt 11. S. 463–467.

⁴⁸⁸ Jablonowski A. *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemia Ruskie. Warszawa, Wiedeń. 1889–1904.

⁴⁸⁹ Історія картографування на території України. Відп. ред. І. Ю. Левицький. К.: Наукова думка, 2000. С. 149.

піску», землі заможних землевласників – зеленим, землі середніх та малих землевласників – жовтим. Автор окрім того позначив цифрами сімейства землевласників, список яких включає близько 625 імен⁴⁹⁰.

На карті показано, що у деяких провінціях переважають латифундії, а в інших – середні і дрібні володіння дворян⁴⁹¹. На думку автора, розподіл власності на землю в різних провінціях не випадковий, він впливає з особливостей географічних умов і історичного розвитку.

Хоч атлас цей з наукового погляду і не був бездоганим, на що вказував свого часу польський історик Т.Корзон – знавець історії України і польсько-українських відносин, проте, слід пам'ятати, що це була перша спроба укладення історичного атласу українських земель. Він послужив відправним пунктом для майбутніх картографів. До цього варто додати, що атлас викликав великий інтерес на II Міжнародному з'їзді істориків у Римі в 1903 р.⁴⁹².

Мапи були виконані у Віденському військово-географічному інституті, в дуже великому масштабі, так що 17 великих аркушів обіймають українські землі, які входили до складу РП – без Лівобережних земель, що належали до Москви, Берестейського воєводства, що належало до ВКЛ, і навіть без Підляшшя, хоч воно належало до Польщі і було в переважній частині територією українською. Кілька карт займають титули видання, каталоги шляхетських родів і гербів⁴⁹³.

Варто зазначити, що М. Грушевський, теж приділив увагу появі видання «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-s». У розділі «Бібліографія» 14 тому Записок НТШ, він відзначив появу історичного атласу А. Яблоновського. М. Грушевський відмітив, що Краківська академія не пожаліла коштів на видання довголітньої праці

490 Bujak F. Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1905. № 19. S. 627–628.

491 Baranowski I. Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego. S. 631.

492 Лісевич І. Історичні зошити. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. С. 67.

493 Smolka S. O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski. *Studia Geohistorica*. 2013. Nr. 01. S. 11–13.

поважаного дослідника історії українських земель. У короткій рецензії на працю А. Яблоновського також вказано і на окремі недоліки цього дослідження. Зокрема, М. Грушевський вважав, що при затраті великих коштів, вкладених у видання, варто було в основі використати докладнішу карту місцевого походження, а не «престарілу» польську мапу Хшановського⁴⁹⁴.

М. Грушевський вказав на помилки А. Яблоновського. Зокрема при підготовці атласу польський історик позначив населені пункти та кордони XVI – XVII ст. на картах Хшановського⁴⁹⁵. На помилки вказав і С. Смолька – на його думку, фактично карта Хшановського стала тлом, на якому було зображено нові дані. Після цього варто було все, що лишилось за цими означеннями викреслити, чого А. Яблоновський не зробив і в результаті – на історичній мапі XVI – XVII ст. вказані населені пункти сучасної історикам топографічної номенклатури (тобто кінця XIX ст.). Наприклад, багато сіл позначено на території українських Карпат, хоча у XVI – XVII ст. цих населених пунктів ще не існувало; або ж позначено Великий Луг та Запорізьку Січ на території Херсонщини⁴⁹⁶.

Ще однією негативною стороною роботи А. Яблоновського є те що, у праці немає спеціальних коментарів, окрім пояснення фарб і чисел, котрими позначені прізвища власників. У атласі зроблені посилання на працю «*Źródła dziejowe*», де в географічних покажчиках можна знайти відповідні населені пункти. Але на думку М. Грушевського, автору варто було зробити коментарі, адже не всі означення знайдуть пояснення в згаданій праці. Наприклад, автор визначав докладні границі волості, в котрій зазначив одну-дві осади (поселення) як тодішні, але як тоді можливо визначити точні кордони, які

⁴⁹⁴ Грушевський М. Atlas historyczny rzeszypospolitej Polskiej. Subauspiciis Academiae Sienciarum Cracovicnsis. Epoka przelomu z wieku XVI-gona XVII-sty. DziałIII-gi, ziemieruskie rzeszypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jablonowskiego. Варшава-Відень, 1889 – 1904. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1904. Кн. 6. Т. 62. С. 16–17.

⁴⁹⁵ Грушевський М. С. Рец. на кн.: Atlas historyczny Rzeszypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae Sienciarum Cracoviensis. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeszypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jablonowskiego. Варшава – Відень, 1889 – 1904. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ. 2012. Т.15. С. 271.

⁴⁹⁶ Smolka S. O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski. S. 13.

проводить польський історик, якщо існувало лише 1-2 поселення. Знову ж таки, різні кольори не завжди мають своє пояснення в коментарях, що не дає точного і повного уявлення про історичну карту. Український рецензент, попри повагу до польського історика впевнений, що йому потрібно доповнити свою багатолітню і цінну працю⁴⁹⁷.

Варто зазначити, що схвальні оцінки атлас А. Яблоновського отримав від багатьох його сучасників – у пресі було надруковано кілька позитивних відгуків про нього. Зокрема, Ігнацій Барановський у статті «Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego», що була опублікована у періодичному виданні «Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany» у 1913 р. схвально відгукнувся на це дослідження А. Яблоновського. На думку І. Барановського у кожного історика є справа свого життя – у А. Яблоновського такою справою є його «Атлас...», що має епохальне значення для історичної науки в Польщі. Звичайно, в ідеалі хотілося б, щоб «Атлас...» не обмежувався однією епохою, а подав картину поступових змін, які відобразилися у зміні землевласників. Проте, як визнає І. Барановський, на жаль, підготовка карт, що зображують історію Польщі протягом багатьох століть практично неможлива через відсутність відповідних історичних джерел⁴⁹⁸.

Більш критичну оцінку праці А. Яблоновського дав один із авторитетних польських істориків XIX – початку XX ст. Тадеуш Корзон, що був представником ВІШ⁴⁹⁹. У своїй статті «Aleksander Jabłonowski», що надрукована у КН уже після смерті А. Яблоновського, він дав оцінку багатьом творам історика, включаючи і «Atlas Historyczny Rzeczypospolitej Polskiej».

На думку Т. Корзона, 17 кольорових карт з описами пронумерованих королівських, княжих територій, власники яких були описані по імені, роду та гербу, все ж не відображають реального стану справ. Сам автор визнає, що

⁴⁹⁷ Грушевський М. С. Рец. на кн.: Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae. Sienciarum Cracoviensis. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jabłonowskiego. Варшава – Відень, 1889 – 1904. С. 272.

⁴⁹⁸ Baranowski I. Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego. S. 630.

⁴⁹⁹ Korzon T. Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1914. Rocznik XXVIII. S. 145–180.

неможливо забезпечити точність вимірювань на великих територіях, спираючись на дані прикордонних актів, яких теж небагато дійшло до часу написання атласу. Проте варто зазначити, що Т. Корзон високо оцінив зусилля А. Яблоновського у розвитку картографії, оскільки це надзвичайно складна і важлива наука, яка не тільки не «вмотала сил історика, а й надала йому енергію рухатись у своїх дослідженнях далі»⁵⁰⁰.

Схвальні відгуки про історичний атлас історик отримав і від професора Варшавського університету Яна Кароля Кохановського, що розмістив свою рецензію «Dzieło pomnikowe» у часопису «Tygodnik Ilustrowany». Рецензент назвав атлас А. Яблоновського монументальною роботою, оскільки матеріали для цього дослідження історик збирав з 1875 р., тобто від початку роботи над томами «Źródła dziejowe»⁵⁰¹.

Францішек Буяк у своїй рецензії на атлас А. Яблоновського вказував, що ця праця є однією із найбільш важливих історичних публікацій того часу, називаючи її першою картографічною працею з часів Й. Лелевеля. Робота виконана істориком на основі його ґрунтовних досліджень. Якщо порівнювати її з працями періоду Й. Лелевеля, то вони мають значно скромніший вигляд і менші за розмірами, тоді як картографічна праця А. Яблоновського представлена зовсім в іншому світлі. 17 великих карт, чудово виконані способом літографії у Відні і вражають своєю масштабністю. Особливо він відмітив детальну фрагментацію топонімічних даних на підставі судових документів⁵⁰².

А. Яблоновський опублікував у КН свою відповідь Ф. Буяку «W sprawie kartografii historycznej», де відповів з-поміж іншого й на пропозицію Ф. Буяка продовжити роботу над виданням історичного атласу, що охопив би й інші території РП. На думку А. Яблоновського, його атлас має на меті започаткувати

⁵⁰⁰ Korzon T. Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1914. Rocznik XXVIII. S. 272–273.

⁵⁰¹ Kochanowski J. Dzieło pomnikowe. *Tygodnik Ilustrowany*. 1905. N. 15. S. 272–273.

⁵⁰² Bujak F. Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1905. № 19. S. 626–635.

створення історико-картографічних основ для всіх регіонів польських, литовських та українських земель протягом різних історичних періодів⁵⁰³.

«Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej» варто вважати відображенням досліджень історика та його власних історичних поглядів в картографічному вигляді, у тому числі і на особливості адміністративно-територіального устрою українських земель. З точки зору сучасних історичних досліджень атлас має багато неточностей, адже історик брав за основу вже існуючі у XIX столітті карти, що теж в певній мірі відображали кордони територій з точки зору їх автора. Наприклад, в атласі позначені деякі населені пункти, яких наприкінці XVI – на початку XVII ст. ще просто не існувало, а створені вони були тільки після козацьких повстань⁵⁰⁴.

Про активну участь А. Яблоновського у розвитку історичної географії свідчить не лише видання атласу, а й рецензія на працю бібліотекаря та картографа В. А. Кордта «Материалы по истории Русской картографии»⁵⁰⁵, у якій історик високо оцінив роботу науковця⁵⁰⁶. А. Яблоновський висвітлив складнощі, які постали перед ним при розробці свого історичного атласу. Адже на той час мало хто з істориків піднімав питання про необхідність видання історичного атласу, його структури, джерел, деталізації, методів роботи над таким виданням.

У творчому доробку А. Яблоновського знайдемо іще кілька історико-топографічних досліджень, які він присвятив вивченню меж окремих українських історичних регіонів. В одній із таких розвідок «Zadnieprze» історик розглянув історичні межі Лівобережної України та кордони воєводств, яка була опублікована у 14 томі видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...»⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Jabłonowski A. W sprawie kartografii historycznej, przez Franciszka Bujaka. *Kwartalnik Historyczny*. 1906. R. 20. S. 484–488.

⁵⁰⁴ Весельська Н. В. Зображення адміністративно-територіальних меж українських земель істориком О. Яблоновським. *Интермарум: історія, політика, культура*. Житомир. 2016. Випуск 3. С. 156–166.

⁵⁰⁵ Материалы по истории русской картографии / Под ред. В. А. Кордта. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1910. Вып. 2: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. 31 с., 45 табл.

⁵⁰⁶ Jabłonowski A. W sprawie atlasu historycznego Rzpltej. *Przegląd Historyczny*. 1910. Tom 11. Numer 3. S. 389.

⁵⁰⁷ Jabłonowski A. Zadnieprze. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 221.

Історик назвав «Задніпров'єм» майже всю територію Лівобережної України, включаючи територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, загалом площею майже 1250 кв. миль.

На думку історика, «Задніпров'я» охоплювало великий простір, що тягнеться від гирла лиману р. Сож до гирла р. Самари. На півночі ця територія простяглась від кордону Литви до гирла р. Десни, включаючи Сіверщину і до степової України, де починалось Запорожжя. На початку XVI ст. до складу Задніпров'я історик включав ще й Чернігівщину, що продовжило її кордони аж до басейна Десни та Сейму⁵⁰⁸. А. Яблоновський детально описав кордони та площу Задніпров'я, його топографічну характеристику та наслідки для цих земель монгольської навали. Задніпров'я, на його погляд, складалось з двох частин – лісової та степової. Перша з них обмежувалася просторами Київського Полісся, по правій стороні Дніпра і простягнулась від Литовського кордону до річок Немильня і Вир, що впадають в р. Сож, р. Пакулька і простягується вниз по Дніпру, нижче по Десні до р. Трубіж.

Друга частина є набагато більшою, охоплює територію степів і Дикого поля аж до р. Самари. Далі кордон Київського воєводства проходить уздовж Дніпра від р. Трубіж до притоки Дніпра Супій. Лівий беріг р. Удай покритий лісами аж до Прилук. Колишні величні ліси збереглись і навколо Сули, міжріччя Псла і Ворскли. На думку А. Яблоновського, саме на низині Самари постало козацтво, що була позбавлена лісів та мала сприятливі умови для життя. Звідси пізніше Г. Боплан брав дерево та інші матеріали для будівництва фортеці Кодак, що мала стримати зростання козацтва⁵⁰⁹.

Никандр Молчановський високо оцінював згадане дослідження польського історика. На думку Н. Молчанковського польський науковець є невтомним дослідником минулого українських земель, що своїми працями розширює історичні дослідження про українські землі. Саме тому професор

⁵⁰⁸ Jabłonowski A. *Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 221–222.

⁵⁰⁹ Там само. S. 221–222.

Н. Молчановський вважає за свій обов'язок познайомити читачів з даною працею⁵¹⁰.

Ще одне подібного виду дослідження він здійснив за матеріалами інвентарів 1606 р. та 1628 р. Історик подав опис Любецького замку, Києво-Печерського монастиря, Остерського замку, маєтків Даниловичів, Вигур, Лозок та ін.⁵¹¹ Але межі населених пунктів згаданого регіону лише констатовані в у цих його працях, оскільки безпосередній процес їх переходу з рук в руки, а також створення нових слобід, селищ лише фрагментарно висвітлено у документах судових справ, що охоплюють широке коло населених пунктів, відображають місцевий процес землекористування та боротьбу за землю, як складову частину політичної і національно-культурної боротьби в Україні напередодні Визвольної війни⁵¹².

А. Яблоновський висвітлив також деякі спірні питання щодо визначення меж окремих адміністративно-територіальних одиниць, зокрема, використовуючи значну кількість документальних свідчень, він відносить територію Звенигородщини до Київського воєводства, хоча багато з тогочасних істориків відносили її до Брацлавського воєводства. Він окреслює східний кордон Брацлавського воєводства по Гірському Тікичу – правій притоці Тікича, котра у свою чергу є правим притоком ріки Свинюхи⁵¹³.

У своїй статті А. Яблоновський, окрім визначення територіальних меж, висвітлив історію Задніпров'я у період монголо-татарської навали, проаналізував її наслідки – зруйнування міст Чернігова, Переяслава та їх подальше відновлення і колонізацію нових земель. Удільні князі Київської лінії у XV ст. доклали чимало зусиль для відновлення поселень. Зокрема, Олелько Володимирович у 1455 р. віддав своєму боярину Олехну Сахновичу городища

⁵¹⁰ Молчановський Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации пер. з польської статті А. Яблоновського. *Киевская старина*. 1896. Т. 53, № 4. С. 85.

⁵¹¹ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Т. 3. Ukraina. S. 30–61.

⁵¹² Люта Т. Ю. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. *Наукові записки НаУКМА*. Київ: КМ «Academia», 1998. Т. 3, Історія. С. 91.

⁵¹³ Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / уп. Крикун М. Г., Піддубняк О. Львів: Простір, 2008. С. 13.

Старе над Дніпром, Салькове, Ярославське, Калаурово (нині Гологурів), селище Булачин (тепер Єрківці) та інші для їх господарського піднесення⁵¹⁴.

Після включення цих земель до складу РП після Люблінської унії 1569 р. відбулися зміни у кордонах Задніпров'я, зокрема збільшилася територія Київського воєводства за рахунок включення деяких сіл до складу магнатських володінь. Так, наприклад селища Плоска, Стариця, Красилівка, що належали князівському роду Корецьких, у 1640 р. було передано у власність сусідніх власників селища Світільня Аксакових. Сусідні землі, селища Іванище, Вольниця, що належали монастирю Святої Трійці, згідно судової виписки 1663 р., яку використовує як джерело А. Яблоновський, були незаконно привласнені іншими землевласниками. У цей період розширюються старі поселення і створюються нові, як приклад автор наводить діяльність внучки гетьмана С. Жолкевського – Софії, яка у першій половині XVII ст. заснувала нові слободи⁵¹⁵.

Колонізаційні процеси Задніпров'я, які відбувалися упродовж XV – XVI ст., на думку автора, посилювалися і мали два прояви – самовільний, що був пов'язаний із уходництвом в козаки та регламентований зусиллями влади, що направляла населення на пустинні землі обіцяючи вільне життя⁵¹⁶.

Наступним об'єктом дослідження автора стала Чернігівщина. Історик відмітив важливість цих земель, їх входження до складу ВКЛ та повернення після унії, як наголосив історик, у XVII ст. до РП.

Законодавче закріплення Чернігівських земель за РП відбулося у 1634 р., після підписання Поляновського трактату між РП та Московською державою. Рубіж Задніпров'я після приєднання Чернігівщини просунувся далі на північ до Смоленсько-Стародубської лінії. Вже у 1635 р. з цих земель було створене окреме воєводство – Чернігівське. На відміну від Київщини, яка мала більш-менш стабільні кордони від XIII ст., межі новоутвореного Чернігівського

⁵¹⁴ Jabłonowski A. *Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 222.

⁵¹⁵ Там само. S. 237.

⁵¹⁶ Там само. S. 222–229.

воєводства трохи відрізнялись від кордонів Чернігівщини у період удільних князівств. На заході вони проходили по лінії Річицького повіту (що належав до Мінського воєводства), далі у північно-східному напрямку кордон протягнувся до с. Навіз. Південний кордон пролягав по староству Остерському, р. Смолянці (нижня притока Десни) до правих приток Сули – р. Удай та р. Ромен та до Путивля – кордону із Московською державою. Східний кордон воєводства йшов від р. Сейм в пониззя р. Путивля до р. Клевень та т. з. Трубчевського князівства, що існувало на цій території за часів феодальної роздробленості. За умовами вище згадуваного Полянського трактату, Трубчевське князівство було ліквідовано і включено до складу Московської держави. По правій стороні Десни, йдучи в західному напрямку, кордон Чернігівського воєводства пролягав безпосередньо по Дніпру, вище гирла р. Сож і утворюючи таким чином природній кордон між воєводством та Стародубським повітом, що входив до складу Смоленського воєводства⁵¹⁷.

Після приєднання до РП Чернігівщина являла собою розорені землі – пустку з кількома невеликими поселеннями, тому після приєднання тут розпочалися колонізаційні процеси – значні землі були роздані землевласникам і урядовцям як місцевого походження, так і вихідцям з Правобережжя і більш віддалених областей РП. Повністю відтворити особливості колонізації на цих землях важко, оскільки збереглось дуже мало люстраційних актів чи тарифів зазначеного періоду, історик керується лише трибунальськими актами Чернігівського воєводства, переліком володінь Пясочинських в акті варшавської комісії 1668 р. та кількома уривками з приватних архівів⁵¹⁸.

Територія Чернігівського воєводства мала площу близько 500 км. кв. та займала території від гирла р. Смолянки до гирла р. Судость, від правої притоки Десни р. Снов до гирла р. Ірванець, далі до річок Клевень і Остер. З точки зору топографічних характеристик, історик зазначає, що більшу територію

⁵¹⁷ Jabłonowski A. *Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 241.

⁵¹⁸ Молчановський Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации пер. з польської статті А. Яблоновського. *Киевская старина*. 1896. Т. 53 № 6. С. 369–371.

займали ліси та велика кількість водойм – річки, джерела, озера та болота. Порівнюючи Київське та Чернігівське воєводства А. Яблоновський відносить Чернігівщину до Полісся. Щодо адміністративно-територіального поділу, то створене в 1635 р. воєводство поділялося на дві адміністративно-територіальні одиниці – Чернігівський та Новгород-Сіверський повіти. Чернігівський повіт охопив південно-західний район воєводства, площею приблизно 225 кв. км., а Новгород-Сіверський – північно-східну частину воєводства, площею приблизно 275 кв. км. Чітко визначеної лінії розмежування двох повітів не було, але йшла вона від Стародубського повіту, в місці, де р. Трубіж впадає з правої сторони до р. Снов до р. Борзна та Конотоп⁵¹⁹.

Новгород-Сіверський повіт з півночі межує із Стародубським та Смоленським повітами. Далі кордон йде від басейна Десни до гирла р. Судость, р. Малотечі та р. Шостки та м. Новогрудок – тогочасного центра повіту. Новогрудок на той час було великим містом – обіймало території близько 80 кв. км., мало два монастирі: Домініканський, заснований відразу після Деулінського перемир'я у 1619 р., але у 1632 р. зруйнований і реконструйованих лише у 1634 р. та Єзуїтський, що мали певні податкові пільги. Місто мало Магдебурське право, дароване Зигмунтом I Старим у 1511 р.⁵²⁰.

Досліджуючи історію Чернігівщини А. Яблоновський зазначає відсутність достатньої кількості джерел у порівнянні з Київщиною через малу кількість архівних матеріалів – джерела, що їх використовує автор, це витяги з актів трибунальських книг Чернігівського воєводства, списки маєтностей польської родини Пясочинських варшавської комісії 1668 р. та кілька уривків із приватних архівів⁵²¹.

Окрім детальної географічної характеристики воєводства, науковець подає дані про чисельність населення воєводства після національно-визвольної війни

⁵¹⁹ Jabłonowski A. *Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 241–242.

⁵²⁰ Там само. S. 245.

⁵²¹ Там само. S. 241–242.

під проводом Б. Хмельницького та нової системи адміністративно-територіального устрою – полків, що виникли після втрати цих земель РП. А. Яблоновський звернув увагу на працю історика та редактора АЮЗР М. Владимирського-Буданова «Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого», з якої взяв інформацію про розподіл полків за Дніпром у 1650 – 1654 рр.⁵²².

За переписом 1654 р. за Дніпром називає 10 полків – Черкаський, Полтавський, Миргородський, Кропивенський, Переяславський, Прилуцький, Київський, Ніжинський із поділом на сотні. Дані про заселеність Задніпров'я в другій половині XVII ст. невизначені, проте вони вказують на посилення колонізаційного руху після повстання Б. Хмельницького⁵²³.

Звісно, кордони між воєводствами, повітами та населеними пунктами можна відобразити лише приблизно – кордони в основному проходили по межах сусідніх володінь, які майже не фіксували на картах, а їх описи у джерелах не можуть служити основою для встановлення точних кордонів. Тому А. Яблоновський у своєму дослідженні, спираючись на джерела, проводить кордони по водорозділам річок, де це можливо⁵²⁴.

А. Яблоновський приділив увагу й висвітленню історико-топографічних особливостей Волинського та Подільського воєводств. За його інформацією Волинське поділялося на 3 повіти – Луцький, Володимирський та Кременецький та охоплювало площу розміром 38323,80 кв. км. Тоді як Подільське воєводство, що теж складалось із трьох повітів – Кам'янецького, Летичівського та Червоногородського, обіймало площу лише у 19152,00 кв. км.⁵²⁵. Кордони воєводств залишалися незмінними до 1772 р.

На думку автора, кордон між Подільським та Волинським воєводствами пролягав на схід від р. Случ – у вододілах між Случню й середньою течією

522 Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. 38 с.

523 Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 3. Ukraina. S. 80.

524 Крикун М.Г. Повітовий устрій Подільського воєводства у XV-XVI ст. *Український археографічний щорічник*. Випуск I. 1992. С. 157–178.

525 Źródła dziejowe. T. 19. S. 12.

Тетерева (притоки Дніпра) та р. Уж (притокою Прип'яті). По суті, цей кордон він подавав так, як на своїх картах зазначав Г. Л. де Боплан⁵²⁶.

Загальна протяжність кордону Волинського воєводства, виміряна на карті А. Яблоновського (масштаб 1: 300 000), становила до першого поділу РП 1772 р. 1122 км, з чого припадало на пограниччя з Пінським повітом 183 км, Холмською землею – 200, Белзьким воєводством – 180, Львівською землею – 81, з повітами Теревовельським – 66, Кам'янецьким – 36, Летичівським – 102, Житомирським – 154, Овруцьким – 120 км. Волинське воєводство охоплювало територію нинішньої Рівненської області (без північної її частини, яка належала ВКЛ), більшої частини Волинської області (також без північної її частини, приналежної до того ж князівства), північної частини сучасних Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей⁵²⁷.

Варто зазначити, що А. Яблоновський включив до складу Волинського воєводства і територію Поділля, хоча інші історики розглядають окремо територію Волинського та Подільського воєводств⁵²⁸.

Щодо визначення площі Подільського воєводства, за обчисленнями А. Яблоновського, площа Червоноградського повіту становила 2655 кв. км, Кам'янецького – 6143, Летичівського – 10 354, разом – 19 152 кв. км⁵²⁹.

Волинське воєводство, утворене у складі ВКЛ за ухвалою Віленського сейму 1565 – 1566 рр., за Люблінською унією відійшло до володінь Корони Польської та займало землі в басейні правих приток Прип'яті-Горині, Стиру, Турії⁵³⁰. Воєводство охоплювало територію майже всієї сучасної Рівненської,

⁵²⁶ Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemie Ruskie.

⁵²⁷ Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII ст.: статті та матеріали. Львів: Поліграфічний центр Видавництва львівської Політехніки, 2012. С. 17.

⁵²⁸ Зваричук Е., Маланчук С. Динаміка розвитку міських поселень у Подільському воєводстві (30-ті роки XV – перша половина XVII ст.). *Наукові виклади*. 2012. №1. С. 24.

⁵²⁹ Źródła dziejowe. T. XIX. S. 12.

⁵³⁰ Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства у XVI – XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. Праць*. Ред. кол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.), О.Є. Маркова, Г.В. Боряк, Т.А. Балабушевич, Є.П. Степанович (відп. секр.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Наук. думка, 1990. С. 134.

більшої частини Волинської, північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей⁵³¹.

Територія Подільського воєводства займала західну частину сучасної Вінницької області, південну частину Хмельницької та південну частину Тернопільської областей⁵³². Варто зазначити, що за різними джерелами кількість та назви Подільських повітів варіюються – у першій половині XV ст. у джерелах зафіксовані Кам'янецький, Червоногородський, Скальський, Смотрицький, Бакотський і Летичівський повіти, у другій половині – Хмельницький та Ровський (Меджибізький), на початку XVI ст. додається Барський повіт⁵³³.

На думку А. Яблоновського, у XVI ст. Меджибізький повіт був частиною Летичівського, оскільки в документах, де йдеться про Летичівський повіт, в його територію включалися поселення, реєстрами зараховані до складу Меджибізького повіту⁵³⁴.

Площа Брацлавського воєводства на думку вченого становила близько 35 тис. кв. км. За сучасним адміністративним поділом ця територія включає в себе Вінницьку область без її західної та північно-західної і північно-східної частин, частини Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської й Одеської областей та Республіки Молдова⁵³⁵.

На карті історик визначив кордони Брацлавського воєводства на кінець XVI – початок XVII ст. на сході, в напрямі з півдня на північ, по р. Синюсі (інша назва – Синя Вода, це ліва притока Богу), нижній і середній течії Гірського Тікича – правої притоки Синюхи, Торчі – правій притоці Росі; на півночі (зі сходу на захід) – по верхній течії Росі до міста Погребища, а від

⁵³¹ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки*. 2016. №1. С. 36.

⁵³² Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Академія Наук України. Інститут української археографії, 1993. С. 7.

⁵³³ Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства у XV – XVI ст. *Український археографічний щорічник*. Випуск I. 1992. С. 159.

⁵³⁴ Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemia Ruskie.

⁵³⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / уп. Крикун М. Г., Піддубняк О. Львів: Простір, 2008. С. 13.

нього – по так званому Чорному шляху до могили-урочища Гончарихи; на заході (з півночі на південь) – спершу по суходолу східніше міст Уланова, Межирова, західніше міст Пикова, Янова, Браїлова, потім по Мурафі – до її впадіння зліва в Дністер⁵³⁶.

Брацлавсько-Подільський кордон у А. Яблоновського відповідає описові його в актах розмежування 1546 і 1570 рр. Частину Брацлавсько-Київського кордону, А. Яблоновський окреслює згідно опису 1570 р. – вона пролягає до Чорного шляху і верхньої Росі, іншу частину згідно цього опису встановити неможливо – згадані у них відповідні топонімічні орієнтири локалізувати неможливо. Східну частину Брацлавсько-Київського кордону А. Яблоновський, користуючись документальними матеріалами рубежу XVI – XVII ст., у першу чергу королівськими дарчими грамотами, проводить до Канівських лісів і Черкащини, далеко на схід від Гірського Тікича і Торчі. Підтвердженням правильності відтвореної істориком східної межі Брацлавщини служить те, що у XVII ст. Брацлавська шляхта не заявляла претензій на землі, розташовані на схід від Торчі і Гірського Тікича, якщо не враховувати деякого просування володільців Уманської волості на лівий берег Тікича⁵³⁷.

Щодо південного кордону Брацлавщини, то його історик проводить по Дністру від впадіння в нього Мурафи, по Ягорлику – лівій притоці Дністра, Кодими – правій притоці Богу і до впадіння приток в Дністер. Фактично цей кордон було створено у 1703 р., коли відбулося розмежування володінь РП і Османської імперії і він чітко простежується в податкових матеріалах Брацлавського воєводства XVIII ст. У 1633 р. було проведено нове розмежування між РП та Османською імперією; згідно з ним, південний кордон воєводства мав проходити південніше Ягорлика (по Сухому Ягорлику – також лівій притоці Дністра) і порівняно на значній відстані від Кодими⁵³⁸.

⁵³⁶ Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dzial II. Ziemie Ruskie.

⁵³⁷ Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: статті та матеріали. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2008. С. 12–14.

⁵³⁸ Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dzial II. Ziemie Ruskie.

Після початку козацького повстання у 1648 р. і створення на просторах України нового, в основі своїй суто військового уряду, старий адміністративно-територіальний поділ було замінено на полкову систему. Це також відображено у дослідженнях А. Яблоновського (Перелік населених пунктів відображено у додатку 3). Така полкова система існувала до 1667 р., поки було укладено Андрусівське перемир'я, яким було встановлено іншу кількість полків та їх склад і розпочався, на думку історика, новий період в історії українських земель – існування Малоросії⁵³⁹.

Можна з впевненістю стверджувати, що праці А. Яблоновського щодо адміністративно-територіально поділу українських земель є цінними, оскільки історик використовував багато джерел, які зараз знищені або загублені. Зокрема, історик використовував матеріали Коронного трибуналу в Любліні та частину архіву Пісочинських, що були знищені нацистами під час Варшавського повстання у 1944 р.⁵⁴⁰.

Проте, з точки зору сучасної історіографії можна виділити і недоліки робіт А. Яблоновського. Зокрема, історик вважав, що рубіж між Чернігівським та Новгород–Сіверським повітами йшов вододілом рік Мена й Убідь, тоді як у інших джерелах він збігався з течією Убіді. Історик також запозичив з праць сучасників, що вивчали переважно історію Гетьманщини, твердження, що населений пункт Чернігівського повіту Суличівка з 1630 р. належав роду Мазеп, що не відповідає дійсності – село, насправді, належало мозирському земському судді Давидові Лозці⁵⁴¹.

Отож, з точки зору сучасної історіографії, картографічні та історико-географічні дослідження А. Яблоновського можуть бути використані для аналізу тогочасного становища цих галузей наук. Історико-географічні дослідження Яблоновського повністю відображали його погляди на історичний

539 Jabłonowski A. *Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. S. 247.

540 Кулаковський П. М. Історія Чернігово-Сіверщини в складі РП у висвітленні вітчизняної та зарубіжної історіографії. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 62, №7. С. 187.

⁵⁴¹ Весельська Н. В. Кордони українських земель у наукових роботах польського історика А. Яблоновського. *Переяславський літопис. Збірник наукових статей*. 2016. Випуск 10. С. 89.

процес загалом та історію України зокрема – історик вважав, що українські землі було «повернуто» РП після укладення унії із ВКЛ, а кордони українських земель у XVII ст. (період козацьких повстань) розглядав з точки зору, вигідної польській історіографії.

5.3. Політичні та освітні процеси на українських землях у дослідженнях А. Яблоновського

Довгий час державно-політичний та освітньо-культурний розвиток українського та польського народів відбувався у тісному взаємозв'язку не тільки з огляду на їх слов'янське коріння, але й на спільні аспекти історичного, економічного та культурно-освітнього поступу. Це знайшло відображення й у наукових працях А. Яблоновського, зокрема у монографіях «*Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*» та «*Akademia Kijowsko-Mohylańska*». Праці з'явилися на початку XX ст., в період наукової зрілості вченого. Вони є своєрідними комплексними узагальнюючими дослідженнями українського минулого польським істориком, у яких він перейшов від вивчення окремих проблем до загального викладу минулого України.

Праця А.Яблоновського «*Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*», видана у 1912 р., за рік до його смерті, присвячена виключно історії України та охоплює період від IX ст. (періоду Київської Русі) до кінця XVIII ст. (поділв РП). Цю монографію можна вважати концентрованим підсумковим поглядів А.Яблоновського на політичний розвиток українських земель. Важливим політичним чинником української історії вчений вважає козацтво.

Праця поділена на кілька змістових частин – перша з них охоплює період 850 – 1340 р. – від згадки у літописних джерелах слов'янських племен на території українських земель до смерті останнього Галицько-Волинського князя. Ця частина описує добу правління Рюриковичів – від початків державного життя на українських землях до занепаду Галицько-Волинського

князівства. Друга частина починається від 1350 р. та оповідає про події до укладення Люблінської унії у 1569 р., і, врешті, остання частина – від 1569 року до 1795 р. – поділу РП, містить в собі інформацію про козацтво на українських землях.

Відомий польський історик, редактор видавництва краківської Академії наук С. Смолька в передмові до цієї праці зазначав, що в ній поляк знайде все, що повинен знати про Україну, українське питання, його минувшину й сучасний стан, адже ця праця на думку критика одна із найкорисніших із досягнень тогочасної історіографії⁵⁴².

Зазначимо, українські колеги на початку ХХ ст. очікували від А. Яблоновського більш синтетичного підходу. Підставою для цього служила оцінка його В. Антоновичем як видатного представника критично-історичного напрямку в польській історіографії, автора цілком «безпристрасних» праць. На думку українського історика, праці А. Яблоновського, а саме «*Źródła dziejowe*» відрізняються від переважної більшості праць польських науковців, що розглядали українські землі у контексті розвитку РП⁵⁴³.

Погляди А. Яблоновського на характер і причини польсько-українського протистояння XVII ст. мали значний вплив на польську історичну думку і, по суті, знайшли своє продовження в ряді історичних досліджень⁵⁴⁴.

Високо оцінює працю польського історика М. Л. Василенко, який у своєму дослідженні опирається на погляди А. Яблоновського на походження та розвиток козацтва та його відомих ватажків. Зокрема, він погоджується із А. Яблоновським у тлумаченні слова «козак», яке польський історик вважає татарського походження. Взагалі, назва «козак» присутня у багатьох мовах і тому тлумачення цього слова настільки розбіжне у багатьох дослідників –

⁵⁴² Smolka S. Przedmowa. *Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1912. S. IV.

⁵⁴³ Антонович В. Б. Очеркъ административного, общественного и сословногобыта юго-западного края въ XVI и XVII столетяхъ, по новымъ даннымъ, заключающимся въ V и VI томахъ «*Źródła dziejowe*» Яблоновскаго. *Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца*. Київ: Тип. О.В. Кульженко, 1888. Книга 2. С. 42.

⁵⁴⁴ Киян О. І. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 71.

наприклад, у половців у XIII – XIV ст. слово «козак» вживається як визначення передової стражі⁵⁴⁵.

У широкому розумінні, на думку історика, назва «козак» означала вільну незалежну людину, що шукала пригод з характером розбишаки. Спочатку це слово вживалось для визначення вільного мисливця, що не мав дому та землі⁵⁴⁶.

Процес формування козащини польський історик описує доволі детально, а період від повстання Богдана Хмельницького до остаточного упадку козащини на правому березі Дніпра – це лише стислий виклад фактів історії. Тут виразно помітна стриманність і обережність польського професора в трактуванні подій Хмельниччини⁵⁴⁷.

Цікавою є думка А. Яблоновського про витоки українського козацтва з татарської колонізації – козаки довго зберігали свій особливий характер та звичаї, проте, охрестившись та ослов'янившись зберегли надалі лише свою назву. Проте надалі схожість між козацтвом Литви та України закінчується – характер козацтва на українських землях, національний склад зробив його наприкінці XV ст. окремим соціальним класом⁵⁴⁸.

На думку історика, в XV – XVI ст. козацтво ще не було організованою силою, проте уже в XVII ст. воно сформувало свою організаційну та територіальну структуру. Основа для формування козацтва була у всіх містах – це слуги, що працювали при господарських замках на воєнному праві. Проте організуватись у окремий прошарок суспільства козаки змогли лише у степу – на Подніпров'ї. Саме тут були обширні землі, які козаки використали під свої господарства. Проте, колонізація землі була вигідна не тільки козакам, а й представникам владі – тому Канівський і Черкаський старости сприяли росту козаків, хоч і не мали змоги утримати їх під контролем. З другої половини XVI ст. козацтво стає організованою силою, а його колыскою – Черкащина. Історик

⁵⁴⁵ Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. С. 117.

⁵⁴⁶ Jabłonowski A. Kresy Ukrainne po «Licholeciu» – do «Ruiny». *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1877. Т. 3 (7). z. 7. S. 12.

⁵⁴⁷ Грабарчук Н. В. Історія українського козацтва у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2016. Випуск 25. С. 347.

⁵⁴⁸ Jabłonowski A. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. S. 106–139.

критично ставиться до списків козацьких гетьманів, що опубліковані у багатьох літописах та творах історичного характеру. На думку А.Яблоновського, у них часто були поміщені імена прикордонних старост, тому сприймати списки без детального глибокого аналізу не варто⁵⁴⁹.

Одним із перших гетьманів козацтва А. Яблоновський називає Дмитра Вишневецького. Проте, характеризуючи діяльність гетьмана, історик відзначає, що він був надто захоплений власними інтересами і поривами, щоб поставити перед собою якусь визначену політичну мету та слідувати їй⁵⁵⁰.

У праці чітко прослідковується думка автора про козацькі реєстри. Реєстри були введені для заохочення козаків на державну службу охорони кордонів. Певною мірою, реєстр носив «поліцейський характер». Прийом козаків на королівську службу, на думку історика, був пов'язаний із необхідністю збільшення чисельності королівських військ при плануванні війни з Московією. Аналізуючи перепис козаків 1581 р. у Черкасах після Московської війни, А. Яблоновський зазначає про етнічний склад козацтва – поляки та переважна більшість українців. За підрахунками А.Яблоновського за цим переписом було біля 10% поляків, 17% інших національностей (вихідці з Москви та Білорусії, серби, татари, один німець) та українці⁵⁵¹.

Історик спробував визначити кількісні показники зростання козацтва з початку XVI ст. і до початку козацьких повстань. Проте, побудувати чітку і всеохоплюючу картину зростання чисельності козацтва не зміг, оскільки робив висновки, спираючись на дані королівських земель. На основі даних ревізій та люстрацій А. Яблоновський побудував схему зростання кількості козаків – у 1530-х рр. біля 15 тис. осіб, у 1552 р. біля 20 тис. осіб, 1600 р. – 40 тис. осіб, під час люстрації 1616 – 1622 рр. всього близько 60 тис. осіб., таке зростання було викликано цілим рядом економічних причин, в першу чергу процесами колонізації⁵⁵².

⁵⁴⁹ Jabłonowski A. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. S. 144–147.

⁵⁵⁰ Там само. S. 163.

⁵⁵¹ Там само. S. 184–191.

⁵⁵² Там само. S. 204.

Першим козацьким виступом вчений вважає повстання Криштофора Косинського у 1593 р., яке мало на меті реорганізувати українські землі за козацьким зразком. Наступним він розглядає повстання під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи, вказуючи на причини поразки повстання, що полягали у ворожнечі різних соціальних груп козацтва⁵⁵³.

Причини козацького повстання під проводом Б. Хмельницького А. Яблоновський вбачає в нездатності польського уряду провести колонізацію прикордонних степів та вчасного придушення недисциплінованого елемента прикордоння. В тогочасній політичній та соціально-економічній ситуації на українських землях створювалось все більше адміністративних та судових округів, де місцевий елемент виступав повноцінними власниками. Польська влада вчасно не змогла контролювати ситуацію на українських землях і як наслідок такий сміливий демагог як Б. Хмельницький підняв повстання, яке, на думку автора, плачевно закінчилось як для польського, так і для українського народів. На думку автора, війну почав саме Б. Хмельницький, який став наче іскрою для українського народу⁵⁵⁴.

Однією із причин повстання історик розглядає релігійну причину, проте вона не виступає основною. На думку історика, козаки ненавиділи католицизм та унію тільки через те, що це була віра, яку підтримувало панство. Абсурдним, на думку автора, було б вважати, що сільське населення приймало серйозну участь у релігійному житті того часу або ж шукати причини в мовно-культурному конфлікті, якого на той час також не існувало.

У рецензії сучасника А. Яблоновського українського історика М. Залізняка описано бачення польським істориком козацького руху. Зокрема, на його думку, у праці А. Яблоновського козацький рух є національним, таким, що мав на меті визволення українського народу від польського панування. Козацтво представляється йому руйнівним явищем. Коли автор представляє політику польського уряду проти козацтва, то він відзначає, що ця політика не була

⁵⁵³ Jabłonowski A. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. S. 208–215.

⁵⁵⁴ Там само. S. 243–244.

послідовною і не змогла остаточно взяти під контроль цей небезпечний для польської держави елемент. Про це свідчить і те, що період з 1648 р. – тобто від початку Хмельниччини, автор називає періодом «Руїни»⁵⁵⁵.

М. Залізник, у своїй рецензії на цю працю відзначає також, що А. Яблоновський не пускається в узагальнення та філософствування, не виказує ніякого одушевлення або особливої прихильності до національно-політичного руху українського народу, але і не намагається представити цей рух вибухом стихійного варварства проти вищої польської культури, що було присутнє у багатьох тогочасних працях польських істориків⁵⁵⁶.

Рецензія українського історика була опублікована на сторінках видання «Записки НТШ». Детальний аналіз змісту праці, проведений українським істориком, виразно виявив і слабкість тих теоретичних засад, на яких А. Яблоновський ґрунтував свій підхід до розгляду історії України. Вони проявилися вже у самій назві дослідження, де свідомо протиставлено термін «Полуднева Русь» терміну «Україна-Русь», який стверджує спадкоємність українського історичного процесу. А. Яблоновський під назвою «Полуднева Русь» розуміє виключно ті українські землі, які входили до РП. Тим самим дає зрозуміти, що він не має на меті дати цілісну історію українського народу, цілеспрямовано випускає з поля зору його найдавнішу добу й історію так званої «Гетьманщини». Саме тому, як слушно зауважує М. Залізник працю польського науковця можна назвати не викладом української історії, а історією польськості на українських землях⁵⁵⁷.

М. Залізник більше полемізував із тезами автора передмови до книги А. Яблоновського Станіславом Смолькою, ніж, власне з автором монографії. М. Залізник не відмовляв професору в науковій коректності та наголосив, що він пильний дослідник минулого життя українських земель⁵⁵⁸.

⁵⁵⁵ Залізник М. Історія України Александра Яблоновского. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1913. Т. СХVI. Кн. IV. С. 211.

⁵⁵⁶ Там само. С. 208.

⁵⁵⁷ Там само. С. 209.

⁵⁵⁸ Зайцева З.І. Записки наукового товариства імені Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.) *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 126.

Звернемо увагу іще на одну працю А. Яблоновського – «Ludność rolnicza Ziemi Ukrainnych do wybuchu wojen kozackich». У ній він простежує роль селянства у козацькому повстанні Богдана Хмельницького. На його думку, війна Б. Хмельницького мала характер селянського руху і однією із причин її поразки називає некоректну політику Б. Хмельницького щодо селян, а також той факт, що селянство – абсолютна сила, що не мала будь якого передбачуваного плану. Гетьман мав на його думку особисті та політичні цілі – побудову козацької держави, перш за все, релігійної (тобто православної) чи національної (української), але не соціально-народної (тобто селянської, як переважна більшість населення українських земель)^{559 560}.

Отже, можна відмітити неоднозначну оцінку проблем історії України у праці дослідника. З одного боку, у його працях ми не знаходимо негативного сприйняття козацтва та гетьмана Богдана Хмельницького, що було притаманне багатьом польським історикам. З іншого боку – історик не відзначає і позитивних якостей чи вмінь гетьмана, не ідеалізує ватажка національно-визвольної війни, що притаманне було українським дослідникам. Зокрема, історик пише про сміливість, відвагу та хоробрість гетьмана, проте нічого не згадує про його військові та розумові здібності. Варто зазначити, що сприйняття Александром Яблоновським українського гетьмана дуже відрізняється від багатьох історіографічних праць, присвячених особистості гетьмана.

Розвиток культурно-освітніх процесів на українських землях досліджено в монографії А.Яблоновського «Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej». Вона є важливою працею польської історіографії, присвячена розвитку української культури та освіти, а саме КМА. Підготовка та публікація праці «Akademia Kijowsko-

⁵⁵⁹ Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wybuchu wojen kozackich. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1882. T. 1(25). Zeszyt 1. S.70–97.

⁵⁶⁰ Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukrainnych do wybuchu wojen kozackich (dokończenie). *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1882. T. 1(25). Zeszyt 2. S. 298–316.

Mohylańska...» була приурочена до 500-річчя існування Ягеллонського університету.

Названа монографія А. Яблоновського була першою і довгий час єдиною в польській історичній науці, присвяченою історії КМА. Вона видана як п'ятий том польського енциклопедичного видання серії «*Fontes et commentaciones historiam scholarum superiorum in Polonia illustrantes*». У передньому слові автор мотивує видання своєї праці тим, що на його погляд поляки мають право вважати Києво-Могилянську академію за просвітницьку латино-польську інституцію, бо вона входила в число перших колегій у Польщі і не відрізнялась від них напрямом діяльності та характером⁵⁶¹.

На нашу думку, історик висловив оригінальний погляд на історію існування КМА. На його думку, вона була заснована за зразком кращих у тогочасному західно-європейському світі єзуїтських колегіумів. Академія, завдяки використанню латинської і почасти польської мов, розвивалась у душі західноєвропейської культури, будучи її провідником в українське суспільство. На думку історика, КМА була посередником між Заходом і Сходом⁵⁶².

Згідно такого концептуального підходу А. Яблоновський успіхи проникнення західної культури, яку він ототожнює з польською, сприймає за ідеал і за мірило для оцінок явищ, пов'язаних з історією КМА. На його думку, цей процес мав кілька етапів – спочатку польська культура проникла на Русь в латинській, західноєвропейській формі. Потім Русь через союз з Польщею та Литвою була введена в сім'ю західноєвропейських народів. На думку історика, український народ в той час не був здатний самостійно, без західноєвропейського впливу поставити організаційно і науково сформовану академію. В підтвердження цього історик вказує на домінування ополяченого викладацького складу⁵⁶³.

⁵⁶¹ Весельська Н.В. Історія Києво-Могилянської академії у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського (1829 – 1913 рр.). *Славістична збірка*. Київ. 2017. С. 173

⁵⁶² Jabłonowski A. W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. Krakow: druk v L. Anczyca I Spolki. 1899. S.12

⁵⁶³ Там само. S. 13.

На думку А. Яблоновського, український народ у той час не здатний був самостійно, без західноєвропейського впливу поставити організаційно і науково академію. На цю обставину вказує і домінування споляченого викладацького складу.

Політичне зближення Литви та Русі з РП відбулось в епоху, коли західна цивілізація була порятунком для багатьох слов'янських народів – церковно-слов'янська культура потерпала від монгольської навали, а болгарська – від турецької експансії та мусульманської культури. Тому не дивно, що саме західна культура взяла гору в політичному об'єднанні Литовсько-Русько-Польської держави. Саме західна культура та наука, з її використанням латинської мови, стала поштовхом до заснування на території РП вищих навчальних закладів європейського типу – в Кракові та в Вільно, що давали освіту не тільки католицькому, а і князівсько-руському станам суспільства⁵⁶⁴.

На думку А. Яблоновського західна культура постала на Русі у кілька етапів. Першим етапом, безсумнівно, є Русь Червона – або ж іншими словами період існування Галицько-Волинського князівства. Влив західної культури на українську у цей час історик пояснює правлінням Казимира Великого, що докладав зусиль до поширення латинської мови, яка на той час була мовою науки, культури та політики та, відповідно, польської мови, що на той час була розмовною мовою народу. Саме з Червоної Русі, на думку польського дослідника, західна культура поширилась на Поділля і степові землі Литви, а пізніше – на Волинь та Київщину⁵⁶⁵.

Наступний етап впливу західної культури на українську – підписання Люблінської унії 1569 р., за якою до Корони Польської були приєднані землі Полудневої Русі (землі степової України) з Києвом та надала польській мові на цих землях, не менш вагомому статусу ніж мала латина в Західній Європі. Кінець XVI ст. автор розглядає періодом найбільшого розквіту західної культури і польської мови на українських землях: поставали уніатські школи та

⁵⁶⁴ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. Krakow: druk v L. Anczyca i Spolki. 1899. S.14–15.

⁵⁶⁵ Там само. S. 16.

інші навчальні заклади, які відходили від вивчення церковних доктрин та догм та зверталися до вивчення філософії, літератури, риторики, логіки та ін. класичних наук⁵⁶⁶.

Варто зазначити і про те, що вплив західної культури здійснювався і через навчання української молоді за кордоном. Заможні жителі РП, у тому числі й включених до її складу українських земель, мали змогу навчатись та навчати своїх дітей за кордоном, а потім повертатись на батьківщину. Такими прикладами є Александр Заславський з Острога, пізніше Київський воєвода; Як Кишка – Віленський каштелян та ін. Про особисті досягнення руської молоді, що навчалась в другій половині XVI ст. в західноєвропейських університетах, як протестантських, так і католицьких, свідчать записи в метриках тих університетів. Зокрема, в метриці протестантського університету швейцарському Базелі зазначено, що протягом 1553 – 1599 р. там навчались згадуваний вище Ян Кишка – пізніше генеральний староста Жмудський та Берестейський воєвода, представники польських родів Немцевичів, Балицьких, Любецьких та ін. Цікаво, що в графі «національність» до русинів себе приписували Stanislaw Starzechowski Stanislaw Kerner(us)⁵⁶⁷.

В католицькому університеті м. Падуя (Італія) теж навчалось представники багатьох польських, литовських родів та шляхтичів з Волині – Криштоф Збаразький, Єжи з Вишньовця, Іван Курцевич та ін.⁵⁶⁸.

Вплив західної культури на українську через навчання у західноєвропейських університетах хоч і мав місце, але був незначним, оскільки небагато українських шляхтичів могли дозволити собі навчати дітей закордоном. А. Яблоновський у своїй праці зазначає, що відсоток учнів, які ідентифікували себе «русинами» у порівнянні із поляками та литовцями був малий. На прикладі протестантських університетів Віттенберга, Лейпцига в Німеччині бачимо, що в 1537 р. тут навчалось 5 «русинів», в 1553 р. – 4.

⁵⁶⁶ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. Krakow: druk v L. Anczyca i Spolki. 1899. S. 17.

⁵⁶⁷ Там само. S. 18–19.

⁵⁶⁸ Там само. S. 19–20.

Зрештою, наслідком впливу західної культури на українську стало заснування нових навчальних закладів західноєвропейського типу на території РП. Відмітимо, що посланець Папи Римського до РП у 1560-х роках кардинал Джованні Коммендоні відмічав низький освітній рівень православного населення українських земель⁵⁶⁹ і рекомендував королю заснувати у великих містах ВКЛ популярні тоді у Європі єзуїтські колегіуми⁵⁷⁰.

До заснування шкіл на українських теренах долучилося й православне міщанство. Першою із шкіл, що постала у тогочасному українському суспільстві була Львівська початкова греко-слов'янська школа при тамтешньому православному братстві. Наступною стала братська школа у Вільно створена в 1589 р. та заснована в 1595 р. князем Костянтином школа в Острозі⁵⁷¹. На Волині, після занепаду Острозької Академії було засновано братську школу в Луцьку. У Володимир-Волинську було засновано колегіум при церкві святої Богородиці, де пізніше викладав Феофан Прокопович, Леон Залеський та ін.⁵⁷².

У другій половині XIX – на початку XX ст. подібні погляди об'єднували багатьох польських істориків. Представник КПШ Анатоль Левицький у праці «Dzieje narodu polskiego w zarysie» говорячи про об'єднання литовської, польської та української нації наголошував про вищий щабель розвитку польської нації, яка представляла Західну Європу і через це, на думку автора, мала бути головною у такому союзі⁵⁷³. Фредерік Папе теж наголошував на цивілізаційній місії польської держави на українських та литовських землях, адже завдяки включенню українських земель до складу РП тут поширилось

⁵⁶⁹Scrócony pamiętnik Kardynała Kommendonni przez Gracyana. *Zbiór pamiętników historycznych o dawniej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym, przez J.U. Niemcewicza*. Warszawa, 1822. S. 63.

⁵⁷⁰Пам'ятники о dawniej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendonni do Karola Borromeusza, zebrał Jan Albertrandi biskup Zenopolitański, z rękopismów włoskich i łacińskich wytlómaczył Józef Krzeczkowski, wiadomość o życiu Commendoniego tudzież potrzebne sprostowania i objaśnienia dodał Mikołaj Malinowski. T. 2, Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1851. S. 11.

⁵⁷¹Jabłonowski A. W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. *Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej*. S.36.

⁵⁷²Там само. S. 41.

⁵⁷³Lewicki A. *Dzieje narodu polskiego w zarysie*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1904. 409 s.

Магдебурзьке право, європейська релігія та освіта⁵⁷⁴. А. Прохаска також значну роль у розвитку культури на українських землях приписував польським королем – Казимиру Великому, Владиславу II Ягайлу та ін.⁵⁷⁵. Подібних поглядів дотримувались О. Бальцер, А. Шельонговський, С. Закшевський та ін.⁵⁷⁶.

У дослідженні А. Яблоновського представлена оригінальна періодизація існування КМА. Першим періодом її існування історик вважає час існування братської школи на Подолі у Києві. Причиною заснування тут братської школи на думку історика були вимоги тогочасного українського суспільства – братські православні школи успішно діяли у Львові та Вільно, такого ж осередку науки потребували і кияни. У 1615 р. Гальшка Гулевичівна віддала для монастиря землі, що були використані для заснування тут навчального закладу⁵⁷⁷.

Однією із характерних ознак КМА того часу історик називає вивчення церковно-слов'янського письма, грецької та польської мов. Іншою характерною ознакою був поділ на класи. У братській школі було 4 класи – руська школа, інфіма, граматики і синтаксима. Щодо самих методів викладання у школі історик, не маючи конкретних історичних джерел, що стосувалися б КМА проводить аналогію із іншими тогочасними братськими школами. З підручників, що дійшли до часу, коли автор досліджував історію КМА ін. називає лише кілька граматик слов'янських, виданих у Вільно та Львові, з-поміж них граматики Лаврентія Зизанія та Стефана Зизанія, праця Мелетія Смотрицького «Граматики слов'янська правильна синтагма», видана у 1619 р., «Лексикон словяно-руський і імен толкование» Памво Беренди, видана в 1627 р. Латину викладали без підручників, а підручники з інших предметів до

574 Papée P. Dzieje unii kościelnej na Rusi: w 300-ną rocznicę unii brzeskiej. Lwów: nakł. Towarzystwa Pedagogicznego, 1896. 54 s.

575 Prochaska A. Król Władysław Jagiełło. Kraków: Akademia Umiejętności, 1908. T. 1. 414 s.; T. 2. 434 s.

576 Руда О. Генеза польсько-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890–1914). *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 18. С. 374–376.

577 Jabłonowski A. W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S.64.

часу написання істориком роботи не дійшли. Про викладання у КМА інших предметів свідчать переписи у інших джерелах⁵⁷⁸.

Наступний період у існуванні КМА це період, коли її ректором став Петро Могила. Цьому періоду у праці автора посвячено окремий розділ. Обов'язки ректора були дуже широкими, проте це не заважало П. Могилі змінювати систему викладання на кращу. Поступово змінився курс наук, що вивчалися у академії – з часом виклад філософії, що тривав 2 роки було збільшено до 5 років. На старших курсах додалися такі предмети як поетика і риторика. В нижчих (тобто початкових класах) вивчались мови – латинська, грецька, руська, польська. Окрім цих предметів вивчали катехізис, церковні співи, арифметику. Про вивчення поетики свідчить підручник, написаний в 1637 р., що був знайдений у соборі святої Софії – «Liberartis poetiae». Згідно нього у цьому класі вивчали не тільки основи поетики, але і такі питання як комедія, драма, трагікомедія; сатира в поезії; міфологія та ін. Автор відзначив, що виклад риторики нічим не відрізнявся від відомих шкіл Заходу того часу. Відомо, що для викладання риторики користувались підручниками Лазара Барановича та Йосифа Кононовця⁵⁷⁹.

Варто зазначити, що біографія Петра Могили займає вагоме місце у праці автора – він розпочинає новий розділ монографії саме з дослідження особистості ректора – історії його роду, детальної розповіді про життя до ректорства в академії, навчання та повернення в Київ та спроби перетворити братську школу на начальний заклад західноєвропейського типу. Петро Могила імponує польському історику саме тим, що спрямував розвиток освіти в Україні у бік західної культури. Автор зобразив постать ректора КМА ревним ортодоксом і відкритим ворогом Москви, захисником прав руського народу і противником козацтва. На думку автора, П. Могила є щирим сином РП, справжньою дитиною польської культури⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S. 67–68.

⁵⁷⁹ Там само. S. 98–99.

⁵⁸⁰ Там само S. 117–134.

На думку історика, КМА реалізувала «вихід західноєвропейської культури за її природні межі», що її «довговічність і слава» були гарантовані закладеною в ній П. Могилою «паростю західної культури»⁵⁸¹.

Окремо автор досліджує викладання філософії у КМА. На кшталт західноєвропейських навчальних закладів, філософія у академії викладалась латинською мовою починаючи з грецької філософії часів Аристотеля. Курс філософії тривав 2 роки. З найбільш популярних підручників того часу А. Яблоновський називає курс діалектики і логіки професора Йосифа Кононовича-Горбацького «Subsidium logicae», курс філософії Інокентія Гізеля «Opustotius philosophiae» та ін. Окрім традиційних підручників, учні вивчали трактати відомих філософів, особливо Аристотеля. Постаті Йосифа Кононовича-Горбацького А. Яблоновський теж приділяє особливу увагу – він згадує про професора, коли той викладав курс риторики у академії (протягом 1635 – 1638 рр.), потім коли він викладав курс філософії – протягом 1639 – 1642 рр., а потім – коли той став ректором академії⁵⁸².

Варто зазначити і про вивчення природничих наук, у академії був курс фізики, природознавства, астрології. А. Яблоновський, описуючи курс природничих наук, згадує відомих професорів того часу та їх заслуги у викладенні цих предметів в академії – Симеон Полоцький, Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський та ін. Хоч усі названі особи були богословами, вони вивчали філософію та природничі науки – найбільше астрологію. А. Яблоновський зазначає про знайдені записи названих філософів – наприклад нотатки Симеона Полоцького, у яких він записував астрономічні спостереження та свої висновки⁵⁸³.

На думку історика, латино-польський (історик має на увазі латино-польськомовний) характер Академії робив її подібною до інших колегіумів РП, що були створені на зразок західноєвропейських вищих навчальних закладів.

⁵⁸¹ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S 259.

⁵⁸² Там само. S. 100.

⁵⁸³ Там само. S. 184–189.

Саме завдяки діяльності Академії українському народу не вдалось прищепити так звану ненависть до всього іноземного, яка так підтримувалась Москвою. На думку А. Яблоновського – західне означає польське⁵⁸⁴.

Важливим епізодом в історії КМА історик виділив полеміку українських православних інтелектуалів із католицькими. Автор описує яким чином полеміка вплинула на викладання в академії – зокрема спричинила появу низку нових творів, підручників із різних предметів та курсів, адже викладачі академії брали активну участь у полеміці того часу⁵⁸⁵.

Наступним періодом в історії Києво-Могилянського колегіуму історик виділив епоху Руїни. Перші роки по смерті Петра Могили колегіум розвивався згідно тих норм і принципів, які були закладені ще за його життя. Проте війна Б. Хмельницького (яку автор називає «домовою» – тобто громадянською між шляхтою та збунтованими низами) мала свій вплив на існування навчального закладу. Після укладання Гадяцького трактату Іваном Виговським у 1658 р. колегія отримала офіційний статус Академії. Відомі ректори академії після смерті Петра Могили – Інокентій Гізель, що почав ректорство ще за життя митрополита П. Могили, Йосиф Кононович-Горбацький, Лазар Баранович, який був першим ректором вихідцем із її вихованців; Іоаникій Галятовський підтримували лінію розвитку колегіуму, намічену ще Петром Могилою. За цей період історик не відзначив суттєвих змін у предметах чи методах викладання в академії⁵⁸⁶.

Наступним періодом у історії КМА є період після включення українських земель до складу Московської держави, такою датою він вважає 1667 р., укладення Андрусівського миру, і до кінця XVIII ст. У цей час автор вказав на поступові зміни у функціонуванні академії – відхід її від західноєвропейського

⁵⁸⁴ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S. 190.

⁵⁸⁵ Там само. S. 109–112.

⁵⁸⁶ Там само. S.151–153.

типу, що було зумовлено політичними змінами, постійні війни, які не могли позитивно позначитись на розвитку науки та культури у той період⁵⁸⁷.

Кінець XVII ст. автор називає «критичним станом академії», а далі веде розповідь про історію існування академії у XVIII ст.. Особливу увагу приділив постаті українського гетьмана Івана Мазепи, який був покровителем академії, щедро фінансуючи її. Про визначну роль Івана Мазепи у функціонуванні академії можна стверджувати на основі того, що багато істориків, в тому числі й А. Яблоновський називають заклад «Академія Могиляно-Мазепинська», тим самим відзначаючи заслуги Мазепи перед академією поряд із її фундатором Петром Могилою. Фактично, цей період історик вважає другим злетом академії. У цей період на краще змінився виклад наук, більше уваги приділялося вивченню західноєвропейської філософії, складанню студентами іспитів, проведенню актуальних диспутів, містерій, налагодження роботи вертепів. Проте, військова й політична поразка Івана Мазепи позначилася й на житті академії, призвівши до втрати її попередніх передових освітніх позицій⁵⁸⁸.

Останній період у існуванні навчального закладу Петра Могили – це перетворення її в Духовну Академію у 1819 р. У другій половині XVIII ст. у науковому житті академії суттєвих змін не відбулося, зате більше уваги приділено викладанню російської мови, богослов'я та теології, натомість викладання таких предметів як латинська та польська мови, філософія занепадають. Незважаючи на намагання випускників академії перетворити свою альма-матер на університет західноєвропейського типу, російський уряд у 1817 р. заклав цей навчальний заклад, а у 1819 р. на її основі було відкрито Київську Духовну Академію.

КМА у баченні історика виступає посередницею між західною і східною культурою в Україні. Сама ж по собі колегія не мала нічого самостійного й оригінального, тому й відбулось її поступове знецінення як науково-освітнього

⁵⁸⁷ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S. 167.

⁵⁸⁸ Там само. S. 214–220.

закладу і перетворення в духовну академію, яка за своїм значенням не мала нічого спільного із своєю попередницею⁵⁸⁹.

А.Яблоновський у монографії висвітлив не лише навчальний процес колегіуму/академії. Історик приділив увагу функціонуванню наукової бібліотеки та друкарні при ній. Бібліотека була заснована фундатором колегіуму – Петром Могилою, і протягом багатьох років активно поповнювалась його наступниками – ректорами, професорами та вихованцями навчального закладу. В каталозі польського дослідника Іренеуша Фальковського на кінець XVIII ст. (1780 р.) у бібліотеці КМА зафіксовано близько 8 тисяч книг, з-поміж них видання Святого Письма та коментарі, підручники з різних предметів, праці професорів та випускників академії з філософії, риторики, поезики, граматики, медицини, математики, астрономії та інші. Зокрема, бібліотека нараховувала багато праць богослов'я – твори Августина Аврелія, Василя Великого, Іоанна Дамаскина; історичні документи – Акти Литовської Метрики⁵⁹⁰.

Вихід монографії А. Яблоновського про історію КМА знайшов відгук серед наукової громадськості. Першим українським рецензентом цієї монографії став Федір Титов, який озаглавив свою рецензію «Урок с Запада»⁵⁹¹. У ній відмічено, що праця стала першим комплексним дослідженням з історії КМА, у той час російська історіографія такої праці ще не мала. На противагу твердженням А. Яблоновського про європеїзацію, яка базувалася на грецьких освітніх традиціях КМА та зміцненню завдяки їй існуванню особності українства щодо все інтенсивнішої російської асиміляції, Ф.Титов наголошував, що колегіум створювався як осередок опору католицько-польській експансії, як твердиня православ'я. До того ж вибір запроваджуваної єзуїтами латино-європейської моделі освіти вмотивовувався намаганням

⁵⁸⁹ Jabłonowski A.W. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. S. 185–199.

⁵⁹⁰ Фальковский И. Каталог книг, що належать Бібліотеці Києво-Златоверхо-Михайлівського монастиря, після її перегляду Іринеєм, Єпископом Чигиринським, і після приведення до нового порядку у 1808 році, переписаний ним же самим. *Збірник, писаний частково рукою ІФ. ІР НБУВ. Рук. 14/370С. In 4^о. Арк. 1-49 (т.с., рук. 16/615С. 47 с. In F^о).*

⁵⁹¹Титов Ф. Урок с Запада. По поводу сочинения «Akademia Rijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny gat le rozwoju ogólnego cywilizacyi zachodniej na Rusi. Nakreslił A. Jabłonowski. *Труды Киевской духовной академии.* 1902. Март. С. 450–479.

протистояти суперникові його ж власною сучасною зброєю, а не «традиційним архаїчним оружжям».

Відповідь на цю рецензію, що А. Яблоновський опублікував у часописі КН⁵⁹². Історик спростував твердження рецензента про заідеологізованість та односторонність свого дослідження. Історик визнав, що його праця не зможе повністю передати завершену цілісну картину історичного розвитку КМА, адже він не ставив за мету подати повну та вичерпну історію цього навчального закладу, а намагався написати лише короткий історичний нарис, що включав би основні віхи розвитку навчальної інституції⁵⁹³.

Майже одночасно цю працю А. Яблоновського рецензував і відомий історик духовної освіти в Росії Костянтин Харлампович. Його рецензія опублікована у часопису «Киевская старина»⁵⁹⁴. К.Харлампович як ревний прихильник російського православ'я виступив опонентом А. Яблоновського з таких питань як культурна самобутність Академії, її культурна самодостатність та етнокультурна визначеність.

У відповідь, А. Яблоновський, наголосив, що метою написання праці про КМА була підготовка всебічного історичного огляду функціонування цієї наукової інституції. Він заперечує звинувачення у ідейності та упередженості, звернувся до аналізу використаних джерел. Польський історик наводить цитати з власної монографії, щоб заперечити звинувачення опонента. Зокрема, історик у рецензії зазначав, що основною ідеєю монографії А. Яблоновського є думка, що КМА була посередницею між Сходом та Заходом і не мала нічого оригінального у своєму існуванні. Професор погоджується із тим, що така ідея присутня у його праці, проте він зазначає, що головним висновком його дослідження було те, що академія за своєю суттю зайняла цілком окрему

⁵⁹²Jabłonowski A. W sprawie Akademii Kijowsko-mohilańskiej. *Kwartalnik Historyczny*. Lwow, 1902. R.16. S. 549–586.

⁵⁹³ Там само. S. 550.

⁵⁹⁴Харлампович К. Рецензия на: Александр Яблоновский. Очерк истории Киево-Могилянской академии в связи с общим развитием западной цивилизации на Руси. *Киевская Старина*. 1902. Т. 78. С. 36–69.

позицію, хоча і мала двоїстий характер існування, що було спричинене польсько-російськими впливами⁵⁹⁵.

Історик заперечив твердження рецензента, що КМА була в переважній більшості латиномовною науковою установою. Він звернув увагу читача на те, що протягом значного періоду існування академії навчання велось латинською, навіть після втрати українських земель РП, проте до XVIII ст. польська та латинська мови поступово зникають із ужитку студентів та викладачів академії. Також А. Яблоновський висловив думку про релігійну приналежність академії, вказуючи на її православний характер та її значення в історичному розвитку українських земель⁵⁹⁶.

Отже бачення А. Яблоновського історії КМА зустріло досить емоційну критику з боку дослідників проблеми Ф. Тітова і К. Харламповича. Вони вбачали в дефініціях автора монографії потяг до «польського звеличення» і пріоритет політики над наукою.

Більш зважену й науково об'єктивнішу оцінку поглядам А. Яблоновського на роль і значення КМА простежуємо в працях таких авторитетів української історіографії, як М. Грушевський і М. Василенко. Останній, зокрема, зазначив, що «...основи шкільної системи, ряд предметів, які викладались в колегії, їх зміст близько стояли до західноєвропейських і польських зразків. Неможливо не визнати вірним основних положень А. Яблоновського про відсутність оригінальності і самобутності КМА як штучно-освітнього закладу⁵⁹⁷.

Вважаємо прагнення А. Яблоновського розглядати розвиток української культури в контексті порівняльного аналізу з досягненнями західноєвропейської цивілізації заслуговує пильної уваги. Звичайно, Київська академія не стояла осторонь загальноєвропейського культурного розвитку і

⁵⁹⁵ Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 2. Kresy Ukrainne. S. 281–286.

⁵⁹⁶ Там само. S. 292–342.

⁵⁹⁷ Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев: Изд. кн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1915. 589 с.

знала його впливу⁵⁹⁸. Однак ні вивчення латинської та польської мов, ні наявність поляків у середовищі викладачів академії, ще не дає підстав для твердження стосовно латино-польського характеру навчального закладу. Досить вказати на виявлені сучасними дослідниками елементи організаційної структури, що відрізняються від європейських зразків, широке використання української мови з сфери спілкування. Важко також, відштовхуючись від тези А. Яблоновського, дати правильне тлумачення тій опозиційній ролі, яку виконувала академія щодо польсько-католицького елемента навіть у ранній історії її існування⁵⁹⁹.

В продовження варто зазначити, що більшість українських істориків доволі негативно оцінюють працю А. Яблоновського «Akademia Kijowsko-Mohylańska». Хоча автор визнавав високий рівень розвитку руської культури у XVI – XVII ст., все ж переоцінював вплив польської культури. Невідомий український рецензент під псевдонімом С. Л. у рецензії в «Записках НТШ», підкреслюючи науковий характер цієї праці, зазначав, що польський дослідник безпідставно ототожнює польську культуру із західним цивілізаційним розвитком, в той час як між ними була значна відмінність⁶⁰⁰. А. Яблоновський, як і більшість польських істориків, акцентуючи увагу на державних інституціях, не зазначав про зворотній вплив української культури на польську⁶⁰¹.

А. Яблоновський досить упевнено веде мову про трансформацію західноєвропейських культурних впливів у польській культурі, проте не вважає, що такі впливи мали місце щодо української культури. Проте, Києво-Могилянську академію А. Яблоновський вважає освітнім осередком, побудованим на європейських засадах через використання латини і

⁵⁹⁸ Весельська Н. В. Українська культура в дослідженнях Олександра Яблоновського (на прикладі праці «Akademia Kijowsko-Mohylańska»). *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь»*. 2016. Випуск 54. С. 376.

⁵⁹⁹ Киян О. І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України. С. 72.

⁶⁰⁰ Записки наукового Товариства імені Шевченка. XLIV. Книга VI. С. 16–17.

⁶⁰¹ Зашкільняк Л. Історична наука в Галиччині на початку XX ст. та україно-польські відносини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 108.

європейської системи викладання, КМА служила взірцем для новопосталих і на далекій півночі (тобто у Московщині) релігійно-наукових закладів.

Варто зазначити що упродовж XIX ст. в українській історіографії опубліковано низку досліджень з історії КМА та розвитку освіти загалом. Одними із перших з'явилися праці Є. Болховитінова «Краткое сведение о начале Киевской академии»⁶⁰², М. Булгакова⁶⁰³. У середині XIX ст. опублікована двохтомна монографія В. Аскоченського⁶⁰⁴ та інших авторів. Однак вважається що ці праці написані під великим впливом клерикально-монархічної ідеології і тенденційно висвітлювали історію Академії, у них відсутній глибокий науковий аналіз академічних курсів⁶⁰⁵. Не погоджуємося з такою категоричною оцінкою праць згаданих авторів. Кожна з них є самобутнім оригінальним дослідженням історії КМА, саме з них починається історіографічний процес вивчення етапів її розвитку у вітчизняній історичній науці. Першою у цьому ряду є невелика праця Є.Болховитінова, у ній коротко викладено й історію заснування закладу, охарактеризовані постаті керівників – ректорів та префектів, показано особливості навчального процесу, названі підручники які використовувалися студентами. Окрім того автор констатував, що Петро Могила заснував заклад за прикладом єзуїтських колегіумів⁶⁰⁶. Праця ієромонаха Макарія Булгакова більш детальна, у ній є більше інформації про характер навчального процесу у КМА. Він теж відмітив, що українське суспільство приймало через Польщу «естественным и необходимым образом некоторое участие в жизни Европы», що Київське училище було «выражением глубокого сочувствия с образованным Западом», але одночасно воно було й тісно пов'язане із православ'ям Східної Русі⁶⁰⁷. Як бачимо А. Яблонівський був не першим дослідником, хто наголошував на європейських традиціях функціонування КМА і вплив польського суспільства на освітній процес в

⁶⁰² Болховитинов Е. Краткое сведение о начале Киевской академии. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. Киев, 1825. С. 208 – 235 (різна пагінація).

⁶⁰³ Булгаков М. История Киевской духовной академии. Санкт-Петербург, 1843. 226 с.

⁶⁰⁴ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. Киев, 1856. Ч. 1,2.

⁶⁰⁵ Хижняк З. Киево-Могилянская академия. Київ: Вища школа, 1988. С. 8.

⁶⁰⁶ Болховитинов Е. Краткое сведение о начале Киевской академии... с. 213.

⁶⁰⁷ Булгаков М. История Киевской духовной академии.... с. 9.

Україні. Відмітимо також, що Є. Болховитінов, М. Булгаков та інші розглядають її розвиток на національній основі на українських традиціях, місцевими інтелектуальними силами.

Після появи праці А. Яблоновського в Україні з'явилося кілька важливих досліджень з історії КМА. Одна з таких належить перу вищезгаданого протоієрея Федора Тітова⁶⁰⁸. У радянській історіографії теж з'явилася низка праць про різні аспекти функціонування КМА. З-поміж них найбільш помітною є монографія Зінаїди Хижняк⁶⁰⁹. Автор констатувала, що і її дослідження не є вичерпним щодо охоплення усіх сторін існування академії⁶¹⁰. Названі праці слід розглядати як складові історіографічного процесу вивчення освітніх процесів в Україні, помітне місце у ньому безперечно належить монографії А. Яблоновського.

Таким чином, як засвідчує аналіз історичних праць А. Яблоновського, у них знайшли відображення чимало проблем історичного процесу на українських землях. Зокрема він часто звертався до проблеми колонізаційних процесів лісостепової та степової зони України, зазначив, що їх темпи в умовах приналежності до ВКЛ були повільними, активізувалися після укладення Люблінської унії 1569 р. У кількох працях історик розглянув законодавчі аспекти розвитку сільського господарства на українських землях, зокрема наслідки запровадження Литовських статутів, «Устави на волоки» 1557 р. Вчений приділив увагу вивченню розвитку торгівлі в Україні у XVI ст., відмітив, що незважаючи на постійні спустошення, торгівля в Україні поступово розвивалася. Окремо А. Яблоновський звернувся й до проблеми походження української геральдики. При цьому вчений відмітив, що українські гербові символи є оригінальними з змістом і походженням, мали місцеві символічні мотиви. Тим самим він заперечив твердження окремих польських фахівців (Ф. Пекосінського та інших) про приналежність українських гербів до традицій польської геральдики.

⁶⁰⁸ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – початку XIX ст. Київ, 1924.

⁶⁰⁹ Хижняк З. Киево-Могилянская академия. Київ: Вища школа, 1988. 268 с.

⁶¹⁰ Там само. С. 256.

Дослідження А. Яблоновського про роль КМА в історії українського народу є цінним з погляду історіографії, але не позбавлене суб'єктивної думки автора (інакше й бути не могло). Так як багато російських авторів приписували зародження навчального закладу виключно царській владі, відкидаючи заслуги викладачів та випускників академії, так само і польський історик розглядав цю навчальну установу з точки зору польської освітньої практики, подекуди перебільшуючи роль польського елемента у академії. Наразі, можна стверджувати, що академія була унікальним явищем в історії українського народу, оскільки саме вона відіграла вирішальну роль у культурному та суспільному, освітньому розвитку українського народу, формування національної еліти. Праця А. Яблоновського «Akademia Kijowsko-Mohylacska» є цінною через використання автором значної джерельної бази та праць інших істориків, які нині втрачені. Не можливо стверджувати, що праця А. Яблоновського є звичайною компіляцією роботи попередників, адже насправді, автор, використовуючи матеріали інших істориків, доносить до читача свої висновки та думки з приводу існування та цивілізаційного внеску КМА у розвиток української науки та культури.

ВИСНОВКИ

У сучасних умовах державного розвитку України, її становлення як незалежної держави характерною рисою стало підвищення інтересу до неупередженого вивчення подій вітчизняного минулого. Це пов'язано із історіописанням та поступом історичної думки не тільки в Україні, але й у сусідніх державах, зокрема Польщі. Український і польський народи споріднені не тільки спільним слов'янським походженням, етнічною та мовною близькістю, але й спільністю історичної долі, багатовіковими відносинами в релігійному, культурному, господарському, громадсько-політичному житті, розвитком історіографічних традицій. В дослідженнях польських істориків, і в першу чергу А. Яблоновського, знайшли відображення чимало важливих проблем українського минулого. У результаті аналізу його наукового доробку ми прийшли до певних висновків, які й виносимо на захист.

1. Аналіз історіографічних праць теми дисертаційного дослідження засвідчив, що вона є доволі широкою, проте аналіз стану її наукової розробки дає підстави стверджувати, що на сьогодні узагальнене монографічне дослідження зазначеної теми відсутнє. Комплексного дослідження, де було б системно проаналізовано доробок А. Яблоновського у вивченні історії українських земель на сьогодні немає. Усі названі у дисертації дослідження можуть стати основою для створення такої праці. Джерельна база досліджуваної проблеми включає в себе кілька груп архівних та друківаних матеріалів, іншомовних джерел, опублікованої творчої спадщини науковців, що дає змогу простежити головні тенденції розвитку польської історичної думки протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчення маловідомих та маловивчених фактів життя, громадської, наукової, літературної діяльності польських авторів та, зокрема, А. Яблоновського дозволяє конкретизувати їх внесок у розвиток не тільки польської історичної думки, а й української.

2. У ХІХ – на початку ХХ ст. становище польської історичної науки визначалось політичними умовами розвитку польського народу. Територію РП

наприкінці XVIII ст. було поділено між Російською, Австрійською імперіями та Пруським королівством. Ці негативні фактори впливали на розвиток історичної думки. Проте, незважаючи на відсутність власної держави, поразку національно-визвольного постання Т. Костюшка, панування іноземних урядів, польська історична думка у своєму розвитку не стояла на місці, у ній формувалися нові напрямки й течії наукової думки відповідно до тогочасного європейського історіографічного процесу. У другій половині XIX ст. дещо змінюються умови розвитку польської історичної науки, що обумовлені проникненням позитивізму із європейських історіографії, поразкою національно-визвольного повстання 1863 – 1864 рр. та посиленням національного та політичного гніту. Ці впливи не оминули і А. Яблоновського, у науковому доробку якого відображені тенденції позитивізму та звернення до питань державної незалежності РП.

3. Під впливом вищеназаних політичних та історіософських чинників у польській науковій думці сформувалися три основні історіографічні школи – Краківська, Варшавська та Львівська. Представники КІШ головну увагу приділяли політичній історії. Дещо негативно вони оцінювали проблеми української історії – визнавали українців окремою нацією, пов'язуючи її з козацтвом, але не вбачали права українців на національне самовизначення та створення власної держави, обґрунтовуючи це тим, що українці не мали достатнього рівня «цивілізованості» для створення незалежної держави.

На протигагу негативному висвітленні польської історії КІШ виникла інша школа – ВІШ, що формувала так зване «позитивне» трактування подій історичного процесу, покладала вину за поділи РП на загарбницькі дії сусідніх держав – Австрійської імперії, Російської імперії та Пруського королівства.

На позиціях позитивізму стояли також і львівські історики, які досліджували в основному історію середньовічної Польщі, питання регіональної історії, Польсько-Литовської унії. Діяльність представників львівської історичної школи була об'єднана навколо РТН та його друкованого органу КН. Товариство проводило дослідження регіональної історії, сприяло

розвитку історичної науки у менших містах Галичини, та фактично, об'єднало на шпальтах наукового видання розпорошені на різних територіях польські наукові сили.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. особливий вплив на діяльність польських істориків мали політична ситуація, відсутність власної держави, необхідність її створення та поширення неоромантичних тенденцій європейської історіографії. Неоромантичний напрямок підпорядкував історичні дослідження тогочасним політичним й ідеологічним проблемам, сприяв поглибленню наукової спеціалізації та виокремленні низки окремих історичних дисциплін, таких як історія культури, воєнна історія, економічна історія та ін. Зазначені явища мали не тільки позитивні сторони – розширення діяльності історичних товариств, нові історичні дослідження, а і негативні – зокрема ідеалізацію та возвеличення національного минулого РП та укорінення історичних міфів у суспільній свідомості поляків.

Можна із впевненістю стверджувати, що протягом XIX – початку XX ст. польська історична думка продовжувала розвиватись, незважаючи на негативні умови – втрату власної державності, цензури із боку іноземних урядів, заборони діяльності наукових товариств після невдалих національно-визвольних польських повстань. Протягом століття польські історики головним завданням вбачали дослідження історичного минулого своєї країни, оскільки розуміли, що аналіз минулого може допомогти повернути незалежність та стати на шлях самостійного державного розвитку. У цьому контексті вони вивчали й проблеми української історії, пов'язуючи їх з державно-політичним розвитком РП. У першу чергу їх дослідницьку увагу привертало становище козацтва в суспільній структурі польської держави, козацькі рухи проти державного ладу РП, участь козаків у війнах проти зовнішніх ворогів РП. Дискусія між представниками КШ та ВШ знайшла відображення і в дослідженнях А.Яблоновського. З точки зору дослідження історії українських земель науковець був близький до представників ВШ – він мав тісні наукові відносини з А. Павінським, його колегою з видання історичних джерел, Т.

Корзоном, що неодноразово високо оцінював роботу А. Яблоновського. На початку ХХ ст. історик також піддався неоромантичним впливам – він став одним з перших науковців, що розпочали заглиблюватись у проблеми вузькопрофільних історичних дисциплін – археографії, історичної географії, геральдики, соціальної психології. Неоромантичний вплив відчувається і у праці «Akademia Kijowsko-Mohylańska», де є спроба ідеалізації польського народу, його ролі у освітніх та політичних процесах на території українських земель.

4. А. Яблоновський є одним із яскравих представників позитивізму у польській історичній думці. Наукова діяльність ученого розпочалась іще у студентські роки, зокрема у згаданій збірці «Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego». Першими публікаціями й залученням до популяризації історико-географічних знань стали його враження від закордонних подорожей, що були написані як публіцистичні замітки та містили в собі враження від відвіданих країн, спостереження історика, результати етнографічних розвідок, короткі описи певних історичних подій, звернення до історичного минулого відвіданих країн. Матеріали, зібрані істориком під час подорожі Близьким Сходом та Європою були надруковані під загальною назвою «Ustępy z pamiętnika podróży po muzułmańskim Wschodzie». Варто зазначити, що саме після публікації цих коротких історичних розвідок учений звернув свою увагу на пошук джерельних матеріалів з історії польського та українського народів та присвятив цьому все своє життя.

Варто відмітити важливе значення для української історичної науки джерельних публікацій А.Яблоновського. Можна констатувати, що однією з найбільш важливих робіт історика є видання «Źródła dziejowe», вісім томів яких повністю присвячені історії України. Це видання стало одним із найбільших видань у польській та українській історіографіях ХІХ ст. Наукова і пізнавальна вартість цієї багаторічної праці як важливого джерела для вивчення історії України незаперечна. Документам, які опубліковані у виданні, як правило, передували ґрунтовні дослідження А. Яблоновського, присвячені географічно-

статистичному опису того чи іншого регіону України. Слід відмітити, що такий науковий прийом раніше був застосований українським істориком В. Антоновичем при виданні томів АЮЗР. Варто зазначити, що, незважаючи на велику цінність видання «*Źródła dziejowe*», вони не завжди дають можливість осягнути повну картину особливостей суспільного життя на українських землях у досліджуваний період, оскільки в більшій мірі не зовсім повно висвітлюють життя всіх категорій українського населення, що не дає змоги робити незаперечні висновки про соціально-економічне становище українських земель XVI – на початку XVII ст. У виданні «*Źródła dziejowe*» виразно прослідковується думка історика про виключно позитивний вплив Заходу на розвиток українських земель, особливо після їх включення до складу РП. Звісно, можна погодитись із автором про зміни на українських землях, які відбулись із включенням їх до складу польської держави, проте не можна однозначно твердити, що вони були пов'язані лише з польським впливом. Слід враховувати й власний об'єктивний соціально-економічний поступ. На нашу думку, праця носить цінний джерелознавчий характер, оскільки містить опубліковані джерела з історії України, проте не можна беззастережно сприймати усі висновки автора. Праця історика містить цінні відомості та побудована на ґрунтовному історичному дослідженні, проте вона не позбавлена суб'єктивізму. А. Яблоновський був видатним джерелознавцем та істориком, намагався у своїх працях зберегти джерельні історичні свідчення для наступників. Кожне дослідження історика було не просто викладом фактів, почерпнутих із різноманітних архівних джерел, а й включало коментарі автора, що допомагали висвітлити описані історичні події. Варто відмітити, що в деяких висновках історика прослідковуються спроби ідеалізації польського народу, що особливо яскраво проявляється у працях, присвячених соціально-економічному та культурному розвитку українських земель, де історик наголошує, що після укладення Люблінської унії поляки здійснили т. зв. цивілізаційну місію – принесли на українські землі Магдебурзьке право, забезпечили розвиток освітніх закладів вищого рівня.

5. Основні праці А.Яблоновського, у яких досліджено питання історії України представлені у багатотомному збірному виданні «Pisma Aleksandra Jabionowskiego». Вони стали одним із першим зібрань наукової спадщини професійного історика. Подібні збірки праць істориків почали виходити в 90-х рр. ХХ ст. В сучасній українській історіографії це видання можна порівняти із зібраннями творів І. Я. Франка – «Зібрання творів у 50-ти томах», М. С. Грушевського – «Повне зібрання творів Михайла Грушевського», М. Ю. Браичевського «Вибране». Збірка «Pisma Aleksandra Jabionowskiego» включає багато наукових статей автора, у яких відображено становлення його історичних та політичних поглядів та є систематизованим зібранням творів польського науковця. Окрім того історії України присвячені й кілька монографій А.Яблоновського.

У комплексі джерельні публікації, наукові статті та монографії А.Яблоновського дозволяють простежити його погляди на проблеми української історії. Він досить часто звертався до питання становлення та розвитку козацтва як військово-політичної сили українського суспільства. Варто погодитись з думкою ученого про походження та розвиток козацтва, що пов'язане із внутрішніми соціально-економічними умовами, які склалися на українських землях. Історик вважає, що козацтво вийшло з боярського стану і об'єднало в собі різні соціальні елементи. А.Яблоновський одним з перших відмітив, що козаки були і в інших землях Литви та Росії, однак в окремий соціальний стан воно сформувалося лише на території України, а саме на Черкащині. У кількох працях вчений проаналізував земельні приватновласницькі стосунки, відмітив диференційований їх характер, виділивши великі, середні та малі за розмірами маєтності. А.Яблоновський започаткував і демографічні дослідження українських земель. Він на відміну від інших польських істориків звернув увагу на питання економічної історії українських земель – на основі вивчення історичних джерел вперше серед польських істориків звернувся до дослідження замків на території українських

земель, особливостей колонізаційних процесів та їх вплив на економічне становище українських земель у XV – XVIII ст.

Відмінним від більшості польських істориків є трактуванням А. Яблоновським назви Україна, у яку він вкладає не лише географічне значення – тобто край, територія, окраїна, а більш широкий сенс, пов'язаний з козацтвом, особливостями етнічного, соціально-економічного розвитку населення українських земель. Варто зазначити, що теорія історика про походження назви Україна від слова край має місце і у сучасній історіографії.

Цінними для відтворення історії українських замків є напрацювання А. Яблоновського, адже він зібрав та опрацював уже зниклі джерела з даного питання, відтворив не тільки зовнішній вигляд замків у своїх дослідженнях, а і їх соціальну структуру, економічне та військово-оборонне становище.

Також історик звернувся до вислітлення становища жінки в українській родині, особливості родинних стосунків, навів приклади розлучень на рубежі XVI – XVII ст. У дослідженні А. Яблоновського українка постає доволі свободололюбивою, має майже рівні права з чоловіком, може бути економічно незалежною від свого чоловіка. На нашу думку, дослідження історика стосується більше родинних стосунків дворянських родів, що унеможливило б детально описати становище жінки інших станів. Заслугою історика вважаємо і те, що він одним із перших опублікував приклади розлучень за клопотанням жінки.

У праці «Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej» висловлено оригінальний погляд на історію КМА. Вона виступає у баченні історика посередницею між західною і східною культурою. Сама ж по собі колегія, на його думку, не мала нічого самостійного й оригінального, тому й відбувся її поступовий занепад як науково-освітнього закладу і перетворення у Духовну Академію, яка за своїм значенням не мала нічого спільного зі своєю попередницею. Прагнення А. Яблоновського розглядати розвиток української культури в контексті порівняльного аналізу з досягненнями західноєвропейської цивілізації

заслугує пильної уваги. Хоча автор визнавав високий рівень розвитку «руської культури» у XVI – XVII ст., та все ж високо оцінював вплив польської культури. У цій праці польський дослідник ототожнює польську культуру із західним цивілізаційним розвитком, акцентує увагу на польському впливу, не зазначаючи і про зворотній вплив української культури на польську. Усе ж праця цінна тим, що, використовуючи ідеї інших істориків та доступні йому джерела, А. Яблоновський пропонує свої висновки та думки з приводу існування та цивілізаційного внеску КМА у розвиток української науки та культури. Дослідження А. Яблоновського про значення КМА в історії українського народу є цінним з погляду історіографії. Чимало російських авторів приписували зародження навчального закладу виключно заслугам царської влади, відкидаючи заслуги українських викладачів та випускників академії, так само і польський історик розглядав цю навчальну установу з точки зору польської історіографії, перебільшуючи роль польського елемента у академії. Наразі, можна стверджувати, що академія була унікальним явищем в історії українського народу, оскільки саме вона відіграла вирішальну роль у культурному та суспільному, освітньому розвитку українського народу, формуванню національної еліти. Праця «Akademia Kijowsko-Mohylańska...» поруч з комплексом інших історичних досліджень – польських, російських, українських вчених сприятиме формування неупередженого об'єктивного погляду на значення цього навчального закладу для української освіти та культури.

Одним із останніх історичних досліджень історика стала праця «*Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*», видана у 1912 р., за рік до його смерті, присвячена історії України та охоплює період від IX ст. до кінця XVIII ст. Вона є підсумком, квінтесенцією його поглядів на український історичний процес. Тут можна відмітити його неоднозначну оцінку історії України. З одного боку, праця не позбавлена суб'єктивної думки щодо історичного розвитку українських земель, які він вважає частиною РП. З іншого боку історик не ідеалізує деякі питання української історії, наприклад

національно-визвольну війну, що притаманне було тогочасним українським дослідникам. У багатьох працях А. Яблоновський констатує значний внесок РП у економічний та культурно-історичний розвиток українських земель. На нашу думку інакше бути й не могло, оскільки українські землі були складовою частиною РП і об'єктивно розвивалися в єдиному законодавчому державному просторі. Однак цей розвиток все ж зумовлювався трудовими й інтелектуальними зусиллями української людності. Варто погодитися з думкою історика, що історичні документи засвідчують турботу уряду РП про економічний розвиток українських земель, хоча сам історик констатував, що їх економічне становище було одним із найслабших порівняно з іншими територіями держави.

6. Низка праць А.Яблоновського присвячена історико-топографічним дослідженням українських історичних регіонів. Одним із перших масштабних картографічних досліджень не лише в українській, але й у європейській історіографії другої половини XIX ст. був його «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej», в основу якого покладено карту польського картографа Войцеха Хшановського. Хоч атлас цей з наукового погляду і не був бездоганним, проте, слід пам'ятати, що це була перша спроба укладення історичного атласу українських земель. Він послужив відправним пунктом для майбутніх картографів. Атлас складався із 17 кольорових карт з описами пронумерованих королівських, княжих територій, власники яких були описані по імені, роду та гербу. Звісно, як зазначив сам автор, неможливо забезпечити точність вимірювань на великих територіях, спираючись на дані прикордонних актів, яких теж небагато дійшло до часу складання «Атласу...». Ми високо оцінюємо зусилля А. Яблоновського у розвитку картографії, адже «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej» став своєрідним наглядним відображення досліджень історика та його власних історичних поглядів в картографічному вигляді, у тому числі й на особливості адміністративно-територіального устрою українських земель. З точки зору сучасних історичних досліджень атлас має багато неточностей, адже історик брав за основу вже існуючі в XIX столітті

карти. В атласі позначені деякі населені пункти, яких наприкінці XVI – на початку XVII ст. ще просто не існувало.

З точки зору сучасної історіографії, картографічні та історико-географічні дослідження А. Яблоновського можуть бути використані для аналізу тогочасного становища цих галузей наук. Історико-географічні дослідження А. Яблоновського відображали його погляди на історичний процес загалом та історію України зокрема – історик вважав, що українські землі було «повернуто» РП після укладення унії із ВКЛ у 1569 р, а кордони українських земель у XVII ст. розглядав з точки зору польської історіографії.

7. Про тісні контакти науковця з багатьма українськими істориками можна судити з опублікованих рецензій – А. Яблоновський високо оцінював праці М.С. Грушевського, В. Антоновича, професійним істориком він вважав П. Куліша. Про активне громадське життя історика також свідчить кількість наукових товариств та установ, дійсним членом яких він був – це Московське товариство історії та старожитностей Російських, Лондонське історичне товариство «The Royal Historical Society», PAU, «Towarzystwo Miłośników Historii», президентство у Варшавському науковому товаристві та ін. А. Яблоновський представляв польську історичну науку на міжнародних конгресах істориків – на другому в Римі в 1903 р. та на четвертому в Лондоні у 1913 р.

Про активну участь у тогочасному науковому житті свідчить його участь у дискусіях, що велись між істориками на сторінках періодичних видань. На відміну від інших польських істориків, А. Яблоновський досліджував проблеми української геральдики окремо від польської, наголошуючи, що вона є окремим повноцінним самобутнім явищем. Ще одним із дискусійних питань історіографії другої половини XIX – початку XX ст. були дослідження історії козацтва. Відмінними від переважної більшості польських істориків були погляди А. Яблоновського на роль Стефана Баторія в організації козацтва, його витоки та причини повстань. Українське козацтво А. Яблоновський розглядає окремим соціальним класом, відмінним від козаків у Литві, новгородських

козаків, литовсько-руських, татарських. Погляд історика на козацтво відрізняється у його різних працях різних періодів. Зокрема, в наукових статтях молодого історика оцінка явища українського козацтва в певній мірі неприхильна, зважаючи на їх грабунки купецьких караванів. Проте у пізніших працях історик звертається до позитивних сторінок історії козацтва – зокрема їхньої ролі у колонізації і покращенню системи оборони.

У процесі своєї науково-дослідної роботи А. Яблоновський підтримував наукові стосунки із українськими істориками В. Антоновичем, М. Грушевським, Н. Молчановським та іншими. Ці стосунки були в цілому дружніми, толерантними, носили характер творчих дискусій. А. Яблоновський публікував рецензії на дослідження українських істориків і навзаєм українські вчені висловлювалися з приводу тих думок, які польський історик обґрунтовував у своїх дослідженнях. Як важливу тезу у цих творчих дискусіях відмітимо те, що А. Яблоновський заперечив думку В. Антоновича про безкласовий характер української нації, наголошував, що виникнення класової структури суспільства є загальним європейським історичним процесом і український народ не був тут виключенням.

8. Загалом маємо підстави стверджувати про значний внесок А. Яблоновського у вивчення багатьох важливих проблем історичного минулого України: історії козацтва, соціально-економічного розвитку українських регіонів, родинних стосунків, історико-топографічних аспектів нашого минулого, української геральдики. Протягом всього життя А. Яблоновський займався пошуком історичних джерел, здійснив кілька етнографічних розвідок, що стосувались історії українських земель, займався громадською діяльністю, брав активну участь у тогочасному науковому житті на теренах польських та українських земель. Історик був одним з активних учасників II та III З'їздів істориків з доповідями, що стосувались історії Молдавії, Волощини та українських земель.

Для його наукових праць було характерним використання широкого кола раніше неопублікованих автентичних джерел, багато його досліджень

торкалися раніше недосліджених питань історії України. Багато в чому його думки збігалися з поглядами українських істориків. Найбільше заперечень викликали твердження А. Яблоновського про цивілізаційну місію Польщі стосовно українського суспільства. Однак при цьому слід враховувати, що історик був щирим патріотом РП, тому такі тлумачення її історичного минулого з ментальної точки зору є зрозумілими. Багатогранну постать А.Яблоновського як історика важко втиснути в рамки якогось із історичних напрямків польської історіографії, усе ж по патріотичному духу його праць вважаємо, що він ближче стоїть до науковців ВІШ. Його творчий доробок можна вважати значним кроком і у розвитку української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів львівської області:

1. Ф. 26. Оп. 9. Спр. 462. Матеріали III съезда польських істориків / вступительное и заключительное слово, протоколы заседаний секций 4 июня 1900. II арк.

2. Ф. 26. Оп. 9. Спр. 658. Протоколи засідань совета професорів, профессорско-преподавательного состава и доцентов за 1912/13 учебный год. 50 арк.

3. Ф. 350. Справи постійного зберігання за 1906-1914 роки. Оп. 1. Спр. 2996. Характеристика на члена польської націонал демократичної партії професора львівського університету Закшевського Станіслава 8 вересня 1908 26 жовтня 1910. 5 арк.

Центральний Державний історичний архів:

4. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 858 Листи до М. С. Грушевського від А. Яблоновського (польською мовою). 12 кадрів (арк).

5. Ф. 222. Оп. 2. Спр. 22 Список членів общества Нестора Летописца (за описью). 5 арк.

Відділ рукописів львівської Національної Наукової бібліотеки України

імені В. Стефаника Національної академії України

6. Jablonowski A. Kolejne dziejowe zrzeszenia się politycznego Słowian północnych do połowy XV-go wieku. *Kwartalnik kłosow. Pismo naukowe i literackie*. Warszawa: nakład i druk S. Lewentala, 1877. S. 1–68

Опубліковані джерела:

7. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Lwów: skł. gł. w księg. Seyfartha i Czajkowskiego, 1887. T. 12. 551 s.

8. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Lwów: skł. gł. w księg. Seyfartha i Czajkowskiego, 1891. – T. 15. 720 s.

9. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Lwów: skł. gł. w księg. Seyfartha i Czajkowskiego, 1901. T. 17. 660 s.

7. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Warszawa: Drukiem N. Glugksberga, Księgarza i typografa Krolew: Uniwersytetu, 1822. T. 1. 487 s.

8. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Warszawa: Drukiem N. Glugksberga, Księgarza i typografa Krolew: Uniwersytetu, 1822. T. 2. 496 s.

9. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Warszawa: Drukiem N. Glugksberga, Księgarza i typografa Krolew: Uniwersytetu, 1822. T. 3. 496 s.

10. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Warszawa: Drukiem N. Glugksberga, Księgarza i typografa Krolew: Uniwersytetu, 1822. T. 4. 507 s.

11. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami

oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Warszawa: Drukiem N. Glugksberga, Księgarza i typografa Krolew: Uniwersytetu, 1840. T. 5. 362 s.

10. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Lwow: Wytlocznia narodowa Ossolinskich, 1833. T. 6. 469 s.

11. Pamiętnik I Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie imienia Jana Długosza/ pod. red. M. Bobrzynskiego, M. Sokolowskiego na podstawie protokołów stenograficznych pp. J. Antoniewicza i L. Gluzinskiego. Krakow: Drukarnia Wł. L. Anczyca i Spolki, 1881. 154 s.

12. Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900 / gl. red. L. Finkel Krakow: Nakładem uczesyników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagillonskiego, 1901. T. II. 160 s.

13. Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie: urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900 / gl. red. L. Finkel Krakow: Nakładem uczesyników zjazdu w drukarni C. K. Uniwersytetu Jagillonskiego, 1900. T. I. 540 s.

14. Polska: obrazy i opisy. [T. 1] Lwów: Wydawnictwo Macierzy Polskiej; nr 83, 1906. 930 s.

15. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. T. 22. Dział III. 800 s.

16. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5. 228 s.

17. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153 s.

18. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1878. T. 10. 163 s.

19. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1908. T. 17. Część I-sza. 284 s.

20. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1909. T. 17. Część II-ga. 292 s.
21. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1910. T. 17. Część III-cia. 308 s.
22. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 18. Część II-ga. 529 s.
23. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. 482 s.
24. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. 20. Dział I-szy. 304 s.
25. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. T. 21. Dział II-gi. 717 s.
26. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: W drukarni Emila Skińskiego przy ulicy Elektoralnej Nr 28, 1876. T. 1. 152 s.
27. Źródła dziejowe / A. Jablonowski. Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902. T. 18. Część I-sza. – 398 s.
28. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1876. T. 2. 202 s.
29. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 3. 360 s.
30. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 4. 292 s.
31. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1879. T. 7. 339 s.
32. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 8. 470 s.
33. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 9. 314 s.
34. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1882. T. 11. 324 s.

35. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład glówny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1886. T. 14. 431 s.
36. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład glówny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1886. T. 15. 593 s.
37. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: Skład glówny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1895. T. 16. 580 s.
38. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: W Drukarni Jozefa Bergera, 1883. T. 12. 334 s.
39. Źródła dziejowe / red. A. Pawinski. Warszawa: W Drukarni Jozefa Bergera, 1883. T. 13. 412 s.
40. Źródła dziejowe / red. I. Baranowski. Warszawa: Nakladem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911. T. 23. Czesc I. 364 s.
41. Źródła dziejowe / red. Jakubowski J., Kordzikowski J. Warszawa: Skład Glówny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1915. T. 24. Czesc I. 364 s.
42. Архив Юго-Западной России / под ред. И. Каманина. Киев: Университетская типография, 1890. Ч. 4. Т. 1. 575 с.
43. Архив Юго-Западной России / под ред. Н. Иванишева. Киев: Университетская типография, 1859. Ч. 1. Т. 1. 641 с.
44. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Иванишева. Киев: Университетская типография, 1861. Ч. 2. Т. 1. 414 с.
45. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1863. Ч. 3. Т. 1. 553 с.
46. Архив Юго-Западной России / под ред. Ф. Лебединцева. Киев: Университетская типография, 1864. Ч. 1. Т. 2. 897 с.
47. Архив Юго-Западной России / под ред. Ф. Лебединцева. Киев: Университетская типография, 1864. Ч. 1. Т. 3. 907 с.
48. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1868. Ч. 3. Т. 2. 1052 с.
49. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1869. Ч. 5. Т. 1. 740 с.

50. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1870. Ч. 6. Т. 2. 819 с.
51. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1871. Ч. 1. Т. 4. 846 с.
52. Архив Юго-Западной России / под ред. С. Терновского. Киев: Университетская типография, 1872. Ч. 1. Т. 5. 671 с.
53. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1876. Ч. 3. Т. 3. 1025 с.
54. Архив Юго-Западной России / под ред. К. Козловского. Киев: Университетская типография, 1876. Ч. 6. Т. 1. 775 с.
55. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1883. Ч. 1. Т. 6. 793 с.
56. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича; Введение М.Ф. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1886. Ч. 7. Т. 1. 744 с.
57. Архив Юго-Западной России / под ред. С. Голубева. Киев: Университетская типография, 1887. Ч. 1. Т. 7. 818 с.
58. Архив Юго-Западной России / под ред. Н. Стороженко. Киев: Университетская типография, 1888. Ч. 2. Т. 2. 719 с.
59. Архив Юго-Западной России / под ред. И. Каманина. Киев: Университетская типография, 1890. Ч. 5. Т. 2. Кн. 2. 667 с.
60. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1890. Ч. 7. Т. 2. 859 с.
61. Архив Юго-Западной России / под ред. С. Голубева. Киев: Университетская типография, 1893. Ч. 1. Т. 9. 594 с.
62. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Грушевского. Киев: Университетская типография, 1893. Ч. 8. Т. 1. 502 с.
63. Архив Юго-Западной России / под ред. В. Антоновича. Киев: Университетская типография, 1902. Ч. 3. Т. 5. 974 с.

64. Архив Юго-Западной России / под ред. А. Крыловского. Киев: Университетская типография, 1904. Ч. 1. Т. 10. 995 с.
65. Архив Юго-Западной России / под ред. А. Крыловского. Киев: Университетская типография, 1904. Ч. 1. Т. 11. 930 с.
66. Архив Юго-Западной России / под ред. А. Крыловского. Киев: Университетская типография, 1904. Ч. 1. Т. 12. 871 с.
67. Архив Юго-Западной России. / под ред. М. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1907. Ч. 8. Т. 4. 772 с.
68. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Довнар-Запольского. Киев: Университетская типография, 1907. Ч. 8. Т. 5. 717 с.
69. Архив Юго-Западной России / под ред. Н. Молчановского. Киев: Университетская типография, 1908. Ч. 3. Т. 6. 482 с.
70. Архив Юго-Западной России / под ред. О. Левицкого. Киев: Университетская типография, 1909. Ч. 8. Т. 3. 858 с.
71. Архив Юго-Западной России / под ред. И. М. Каманина. Киев: Университетская типография, 1910. Ч. 2. Т. 3. 938 с.
72. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Владимирского-Буданова. Киев: Университетская типография, 1911. Ч. 8. Т. 6. 620 с.
73. Архив Юго-Западной России / под ред. С. Голубева. Киев: Университетская типография, 1914. Ч. 1. Т. 8. 812 с.
74. Архив Юго-Западной России / под ред. И. Каманина. Киев: Университетская типография, 1914. Ч. 3. Т. 4. 1090 с.
75. Архив Юго-Западной России / под ред. М. С. Грушевского. Киев: Университетская типография, 1894. Ч. 8. Т. 2. 772 с.
76. Архив Юго-Западной России / под ред. М. Владимирского-Буданова, В. Щербины. Киев: Университетская типография, 1905. Ч. 7. Т. 3. 1208 с.
77. Записки Наукового товариства імені Шевченка / під ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. Кн. VI. Т. LXII. 544 с.

78. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Іванченко. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.

79. Матеріали по історії руської картографії / Під ред. В. А. Кордта. Київ: Типографія С. В. Кульженко, 1910. Вып. 2: Карти всей России и Западных ее областей до конца XVII в. 31 с., 45 табл.

80. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Київ: Типографія імператорського університета Св. Володимира, 1898. Т. 3. 600 с.

81. Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.) / под ред. Н. Кондакова. Одесса: Типографія А. Шульце, 1886. Т. I. 317 с.

82. Труды одинадцатаго археологического съезда въ Кіевь / под ред. П. Уваровой, С. Слуцкаго. Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1902. 604 с.

83. Чтения в историческом обществе Нестора летописца / под ред. М.Ф. Владимирського-Буданова, М. П. Дашкевича. Київ: Типографія Імператорського Університета св. Володимира, 1893. Книга седьмая. 564 с.

84. Чтения в историческом обществе Нестора летописца / под ред. А. Кулаковского, А. Лободи. Київ: Типографія М. Т. Мейндера, 1914. Книга двадцать четвертая. 548 с.

85. Чтенія въ Историческомъ обществе Нестора Лѣтописца / под ред. Н.П. Дашкевича, А. И Соболевскаго. Київ: Тип. О. В. Кульшенко, 1888. 128 с.

Мемуари, спогади, щоденники, некрологи

86. Aleksander Walerian Jabłonowski – Wspomnienie pośmiertne. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1913. R. 6. S. V–XII.

87. Bujak F. Autobiografia Aleksandra Jabłonowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1939. Rochnik LIII. S. 8–49.

88. Jabłonowski A. Belgrad (wspomnienie). *Gazeta Polska*. 1875. №37, 39, 40, 41, 59. S. 3

89. Jablonowski A. Udział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t.: Źródła dzieiowe. *Kwartalnik historyczny*. 1897. Rocznik XI. Zeszyt 3. S. 483–510.

90. Jabłonowski A. Ustęp z pamiętnika podróży po muzułmańskim Wschodzie odbytej w 1870 r. *Tygodnik Ilustrowany*. 1872. Nr. 236–261. Tom X. S. 203-205; 230-231; 259–260; 267–270; 284–286; 315; 330–332.

91. Jablonowski A. Wschod Musulmański. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1876. T. 4 (16). z. 10. S. 178–194.

92. Jablonowski A. Wschod Musulmański. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1876. T. 4 (16). z. 11. S. 113–137.

93. Jablonowski A. Wspomnienia i zarysy Albanii. *Ateneum: pismo naukowe i literackie*. 1879. T. 4 (16). z. 11. S. 265–282.

94. Jabłonowski A. Wspomnienia z podróży. Turcja (ciąg dalszy). *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 99 (16 grudnia 1862). S. 788–790.

95. Грушевський М. Щоденник. (1888–1894 рр.) / Підг. до видання, передне слово, упорядкув., коментарі і післямова Л. Зашкільняка; Ред. кол.: П. Сохань (відп. ред.), Г. Боряк, І. Гирич, Я. Дашкевич, М. Крикун, В. Ульяновський, В. Шандра. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. 264 с.

Рецензії

96. Balzer O. Rezenzye na: Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym opisane przez Aleksandra Jablonowskiego (Źródła dziejowe. T. XIX). *Kwartalnik Historyczny*. 1891. R.V. S. 420–426.

97. Baranowski I. Największe dzieło Aleksandra Jabłonowskiego. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 27.09.1913. Rok IV. Nr. 39. S. 630–632.

98. Baranowski I. T. Jablonowski Aleksander: Podlasie. Czesc I (Zrodla dziejowe, tom XVII., Czesc I.). *Kwartalnik Historyczny*. 1909. S. 422–424.

99. Baranowski I. T. Jablonowski Aleksander: Podlasie. Czesc I (Zrodla dziejowe, tom XVII., Czesc II–III). *Kwartalnik Historyczny*. 1911. S. 547–548.

100. Bujak F. Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. 1905. № 19. S. 626–635.

101. Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894). *Kwartalnik Historyczny*. Lwow, 1894. S.64–75.
102. Jabłonowski A. Trechtymirow. Z powodu artykułu Włodzimierza Jarosza p. t.: «Legenda Batoryńska». *Kwartalnik Historyczny*. 1904. Rocznik XVIII. S. 487–490.
103. Jabłonowski A. W sprawie Akademii Kijowsko-mohilańskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1894. R.V. S. 549–586.
104. Jabłonowski A. W sprawie Atlasu historycznego Rzeczypospolitej. *Przegląd Historyczny*. 1907. Tom 4. Numer 3. S. 363–368.
105. Jabłonowski A. W sprawie atlasu historycznego Rzpltej. *Przegląd Historyczny*. 1910. Tom 11. Numer 3. S. 387–389.
106. Jabłonowski A. W sprawie kartografii historycznej, przez Franciszka Bujaka. *Kwartalnik Historyczny*. 1906. R. 20. S. 484–498.
107. Jabłonowski A. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1898. Rocznik XII. S. 553–559.
108. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy: [Архивъ Юго-Западной Россіи, часть VII-ая, томъ III-ій «Акты о заселеніи Южной Россіи XVI-XVII вв.»]. *Przegląd Historyczny*. 1907. Tom 4. N.2. S. 221–230.
109. Korzon T. Źródła dziejowe w wydaniu Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego. Tomy I – VI. Warszawa w drukarni Emila Skińskiego. *Ateneum*. 1878. T. 1. Z. 2. S. 332–344.
110. Pawiński A. Źródła dziejowe. Tom. II. – Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów włoskiego i łacinskiego, w przekładzie polskim. *Ateneum*. 1878. T. 1. Z. 2. S. 535–540
111. Prochaska A. A.Jabłonowski. Zasiedlenie Ukrainy w epoce litewskiej *Ateneum*. 1891. KH. 1892. R. 6. S. 865–866.
112. Prochaska A. A. Jabłonowski. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. *Kwartalnik Historyczny*. 1905. R. 19. S. 97–108.

113. Pułaski K. Źródła dziejowe, tom XIX. – Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII. Ziemie ruskie, Wołyń i Podole, opisane przed Aleksandra Jabłonowskiego (Warszawa 1889). *Ateneum*. 1890. T. 2 (58). S. 157–163.

114. R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1891. R. 19. N 2. S. 163 – 172.

115. R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1891. R. 19. N 3. S. 252 –260.

116. R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1891. R. 19. N 4. S. 342 – 352.

117. Rawita-Gawronski Fr. Jablonowski Aleksander: Pisma. T. III., Ukraina. Warszawa, 1911. *Kwartalnik Historyczny*. 1911. S. 549–552.

118. Rożewicz J. Słownik historyków polskich [recenzja]. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. 1996. №41/2. S. 153–165.

119. Śladkowski W. Tygodnik ilustrowany Kłosa 1865–1890, Bartłomiej Szyndler, Wrocław 1981: [recenzja]. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1983. №22/1. S. 134–136

120. Źródła dziejowe. Tom. III. – Stefan Batory pod Gdanskim w r. 1576-7. Listy, uniwersaly, instrukcyje wydane i szkicem historycznym poprzedził Adolf Pawinski. Tom IV. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1575–1577. Listy, uniwersaly, instrukcyje wydane i rozprawka o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził Adolf Pawinski. *Ateneum*. 1878. T. 1. Z. 2. S. 541–565.

121. Wspomnienie posmiertne (Aleksander Jablonowski). *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. 27. S. 453

122. Антонович В. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях; по новым данным, заключающимся в V и VI томах «Zrodla dziejowe» Яблоновского. *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*. Киев: Типография О. В. Кульменко, Ново-Елисаветинская улица, 1888. Кн. 2. С. 42–46.

123. Грушевський М. «Źródła dziejowe». T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie ruskie, opisane przez

Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, Warszawa, 1897, ст. 736+LX. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2008. Т.14. С. 193 – 205.

124. Грушевський М. Atlas historyczny rzeszypospolitej Polskiej. Subauspiciis Academiae Sienciarum Cracovicnsis. Epoka przelomu z wieku XVI-gona XVII-sty. DziałIII-gi, ziemieruskie rzeszypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jablonowskiego. Warszawa-Відень, 1889 – 1904. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.* Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1904. Кн. 6. Т. 62. С. 16–17

125. Грушевський М. С. Рец. на кн.: Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae. Sienciarum Cracoviensis. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa – Відень, 1889 – 1904. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ. 2012. Т.15. С. 271–272.

126. Залізняк М. Історія України Александра Яблоновского. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.* Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1913. Т. СХVI. Кн. IV. С. 190–212.

127. Харлампович К. Александр Яблоновский. Очерк истории Киево-Могилянской академии в связи с общим развитием западной цивилизации на Руси. *Киевская Старина.* 1902. Т. 78. С. 36–69.

Монографії та статті

128. Abramowicz A. Adolf Pawiński w Citânia de Briteiros. *Swiatowit.* 1999. № 42 (Т. 1). S. 15–20.

129. Alojzy J. Słownik kościelny łacińsko-polski. Wydanie III, zmienione i uzupełnione. Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne Sandomierz, 1992. 768 s.

130. Askenazy S. Książę Józef Poniatowski 1763-1813. Warszawa: Biblioteka Polska, 1922. 308 s.

131. Askenazy S. Łukasiński. Lwów: Altenberg, 1908. 418 s.

132. Askenazy S. Stan i potrzeby historiografii polskiej w zakresie dziejów nowożytnych i najnowszych. *Biblioteka Warszawska*. 1900. T. 2. Z. 1. S. 1–30
133. Balzer O. Geneza trybunału koronnego: studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. Warszawa: Nakład Redakcji Biblioteki Umiejętności Prawnych, 1886. 352 s.
134. Balzer O. *Historia ustroju Polski*. Cracovie: Imprimerie de l'Université Jagellone, 1906. 137 s.
135. Balzer O. *Królestwo Polskie*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1919. 336 s.
136. Baranowski I. Aleksandr Jabłonowski. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany*. 17.06.1911. Rok II. Nr. 24. S. 393–395.
137. Bardach J. Adolf Pawinski. *Historycy Warszawscy ostatnich dwóch stuleci*. Warszawa, 1986. S. 391–400
138. Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa: Nakład Gebethnera i wolffa, 1887. 386 s.
139. Bobrzyński M. *Nasi historycy wobec wojny światowej*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1920. 36 s.
140. Buch K. Problematyka rodzinna i zdrowotna w «Bluszczu» z 1880 roku. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica*. 2010. №13. S. 153–167
141. Bujak F. W sprawie kartografii historycznej. *Kwartalnik Historyczny*. 1906. R. 20. S. 484–496
142. Bujak F. Zagadnienie syntezy w historii. *Kwartalnik Historyczny*. 1923. R. 37. S. 1–23
143. Czerniecka-Haberko A. Oswald Balzer w historiografii polskiej. *Историчний архів*. 2014. Випуск 12. S. 193–201.
144. Dąbkowski P. *Prawo prywatne polskie*. Lwow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1910. T. 1. 601 s.
145. Dobrowolski M. Alexander Jablonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. 17/2. S. 239–253

146. Estreicher K. Zestawienie przedmiotów utorów w 32 tomach Tygodnika Ilustrowanego, z lat 1859 – 1875. Warszawa: nakł. i drukiem Józefa Ungra, 1877. 274 s.
147. Gieysztor A. Z dzieł Towarzystwa naukowego Warszawskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1987. T. 50. S. 58–63
148. Gloger Z. Encyklopedia staro-polska. Warszawa: Druk P. Laskauera i S-ki., 1902. T. III. 350 s.
149. Gorczak B. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. T. 1. Lwów: nakł. Romana Sanguszka, 1906. 535 s.
150. Grabowski M., Przedziecki A. Źródła do dziejów polskich. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1843. 224 s.
151. Grabowski M., Przedziecki A. Źródła do dziejów polskich. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1844. 485 s.
152. Grabski A. Dzieje historiografii. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 866 s.
153. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. 278 s.
154. Gromadzki J. Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego. K.: Drukarnia Uniwersytetu Św. Włodzimierza, Józefa Zawadzkiego, 1858. 302 s.
155. Grondski S. Historia Belli Cosacco-Polonici. Budapeszt: Litteris Francisci Avgvstini Patzko, 1789. 468 s.
156. Gubrynowicz B. Trzeci zjazd historyków polskich w Krakowie. *Ateneum*. 1900. T. IV. Z. I. S. 97–110
157. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. Kraków: druk L. Anczyca i Spółki. 1899. 318 c.

158. Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomy z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II. Ziemie Ruskie. Warszawa, Wiedeń. 1889–1904.
159. Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 408–435
160. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu Siewierskiem. *Przegląd Historyczny*. 1915. T. 19. N.1. S. 45–63.
161. Jabłonowski A. Handel Ukrainy w XVI wieku. *Ateneum*. 1895. T.2. Z. 5. S. 232–258.
162. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 366 s.
163. Jabłonowski A. Książki litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. *Ateneum*. 1895. T.3. Z. 8. S. 388–395
164. Jabłonowski A. Kolejne dzieje zrzeszania się Słowian nadkarpaccich do połowy XV-go wieku. *Kwartalnik Kłosów*. 1877. T. 1. S. 2–68
165. Jabłonowski A. Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagiellonów. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 50–65
166. Jabłonowski A. Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryńska i baturyńska. *Ateneum*. 1896. T.3. S. 246–270
167. Jabłonowski A. Kresy Ukrainne po «Licholeciu» – do «Ruiny». *Ateneum*. 1877. T. 3 (7). z. 7. S. 2–33.
168. Jabłonowski A. Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny (dokończenie). *Ateneum*. 1878. T.4 (12). Z. 12. S. 427–452
169. Jabłonowski A. Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny. *Ateneum*. 1877. T.3 (7). Z. 8. S. 374–407
170. Jabłonowski A. Krzyżtof Grzymultowski wojewoda Poznański. Szkic historyczny. *Ateneum*. 1876. T. 1. Z. 1. S. 140–221
171. Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukraińskich do wybuchu wojen kozackich (dokończenie). *Ateneum*. 1882. T. 1(25). Z. 2. 298–316

172. Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukraińskich do wybuchu wojen kozackich. *Ateneum*. 1882. T. 1(25). Z. 1. 70–97
173. Jabłonowski A. Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej. *Ateneum*. 1887. T. 1. (45), z. 3. S. 498–513
174. Jabłonowski A. Podole u schyłku wieku XV. *Ateneum*. 1880. T. 2 (18) z 6. S. 526–545
175. Jabłonowski A. Polska i Polacy w poezji ludowej słowian zadunajskich. *Ateneum*. 1880. T. 1 (17), z. 5. S. 504–511
176. Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego. *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 55 (15 lipca 1862). S. 440–441.
177. Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego (ciąg dalszy). *Dziennik Literacki*. 1862. R. 10. Nr. 58 (22 lipca 1862). S. 457–458.
178. Jabłonowski A. Siabrostwo. *Ateneum*. 1890. T. 3 (59) z. 9. S. 583–593.
179. Jabłonowski A. Sprawozdanie z czynności Zakładu narodowego imienia Ossolińskich za rok 1875. *Ateneum*. 1876. T. 2. z. 5. S. 448–455.
180. Jabłonowski A. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy, Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654 – 1668. *Ateneum*. 1876. T. 2. Z. 4. S. 240–245
181. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1910. T. 11. №2. S. 198–203
182. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 12. №1. S. 84–88
183. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 12. №2. S. 210–215
184. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 12. №3. S. 325–333
185. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 13. №1. S. 57–66

186. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. *Przegląd Historyczny*. 1911. T. 13. №3. S. 347–361

187. Jabłonowski A. Wołoszczyzna. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa: Druk Wieku Nowy-Swiat Nr. 61. 1893. T. XIII. S. 897–904

188. Jabłonowski A. Wołoszczyzna, Moldawia i Multany. *Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty*. Lwow: Nakładem Uczestników Zjazdu z drukarni W. Zosidskiego, 1890. S. 110–120.

189. Jabłonowski A. Wołyn. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa: Druk Wieku Nowy-Swiat Nr. 61. 1893. T. XIII. S. 915–935

190. Jabłonowski A. Wołyń a Podole wobec samych siebie na łonie skonsolidowanej ostatecznie Rpltej, u schyłku XVI wieku (Paralella historyczna). *Ateneum*. 1889. T. 4 (56) z 11. S. 209–223.

191. Jabłonowski A. Zadnieprze. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 221–247.

192. Jabłonowski A. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*. 1882. N. 1–2. S. 11–30

193. Jabłonowski A. Zaporozie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 402–412.

194. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy (dokonczenie). *Ateneum*. 1888. T.1. Z. 2. S. 308–319

195. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy. *Ateneum*. 1888. T.1. Z. 1. S. 115–138

196. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go : królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 9. № 1. S. 69–81

197. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. *Przegląd Historyczny*. 1909. T. 9. № 2. S. 153–169

198. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. 247 s.
199. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1910. T. 2. Kresy Ukrainne. 345 s.
200. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1910. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. 349 s.
201. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 3. Ukraina. 368 s.
202. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 4. Wołyn, Podole i Rus Czerwona. 532 s.
203. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego.. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 5. Słowianszczyzna Południowa oraz Wołosza i Albania. 364 s.
204. Janus K., Janusz R. Lublin w Tygodniku Ilustrowanym w latach 1859 – 1939. *Budownictwo i Architektura*. 2010. № 6. S. 31–42.
205. Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Kraków: Spółka wydawnicza polska, 1808. 484 s.
206. Kardaszewicz S. Dziele dawniejsze miasya Ostroga. Materyaly do history Wolynia. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1913. 296 s.
207. Kochanowski J. Dzieło pomnikowe. *Tygodnik Ilustrowany*. 1905. N. 15. S. 272–274.
208. Korzon T. Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik Historyczny*. Organ Towarzystwa Historycznego. 1914. Rocznik XXVIII. C. 145–180.
209. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629 – 1674. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1898. T.1. 586 s.
210. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce w 3 t. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. T. II: Epoka przedrozbiorowa. 528 s.

211. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce y 3 tomach. Epoka przedrozbiorowa. Kraków, 1912. T. III. 459 s
212. Korzon T. Historia Polski / Oprac. B. Bator. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.
213. Korzon T. Kościuszko biografia z dokumentów wysnuta. Poprzedzona rzutem oka na dzieje Muzeum Narodowego w Rapperswylu i Katalogiem zbiorów kościuszkowskich, w temże muzeum przechowywanych. Kraków: Nakładem Muzeum Narodowego w Rapperswylu, 1894. 691 s.
214. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 1764–94, badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Warszawa: Nakładem Teodora Paprockiego I S-KI, 1897. 558 s.
215. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925. 95 s.
216. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Warszawa, 1909. 79 s.
217. Kubala L. Wojna Moskiewska, rok 1654 – 1655. Warszawa, 1910. 443 s.
218. Kulesza I. Aleksander Jabłonowski. *Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny*. 1995. №3(8). S. 5-6.
219. Kutrzeba S. Historia stroju Polski w zarysie. Tom 1: Korona. – Lwów: Zakład Drukarski Grafia, 1917. 292 s.
220. *Kwartalnik Historyczny* / red. A. Semkowicz. 1913. Rocznik XXVII. 454 s.
221. Lewandowska K. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie wybrane sylwetki uczonych polskich. *Perspeciva Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. 2011. № 2(19). S. 148–173.
222. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. Kraków: G. Gebethner i Spółka, Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1904. 409 s.
223. Magocsi P. A history of Ukraine: the land and its peoples. Toronto: University of Toronto Press Incorporated, 2010. 898 s.

224. Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. T. 1 -2. Universitas. Warszawa 1990, s. 758.
225. MękarSKI S. O genezie «Biblioteki Warszawskiej» i jej charakterze w latach 1841 – 1863. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 1925/1926. 22/23 (1/4). S. 484-498.
226. Mikulski Z. Odsłonięcie obelisk i tablicy pamiątkowej ku czci Aleksandra Jabłonowskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1999. T. 62. S. 48–50.
227. Modzelewski K. Trzy modele historiografii. *Nauka*. 2009. №2. S. 15–21.
228. Morawski W. Władysław Grabski – polityk, mąż stanu, reformator. Warszawa: Narodowy Bank Polski, 2004. 36 s.
229. Papée P. Dzieje unii kościelnej na Rusi: w 300-ną rocznicę unii brzeskiej. Lwów: nakł. Towarzystwa Pedagogicznego, 1896. 54 s.
230. Pawłowski B. Chrzanowski Wojciech. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937. t. III/1, zeszyt 11. S. 463–467.
231. Piekosiński F. Heraldyka polska wieków średnich. Kraków: Akademia Umiejętności, 1899. 486 s.
232. Piasecki P. *Chronica Gestorum in Europa Singularium*. Cracoviae Kraków: Druk. Cezary, Franciszek (ca 1583-1651). 1648. 618 s.
233. Plebański J. Lekcja wstępna metodologii i encyklopedyi nauk akademickich miana dnia 29 października 1861 roku w kursach przygotowawczych do Szkoły Głównej w Warszawie. Warszawa: Nakład Gebethnera I wolffa, 1862. 24 s.
234. Prochaska A. Król Władysław Jagiełło. Kraków: Akademia Umiejętności, 1908. T. 1. 414 s.
235. Prochaska A. Król Władysław Jagiełło. Kraków: Akademia Umiejętności, 1908. T. 2. 434 s.
236. Przelaskowski R. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. 256 s.

237. Romanowski A. Polski Słownik Biograficzny ma problem / *PAUza Akademicka*. 2008. № 2. 4 września. S. 3.

238. Rutkowski H. Początki Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie (1906- 1914). *Przegląd Historyczny*. 2007. T. 98. №4. S. 513–536.

239. Scrócony pamiętnik Kardynała Kommendoni przez Gracyana. *Zbior pamiętników historycznych o dawniej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym, przez J.U. Niemcewicza*. Warszawa, 1822. S. 63.

240. Pamiętniki o dawniej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Borromeusza, zebrał Jan Albertrandi biskup Zenopolitański, z rękopismów włoskich i łacińskich wytłumaczył Józef Krzeczkowski, wiadomość o życiu Commendoniego tudzież potrzebne sprostowania i objaśnienia dodał Mikołaj Malinowski. T. 2, Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1851. S. 11.

241. Semkowicz W. Franciszek Piekosinski jako heraldyk i sfragistyk. *Kwartalnik Historyczny*. 1908. R. XXII. S. 219 –252.

242. Seredyński W. Stefana Franciszka z Prószcą medekszy. Księga pamiętnicza wydarzeń zasłych na litwie 1654 – 1668. Krakow: Nakladem Akademii Umiejętności, 1875. 527 s.

243. Sirko M. Zarys historii kartografii. Lublin: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 351 s.

244. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.

245. Smoleński W. Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. *Studia Historyczne*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949. 382 s.

246. Smolenski W. Szkoły historyczne w Polsce. (Głowne kierunki pogladow na przeszlosc). Warszawa:PIW, 1986. 148 s.

247. Smolka S. O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski. *Studia Geohistorica*. 2013. Nr. 01. S. 7–13.

248. Smolka S. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wólffa, 1882. 363 s.
249. Śródka A. Uczni polscy XIX–XX stulecia. Warszawa: Agencja Wydawnicza ARIES, 1995. T. II H-Ł. S. 79–80.
250. Stroynowski A. Lwowska szkoła badan nad epoka stanislawowska w okresie miedzywojennym. Історичний архів. Наукові студії: 36. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 11. С. 93-99.
251. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, 1646-1648: opowiadanie i źródła. Lwow: Nakładem autora z drukarni E. Winiarza, 1865. T. 1. 396 s.
252. Szelaḡowski A. Aleksander Jablonowski. *Kronika Powszechna. Tygodnik społeczny, literacki i naukowy*. 1913. R.4. N. 36. S. 584–586.
253. Szujski J. Dzieje Polski. Krakow: wdrukarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spolki, 1895. T. 1. 390 s.
254. Toczek A. Lwowski Miesięcznik Heraldyczny (1908 – 1915) w służbie nauk pomocniczych historii. *Książki, czasopisma, biblioteki*, t. VIII, pod. red. H. Kosetki. Krakow, 2006. S. 390–401.
255. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary. Calissii: typis Collegij Calissiensis Soc. Iesv, 1681. 284 s.
256. Veselska N. Winnicki i Braclawski zamki w badaniach polskiego historyka XIX w. A. Jablonowskiego. *INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL Web of Scholar*. 2019. 2 (32). S. 18–22.
257. Wojciechowski T. Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich. Kraków: nakład Wydawnictwa Kraju, 1873. 341 s.
258. Wolnicz-Pawłowska E. Tradycje wydziału i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 2007. T. 70. S. 17–39.
259. Zakrzewski S. Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa. *Kwartalnik Historyczny*. 1923. R. 37. S. 289–324.
260. Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne. Lwów: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. T. 1. 574 s.

261. Zenon K. Z dziejów czasopism naukowych w Królestwie Polskim w latach 1864-1885. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. 1970. №9/4. S. 487–503

262. Аврамчук О. Формування території Галицької землі протягом другої половини XIV – останньої третини XV ст. *Матістеріум*. 2015. Випуск 54. Історичні студії. С. 3–9.

263. Антонович В. Исследование о козачестве. По актам с 1500 по 1648 год. (Вступительная статья к 1 тому III части Архива Юго-Западной России). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. 123 с.

264. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. С. 223–264.

265. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Під ред. М. Ковальського. К.: Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 382 с.

266. Антонюк-Кисіль П. Українська історична школа польських романтиків в історіографії. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Історичні науки. 2011. Випуск. 14. С. 194–205.

267. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. Киев, 1856. Ч. 1,2.

268. Атаманенко В. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVIII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець: Кременецько-Почаївський ДІАЗ, 2009. С.51-62.

269. Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII. *Наукові записки*. Серія історичні науки. 2011. Випуск 17. С. 29–45.

270. Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста). *Наукові записки*. Серія Історичні науки. 2009. Випуск 14. С. 32–47.

271. Атаманенко В. Типологія міст Кн. В.-К. Острозького у Південно-Східній Волині. *Наукові Записки. Серія Історичні Науки*. 2012. Випуск 19. С. 31–50.

272. Бабінська М. Українська шляхта в дослідженнях членів *Polskiego Towarzystwa Heraldycznego* (1908–1939). *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. Випуск 17. С. 223–227.

273. Балух О. Джерела з історії Буковини (40-і роки XIV – перша третина XVI ст.). Збірник наукових статей. 2013. Випуск 33. С. 219–229.

274. Бершадский С. Аврам Езофович Ребичкович. Подскарбий земский. *Киевская старина*. 1888. Т. X. С. 79–85

275. Беляков Г., Белякова О. Польська історична література про українське козацтво. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 73–78.

276. Богданишина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 560 с.

277. Болховитинов Е. Краткое сведение о начале Киевской академии. *Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии*. Киев, 1825. С. 208 – 235 (різна пагінація).

278. Борисенко В., Стишова Н. Осінні традиційні свята українців Північного Підляшшя. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 6. С. 29–35.

279. Боряк Г. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності). Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.), О.Є. Маркова, Г.В. Боряк, Т.А. Балабушевич, Є.П. Степанович (відп. секр.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Наук. думка, 1990. С. 145–154.

280. Булгаков М. История Киевской духовной академии. Санкт-Петербург, 1843. 226 с.

281. Булик Н. Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829 – 1901). Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Випуск 13. 2009. С. 307–321.

282. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев: Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1915. 604 с.

283. Верега В. Край обабіч Бугу. *Краєзнавство*. 1994. №1-2. С. 55–62.

284. Весельская Н. В. Материалы по истории Киевщины и Брацлавщины в публикациях польского историка Александра Яблоновского (вторая половина XIX в.). *Ученые записки УО ВГУ им. П. М. Машерова*. 2018. Том 28. С. 22–27.

285. Весельська Н. В. Брацлавський замок у дослідженнях польського історика XIX ст. А. Яблоновського. *Часопис Української історії*. 2020. Випуск 41. С. 55–61.

286. Весельська Н. В. Видання «*Źródła dziejowe*» в українській історіографії. *Інтелігенція і влада*. 2018. Випуск 38. С. 201–213.

287. Весельська Н. В. Зображення адміністративно-територіальних меж українських земель істориком О. Яблоновським. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир. 2016. Випуск 3. С. 156–166.

288. Весельська Н. В. Історія Києво-Могилянської академії у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського (1829 – 1913 рр.). *Славістична збірка*. Київ. 2017. С. 168–174.

289. Весельська Н. В. Кордони українських земель у наукових роботах польського історика А. Яблоновського. *Переяславський літопис. Збірник наукових статей*. 2016. Випуск 10. С. 83–90.

290. Весельська Н. В. Матеріали люстраційних актів та ревізій польського уряду XVI – XVII ст. у дослідженнях української історії Александра Яблоновського. *Переяславський літопис. Збірник наукових статей*. 2018. Випуск 13. С. 83–89.

291. Весельська Н. В. Польський історик Александр Яблоновський про українські староства у XVI – XVII ст. *Літописець*. 2020. Випуск 15. С. 33–36.

292. Весельська Н. В. Українська культура в дослідженнях Олександра Яблоновського (на прикладі праці «*Akademia Kijowsko-Mohylańska*»). *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь»*. 2016. Випуск 54. С. 373–377.

293. Весельська Н. В. Участь Олександра Яблоновського у історичних з'їздах Польського історичного товариства. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2017. Випуск 19. С. 344–350.

294. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV ст. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. 210 с.

295. Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. 38 с.

296. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець – початок XVI.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с.

297. Гавриленко В. Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. *Історичні джерела та їх використання.* Ред. кол.: П. С. Дишлевий, О.Г. Мітюков, В. Г. Сарбей (відп. ред.), В.С. Скорина (відп. секр.), Ф.П. Шевченко. АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 7. Київ: Наукова думка, 1972. С. 138–152.

298. Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки.* 2016. №1. С. 36–42.

299. Глушик І. Між позитивізмом та класичним історизмом: історичні погляди Ксаверія Ліске. *Galicia studia i materialy.* 2015. №1. S. 213–228.

300. Гнатюк Н., Радчич С. Принцип історизму – важливий чинник дослідження формування світогляду сучасного українського суспільства. *Сторінки історії : збірник наукових праць.* 2011. Вип. 32. С. 214–222.

301. Горда-Цибко О. Львівські «археологічні» виставки 1885 та 1888 – 1889 років і новий етап українського музейництва у Львові. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* 2014. Випуск 17-18. С. 235–247.

302. Горина Л., Карасев В., Матвеев Г., Ненашева З., Созин И. *Историография истории южных и западных славян*. Москва: Издательство МГУ, 1987. 260 с.

303. Грабарчук Н. В. Історія українського козацтва у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2016. Випуск 25. С. 343–347.

304. Грабарчук Н. В. Місце варшавської оптимістичної історичної школи в польській історіографії ХІХ ст. *Польські студії*. 2016. №9. С. 34–44

305. Гриневич Т. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 149–156.

306. Гриневич Т. Україніка на сторінках часопису «Przegląd historyczny» міжвоєнний період. *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*. 2008. Випуск. 19. С. 158–177.

307. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 288 с.

308. Грушевський М. Твори у 50-и томах. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2003. Т. 5. 593 с.

309. Грушевський М. Твори: у 50 т. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 14: Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)». 2008. 432 с.

310. Грушевський М. Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2005. Т. 7. 778 с.

311. Грушевський М. Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2005. Т. 6. 676 с.

312. Гурбик А. Ординщина. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 630.

313. Делімарський Р. Магдебургське право у Києві. Київ: Соборна Україна, 1996. 144 с.

314. Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років / уп. Крикун М.Г., Піддубняк О. Львів: Простір, 2008. 1218 с.
315. Доліновський В. Штрихи до наукової діяльності працівників земського архіву у Львові. *Архіви України*. 2013. № 3. С. 88–104.
316. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. Коломия: Народа, 1894. 199 с
317. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. 624 с.
318. Жук О. Чисельність та історичні типи поселень Галичини (Червоної Русі) в XV – першій половині XVI ст. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 20–24
319. Жук О. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі РП у 1569–1648 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 21. Рівне: О.Зень, 2011. С. 13–27
320. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921 рр. Київ: Наукова думка, 1993. 248 с.
321. Зайцева З. І. Записки наукового товариства імені Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.) *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 122–134.
322. Заневский С. Роль шляхты в падении Речи Посполитой и его дальнейшая судьба в изображении Варшавской исторической школы. *Веснік ГрДУ імя Янкі Купалы*. 2011. № 3(115). С.53–61.
323. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. Кн. VI. Т. LXII. 198 с.
324. Зашкільняк Л. Варшавська історична школа. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* НАН України, Інститут історії України; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 437.
325. Зашкільняк Л. Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX ст. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*.

Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 10. С. 94–105.

326. Зашкільняк Л. Історична наука в Галиччині на початку ХХ ст. та україно-польські відносини. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2013. Випуск 49. С. 93–113.

327. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності.* Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 1999. 227 с.

328. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку – ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 1993. Випуск 45. С. 34–45.

329. Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал.* 2005. № 5. 93–113.

330. Зваричук Е., Маланчук С. Динаміка розвитку міських поселень у Подільському воєводстві (30-ті роки ХV – перша половина ХVІІ ст.). *Наукові виклади.* 2012. №1. С. 24–28.

331. Іванова Л. До історії українсько-польських взаємин 30 – 50-х рр. ХІХ ст.: взаємовпливи та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2004. Серія 6. Історичні науки. С. 61–71.

332. Ісаєвич Я. Львівська історична школа. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 342.

333. Ісаєвич Я. Д. Червона Русь. *Енциклопедія історії України у 10 т.* Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 492.

334. *Історіографічний словник / С.І. Посохов, С.М. Куделю, Ю.Л. Зайцева та ін.; за ред. С.І. Посохова.* Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. 320 с.

335. *Історія картографування на території України.* Відп. ред. І. Ю. Левицький. Київ: Наукова думка, 2000. 247 с.

336. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. Львів: ПАІС, 2015. 412 с.
337. Калакура Я. Українська історіографія. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
338. Киян О. І. Александр Яблоновський як дослідник історії України. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 61–74.
339. Климкевич Р. О. Герби Підляшшя і Полісся. *Український історик*. 1965. № 1-2. С.62–67.
340. Конопська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у ХІХ – ХХ ст. *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць*. Відп. ред. Г.В. Боряк. Упорядник С.Б. Хведченя. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2012. Число 12. С. 124–142.
341. Кравченко В. Книга Литовської Метрики №561: історія створення, зберігання і публікації списків. *Український археографічний щорічник*. Випуск. 2006. 10–11. С. 17–50.
342. Кравченко В. Литовська метрика. Книга 561 – Ревізії українських замків 1545 р. Київ: НАН України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. 600 с.
343. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в ХV – ХVІІІ ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Академія Наук України. Інститут української археографії, 1993. 185 с.
344. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у ХVІ – ХVІІІ століттях: статті та матеріали. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2008. 412 с.
345. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у ХVІ – ХVІІІ ст.: статті та матеріали. Львів: Поліграфічний центр Видавництва львівської Політехніки, 2012. 702 с.
346. Крикун М. Г. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства у ХVІ – ХVІІІ ст. *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. Праць*. Ред. кол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.), О.Є. Маркова, Г.В. Боряк,

Т.А. Балабушевич, Є.П. Степанович (відп. секр.). АН УРСР. Інститут історії. Київ: Наук. думка, 1990. С. 134–145.

347. Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства у XV – XVI ст. *Український археографічний щорічник*. Випуск I. 1992. С. 157–178.

348. Крикун М. Населення Подільського воєводства у першій половині XVII ст. *Український історико-географічний збірник*. 1971. Випуск I. С. 115–135.

349. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів: Поліграфічний центр Видавництва львівської Політехніки, 2011. 733 с.

350. Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверти XVIII століття. *Записки НТШ. Т. ССXXXVIII. Праці історико філософської секції*. 1999. С. 515–553.

351. Кулаковський П. М. Історія Чернігово–Сіверщини в складі РП у висвітленні вітчизняної та зарубіжної історіографії. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 62, №7. С. 186–198.

352. Кулиш П. История воссоединения Руси. Том 1. Санкт-Петербург: Типографія Товарищества Общественная польза, 1874. Т. 1. 363 с.

353. Кустовська О. Методологія системного підходу та наукових досліджень. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 123 с.

354. Кшивіцький Ю. Житомир. Переклад І. Ярмошик. *Волинські історичні записки*. Том 3. 2009. С. 103–115.

355. Лаврук Л. Поява концепту краківська історична школа в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 70–75.

356. Лазурко Л. Польське Історичне товариство у Львові та його часопис. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 112–118.

357. Лазурко Л. Українська проблематика на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» у міжвоєнний період. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 338–350.

358. Лисейко Я. Історіографія військово-політичної діяльності привілейованих груп Сяноцької землі (2-га половина XIV – XVII ст.). *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2012. № 724 Держава та армія. С. 61–67.

359. Лісевич І. Історичні зошити. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 87 с.

360. Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малоросии. *Северный вестник*. 1889. № 2. С. 37–50.

361. Майборода Р. Александр Яблоновський та його внесок в актуалізацію люстрацій королівщин українських земель першої половини XVII ст. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2009. № 5/6. С. 209–223.

362. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. 312 с.

363. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів: Світ, 1999. 352 с.

364. Масик Р. Питання дидактики історії у діяльності польського історичного товариства (20-ті – 30-ті рр. XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 544–555.

365. Материалы по истории русской картографии. Под ред. В. А. Кордта. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1910. – Выпуск 2: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 60 с.

366. Мельник В. М. Історія Вінницького замку в литовсько-польський період. *Науковий прогрес та процес розвитку країни в аспекті євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 17 жовтня 2015 року у м. Вінниця* / відп. за випуск Казьмина Н.П. Вінниця: Видавництво-друкарня «ДІЛО», 2015. С. 82–88.

367. Миллер И., Хренов И. История Польши. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1955. Т. 2. 711 с.

368. Михайловський В. М. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-ї рр. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 130–143

369. Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628 – 1634 рр. *Київська старовина*. 2010. № 1. С. 121–124.

370. Мияковский В. Киевская громада: из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 127–150.

371. Молчановський Н. В. Очерк известий о подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям). Київ: Типографія імператорського університета св. Володимира, 1885. 434 с.

372. Молчановський Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации пер. з польської статті А. Яблоновського. *Киевская старина*. 1896. Т. 53, № 4. С. 85–101.

373. Молчановський Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации пер. з польської статті А. Яблоновського. *Киевская старина*. 1896. Т. 53 № 5. С. 249–267 .

374. Молчановський Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст.: очерк колонизации пер. з польської статті А. Яблоновського. *Киевская старина*. 1896. Т. 53 № 6. С. 369–379.

375. Морозова О. Дослідник українсько-польських відносин Євген Сінкевич. *Наукові праці*. 2012. Випуск 195. Том 207. С.126–129.

376. Нестерчук Д. В. Його ім'я носив центральний історичний архів у м. Києві. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 146–147.

377. Новак А. Суперечка Людвіка Фінкеля і Михійла Грушевського про місце «Бібліографії польської історії» в минулому Польщі та України. *Вісник Львівського університету*. 2010. Випуск 5. С. 186–194.

378. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: *Історія*. 2011. Випуск 1. С. 17–22.

379. Онуфрійчук М. Давній герб Волині. *Волинь*. 1991. №1. С. 20–24.

380. Осередчук О. Людвік Фінкель – засновник та перший директор Архіву Львівського університету. *Архіви України*. 2010. № 3-4 (269). С. 288–305.

381. Папа І. Джерела до генеалогії княжого роду Сангушків в Краківських архівних зібраннях. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 48. С. 61–76.

382. Пестрикова О. Польські історики Львова другої половини ХІХ ст.: до питання про термінологічне визначення осередку в історіографії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2014. Випуск 22. С. 145–152.

383. Петрович В. Інформативна можливість люстрацій щодо вивчення динаміки соціально-економічного розвитку міста Володимира середини ХІV–ХVІІ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2007. № 1. С. 233–237.

384. Рибачок О. І. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. ХХVІІ. С. 310–318.

385. Руда О. Берестейська унія у дослідженнях львівських польських істориків (1890 – 1914). *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Випуск 57. С. 63–72.

386. Руда О. Генеза польсько-українських стосунків у працях польських істориків Львова (1890–1914). *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наукових праць*. 2008. Вип. 18. С. 367–379.

387. Руда О. Козацьке постання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Чорноморський літопис*. 2010. Випуск 2. С. 132–139.

388. Руда О. Поширення українсько-польських історичних міфологем у польській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. *Wieki Stare i Nowe*. 2012. № 4(9). С. 114–128.

389. Руда О. Українська проблематика в дослідженнях польських науковців Львівського університету (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 114–129.

390. Руда О., Піх О. Рецензійна діяльність Миколи Корзона на сторінках «Історичного кварталника». *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць*. Відп. ред. М. Литвин. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 141–152.

391. Русина О. Серебщина. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9 С. 541.

392. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою. *Ейдос*. 2015. №8. С. 301–311

393. Семкова М. Заборавлени приятель или реч о Александру Яблоновском. *Прилози за княжевност, јузик, историју и фольклор. Прилози за кньжевност, језик, историју и фольклор.* – Књига LXXX, 2014. С. 3-12.

394. Сидорук Т. В. Люстрації Ратненського староства XVI–XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. Вип. 6. С. 8-18.

395. Сінкевич Є. Валеріан Калінка - сторінки життя та діяльність у ордені змєртвихвстанців. *Південний архів. Історичні науки*. 2006. Вип. 23. С. 73-78.

396. Сінкевич Є. Відображення діяльності чільних представників «краківської історичної школи» в польській історіографії та джерелах. *Південний архів. Історичні науки*. 2004. Вип. 16. С. 194 – 197.

397. Сінкевич Є. Зародження «краківської історичної школи» та діяльність визначних її представників у другій половині XIX ст. *Південний архів. Історичні науки*. 2002. Вип. 7. С. 134–140.

398. Сінкевич Є. Козацький і Ягелонський міфи в польській та українській історіографії. *Наукові праці*. 2008. Випуск 83. С. 240–242 .
399. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 332 с.
400. Сінкевич Є. Краківська історична школа: рефлексія у польській історіографії 1900–1918 рр. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. 2008. С. 34–41.
401. Сінкевич Є. Г. Львівське історичне середовище другої половини XIX століття. До проблеми порівняння з краківською і варшавською історичними школами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського держ. гуманітар. ун-ту: зб. наук. праць*. 2008. Вип. 12. С. 254–257.
402. Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX – XX ст. *ВІЖ*. 2008. № 1. С. 194–201.
403. Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність. *Історичний архів. Науковий студії: збірник наукових праць*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петро Могили, 2010. Випуск 5. С. 60–63.
404. Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849-1935). *Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України*. 2006. № 20. С. 90–95.
405. Сінкевич Є. Позитивістська оптимістична варшавська історична школа в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Випуск 20. С. 403–407.
406. Сінкевич Є. Полеміка Івана Франка із представниками краківської історичної школи. Іван Франко: дух, наука, думка, воля. *Матеріали Міжнародного наукового конгресу присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.* Львів: Вежа і Ко, 2010. Т. 2. С. 872–877.

407. Сінкевич Є. Станіслав Смолька: життєвий шлях та наукова діяльність. *Південний архів. Історичні науки*. 2006. Випуск 21. С. 21–26.
408. Сінкевич Є. Юзеф Шуйський. Біля витоків краківської історичної школи. *Південний архів. Історичні науки*. 2006. Вип. 22. С. 72–76.
409. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси). Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. 96 с.
410. Смерека Б. Кількість населення львівської землі Руського воєводства у XVI ст. (за матеріалами фіскальних джерел). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Том 1. С. 34–40.
411. Соболев В. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій. *Sbornik praci filozoficke fakulty Brnenske Univerzity Studia Minora facultatis pfilosophicae universitatis brunensis*. 2005. X.8. S. 93–99.
412. Собчук В. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1996. Т. 231. С. 386.
413. Собчук В. Кременецький замок. *Студії та матеріали з історії Волині*. 2012. С. 71–112.
414. Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии. Москва: АН СССР, 1957. 155 с.
415. Статєєва В. Назви на позначення територій України, українців, української мови в європейських джерелах XIII – XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Випуск 1 (29). С. 263–272.
416. Сухий О. Львівський університет на рубежі XIX – XX ст.: організація, школи, громадське життя. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 52–77.
417. Тельвак В. Дрогобицький науковий гурток Історичного товариства у Львові. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 256–263.

418. Тельвак В. Образи української клію на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. Випуск 3. С. 123–128.

419. Тельвак В. Організація та діяльність краківського кола історичного товариства у Львові (до 1918 р.) *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Випуск VIII. С. 285–293.

420. Тельвак В., Тельвак В. Польське історичне товариство та розвиток краєзнавчого руху в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Літопис українського краєзнавства*. 2012. № 2. С. 29–35.

421. Титов Ф. К вопросу о значении Киевской Академии для православия и русской народности в XVII – XVIII вв. *Труды Киевской духовной академии*. 1904. № 1. С. 132–149.

422. Титов Ф. Урок с Запада. *Труды Киевской духовной академии*. 1902. Март. С. 450–479.

423. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця ХVІ – початку ХІХ ст. Київ, 1924.

424. Тищик Б. Освальд Бальцер – видатний історик права Львівського університету (до 150-річчя від дня народження і 75-річчя – смерті). *Вісник Львівського університету*. 2009. Випуск 48. С. 3–12.

425. Ткачук А. І. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії. *Історичний архів*. 2015. Випуск 14. С. 200–209.

426. Ткачук А. І. Сучасна українська історіографія про дослідження польськими істориками постаті Богдана Хмельницького. *Чорноморський літопис*. 2013. Випуск 7. С. 141–148.

427. Ткачук А. Сучасна українська історіографія про дослідження польськими істориками постаті Богдана Хмельницького. *Чорноморський літопис*. 2003. Випуск 7. С. 141–148.

428. Тымовський М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. Москва: Весь мир, 2004. 544 с.

429. Хинчевська-Геннель Т. Києво-Могилянська академія в польській історичній науці. Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. 2015. Т. 176. С. 25–31.
430. Хижняк З. Києво-Могилянская академия. Київ: Вища школа, 1988. С. 8.
431. Холковська Б. Ю. Замки та палаци Поділля у працях польських дослідників. *Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія Географія*. 2013. Випуск 25. С. 167–172.
432. Шуст Р. *Vestigia simper adora*. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Випуск 50. С. 11–14.
433. Шуст Р., Тарнавський Р. Історична наука у Львівського університеті: 350 років розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 49. С. 11–41.
434. Юрейко П. Освальд Бальцер: медієвістична спадщина. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки*. 2009. Випуск. 14. С. 221–235.
435. Яковенко Н. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*. 1991. С. 86–97.
436. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.
437. Яρμοшик І. «Діаріуш» Філіпа Казимира Обуховича як історичне джерело для вивчення минулого України та Волині. *Волинські історичні записки*. 2008. Том 1. С. 187–193.
438. Яρμοшик І. Господарське життя Волинського регіону у працях Польських дослідників XIX – першої третини XX ст. *Часопис української історії*. 2012. Випуск 23. С. 93–97.
439. Яρμοшик І. І. Дослідження історії населених пунктів Волині польською інтелігенцією у другій половині XIX ст. *Гуржійівські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 69–72.

440. Ярмошик І. Історія Волині в дослідженнях польського історика Александра Пшездзецького (1814 – 1871 рр). *Часопис Української Історії*. 2010. Випуск 17. С. 49–55.

441. Ярмошик І. Історія міста Бердичева в дослідженнях польських авторів ХІХ ст. *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15-16 листопада 2016 р.)*. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. Випуск 54. С. 171–188.

442. Ярмошик І. Історія населених пунктів Волині на сторінках «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajow Slowianskich» (друга половина ХІХ ст.). *Волинські історичні записки*. 2009. Том 3. С. 96–103.

443. Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 р. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Видавництво Волинь, 2010. 511 с.

444. Ярмошик І. Поняття України та Волині у польській історіографії ХІХ століття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць*. Випуск 6. 2010. С. 236–244.

Дисертації та автореферати:

445. Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореферат дис... д-ра іст. наук: 07.00.06; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. 27 с.

446. Ярмошик І. Польська історіографія 1800-1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині: автореферат. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 38 с.

Довідкова література:

447. Bieńkowski W. Jabłonowski Aleksander Walerian (1829-1913). *Polski Słownik Biograficzny*. 1964. Т. X. S. 214–216.

448. Finkel L. Bibliografia historii polskiej wspólnie z Henrykiem Sawczyńskimi członkami Kółka Historycznego uczniów Uniwersytetu Lwowskiego. Krakow, 1895. T. 2. 1114 s.

449. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod. red. B. Chlehowski, J. Krzywicki, F. Sulimierski. T. 14. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1895. 938 s.

450. Słownik historyków polskich. Red. K. Baczkowski, M. Prosińska-Jackl. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. 630 s.

Видання з інтернету

451. Chrzanowski W. Karta Dawnej Polski. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego. 2016. [Електронний ресурс]. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939. URL: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=38 (Дата звернення^ 23.12.16).

452. Madurowicz-Urbańska H. Franciszek Bujak – Życie i dzieło Archive. [Електронний ресурс]. Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20080628224434/http://www3.uj.edu.pl/acta/9805/20.html>. (Дата звернення: 13.03.2015).

453. Madurowicz-Urbańska H. Franciszek Bujak – życie i dzieło. Acta Universitatis Jagellonicae. 1998. Rok XV. Nr. 9 (225). [Електронний ресурс]. Internet Archive. URL: <https://web.archive.org/web/20080525181959/http://www3.uj.edu.pl/acta/9805/index.html> (Дата звернення 13.03.2019).

454. Statut Polskiego Towarzystwa Historycznego. Polskie Towarzystwo Historyczne. [Електронний ресурс]. Polskie Towarzystwo Historyczne. URL: <http://pth.net.pl/o-nas/statut> (Дата звернення 23.01.2019).

455. Атаманенко В. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. [Електронний ресурс]. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2016. Вип.25. С.148-154. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&I
MAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nznuoai_2016_25_23.pdf.

(Дата звернення 1.08. 2017).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ**АЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО****(ПО РОКАХ)****1862**

1. Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego. Dziennik Literacki. 1862. R. 10. Nr. 55 (15 lipca 1862). S. 440–441.

2. Jabłonowski A. Rodzina w Polsce. Okres trzeci. Od wieku dwunastego do piętnastego (ciąg dalszy). Dziennik Literacki. 1862. R. 10. Nr. 58 (22 lipca 1862). S. 457–458.

3. Jabłonowski A. Wspomnienia z podróży. Tureja (ciąg dalszy). Dziennik Literacki. 1862. R. 10. Nr. 99 (16 grudnia 1862). S. 788–790.

1872

4. Jabłonowski A. Ustęp z pamiętnika podróży po muzułmańskim Wschodzie odbytej w 1870 r. Tygodnik Illustrowany. 1872. Nr. 236–261. Tom X. S. 203-205; 230-231; 259–260; 267–270; 284–286; 315; 330–332.

1875

5. Jabłonowski A. Belgrad (wspomnienie). Gazeta Polska. 1875. №37, 39, 40, 41, 59. S. 3.

1876

6. Jablonowski A. Sprawozdanie z czynności Zakładu narodowego imienia Ossolińskich za rok 1875. Ateneum. 1876. T. 2. z. 5. S. 448–455.

7. Jablonowski A. Wschod Musulmański. Ateneum: pismo naukowe i literackie. 1876. T. 4 (16). z. 10. S. 178–194.

8. Jablonowski A. Wschod Musulmański. Ateneum: pismo naukowe i literackie. 1876. T. 4 (16). z. 11. S.113–137.

9. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: W drukarni Emila Skińskiego przy ulicy Elektoralnej Nr 28, 1876. T. 1. 152 s.

10. Jabłonowski A. Krzyftof Grzymultowski wojewoda Poznanski. Szkic historyczny. Ateneum. 1876. T. 1. Z. 1. S. 140–221

11. Jablonowski A. Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszyłych na Litwie 1654 – 1668. Ateneum. 1876. T. 2. Z. 4. S. 240–245.

1877

12. Jabłonowski A. Kresy Ukrainne po «Licholeciu» – do «Ruiny». Ateneum. 1877. T. 3 (7). z. 7. S. 2–33.

13. Jablonowski A. Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny. Ateneum. 1877. T.3 (7). Z. 8. S. 374–407

14. Jablonowski A. Koleje dziejowe zrzeszania się Słowian nadkarpaccich do połowy XV-go wieku. Kwartalnik Klosow. 1877. T. 1. S. 2–68

15. Jablonowski A. Koleje dziejowe zrzeszania się politycznego Słowian północnych do połowy XV-go wieku. Kwartalnik klosow. Pismo naukowe i literackie. Warszawa: nakład i druk S. Lewentala, 1877. S. 1–68

16. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Głowny w Ksiegarzni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 5. 228 s.

17. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Głowny w Ksiegarzni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 6. 153 s.

1878

18. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Głowny w Ksiegarzni Gebethnera i Wolffa, 1878. T. 10. 163 s.

19. Jablonowski A. Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny (dokonczenie). Ateneum. 1878. T.4 (12). Z. 12. S. 427–452

1879

20. Jablonowski A. Wspomnienia i zarysy Albanii. Ateneum: pismo naukowe i literackie. 1879. T. 4 (16). z. 11. S. 265–282.

1880

21. Jablonowski A. Podole u schylku wieku XV. Ateneum. 1880. T. 2 (18) z 6. S. 526–545.

22. Jabłonowski A. Polska i Polacy w poezji ludowej słowian zadunajskich. Ateneum. 1880. T. 1 (17), z. 5. S. 504–511.

1882

23. Jabłonowski A. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. 1882. N. 1–2. S. 11–30.

24. Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukraińskich do wybuchu wojen kozackich (dokończenie). Ateneum. 1882. T. 1(25). Z. 2. 298–316.

25. Jabłonowski A. Ludność rolnicza ziem ukraińskich do wybuchu wojen kozackich. Ateneum. 1882. T. 1(25). Z. 1. 70–97.

1887

26. Jabłonowski A. Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej. Ateneum. 1887. T. 1. (45), z. 3. S. 498–513.

1888

27. Jabłonowski A. Zasiadlenie Ukrainy. Ateneum. 1888. T.1. Z. 1. S. 115–138.

28. Jabłonowski A. Zasiadlenie Ukrainy (dokonczenie). Ateneum. 1888. T.1. Z. 2. S. 308–319.

1889

29. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 19. 482 s.

30. Jabłonowski A. Wołyń a Podole wobec samych siebie na łonie skonsolidowanej ostatecznie Rpltej, u schyłku XVI wieku (Paralella historyczna). Ateneum. 1889. T. 4 (56) z 11. S. 209–223.

31. Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej, wydany z zasięgiem Akademii Umiejętnosci w Krakowie. Epoka przelomy z wieku XVI-go na XVII-sty. Dzial II. Ziemie Ruskie. Warszawa, Wiedeń. 1889–1904.

32. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: T. VIII. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. 247 s.

1890

33. Jabłonowski A. Wołoszczyzna, Moldawia i Multany. Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty. Lwow: Nakładem Uczestników Zjazdu z drukarni W. Zosidskiego, 1890. S. 110–120.

1893

34. Jablonowski A. Siabrostwo. Ateneum. 1890. T. 3 (59) z. 9. S. 583–593.

35. Jablonowski A. Etniczna poctac Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Korona. Kwartalnik Historyczny. 1893. R. 7. S. 408–435.

36. Jablonowski A. Kolonizacya Ukrainy za ostatnich Jagiellonów. Kwartalnik Historyczny. 1893. R. 7. S. 50–65.

37. Jabłonowski A. Wołoszczyzna. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow Slowianskich. Warszawa: Druk Wieku Nowy-Swiat Nr. 61. 1893. T. XIII. S. 897–904.

38. Jablonowski A. Wolyn. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow Slowianskich. Warszawa: Druk Wieku Nowy-Swiat Nr. 61. 1893. T. XIII. S. 915–935.

1894

39. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. 20. Dział I-szy. 304 s.

40. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. T. 21. Dział II-gi. 717 s.

41. Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894). Kwartalnik Historyczny. Lwow, 1894. S.64–75.

42. Jablonowski A. W sprawie Akademii Kijowsko-mohilańskiej. Kwartalnik Historyczny. 1894. R.V. S. 549–586.

1895

43. Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI wieku. Ateneum. 1895. T.2. Z. 5. S. 232–258.

44. Jabłonowski A. Zadnieprze. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Druk «Wiek» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 221–247.

45. Jabłonowski A. Zaporozie. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Druk «Wiek» Nowy-Swiat Nr.61, 1895. Tom XIV. S. 402–412.

46. Jablonowski A. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Ateneum. 1895. T.3. Z. 8. S. 388–395.

1896

47. Jablonowski A. Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryńska i baturyńska. Ateneum. 1896. T.3. S. 246–270.

1897

48. Jablonowski A. Udział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t.: Źródła dziejowe. Kwartalnik historyczny. 1897. Rocznik XI. Zeszyt 3. S. 483–510.

49. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. T. 22. Dział III. 800 s.

1898

50. Jablonowski A. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej. Kwartalnik Historyczny. 1898. Rocznik XII. S. 553–559.

1899

51. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej. Krakow: drukvL. Anczyca i Spolki. 1899. 318 c.

1902

52. Źródła dziejowe / A. Jablonowski. Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902. T. 18. Część I-sza. – 398 s.

1903

53. Źródła dziejowe / red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 18. Część II-ga. 529 s.

1904

54. Jabłonowski A. Trechtymirow. Z powodu artykułu Włodzimierza Jarosza p. t.: «Legenda Batoryńska». Kwartalnik Historyczny. 1904. Rocznik XVIII. S. 487–490

1906

55. Jabłonowski A. W sprawie kartografii historycznej, przez Franciszka Bujaka. Kwartalnik Historyczny. 1906. R. 20. S. 484–498.

1907

56. Jabłonowski A. W sprawie Atlasu historycznego Rzeczypospolitej. Przegląd Historyczny. 1907. Tom 4. Numer 3. S. 363–368.

57. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy: [Архивъ Юго-Западной Россіи, часть VII-ая, томъ III-ій «Акты о заселении Южной Россіи XVI-XVII вв.»]. Przegląd Historyczny. 1907. Tom 4. N.2. S. 221–230.

1908

58. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1908. T. 17. Część I-sza. 284 s.

1909

59. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1909. T. 17. Część II-ga. 292 s.

60. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go : królewsczyzny. Przegląd Historyczny. 1909. T. 9. № 1. S. 69–81.

61. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy kijowskiej w połowie wieku XVIII-go: królewsczyzny. Przegląd Historyczny. 1909. T. 9. № 2. S. 153–169.

1910

62. Jabłonowski A. W sprawie atlasu historycznego Rzpltej. Przegląd Historyczny. 1910. Tom 11. Numer 3. S. 387–389.

63. Źródła dziejowe / red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1910. T. 17. Część III-cia. 308 s.

64. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1910. T. 11. №2. S. 198–203.

65. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1910. T. 2. Kresy Ukrainne. 345 s.

66. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1910. T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitey. 349 s.

1911

67. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 3. Ukraina. 368 s.

68. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 4. Wołyn, Podole i Rus Czerwona. 532 s.

69. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego.. Warszawa: Skład Główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. T. 5. Słowianszczyzna Południowa oraz Wołosza i Albania. 364 s.

70. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1911. T. 12. №1. S. 84–88.

71. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1911. T. 12. №2. S. 210–215.

72. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1911. T. 12. №3. S. 325–333.

73. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1911. T. 13. №1. S. 57–66.

74. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. Przegląd Historyczny. 1911. T. 13. №3. S. 347–361.

1912

75. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. Krakow: Akademia Umiejetnosci, 1912. 366 s.

1915

76. Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu Siewierskiem. Przegląd Historyczny. 1915. T. 19. N.1. S. 45–63.

АДМІНСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОСЛІДЖЕННІ А. ЯБЛОНОВСЬКОГО «ZADNIEPRZE»

Черкаський полк, окрім Черкас, складався з: Домантове, Пішане (Золотоніський район Черкаської області), Золотоноша та ін., всього близько 9 великих населених пунктів. До Полтавського полку входили такі міста як Полтава, Гадяч, Веприк, Зіньків, Бірки, Лютенька, Балаклія, Черкасівка, Куземін та інші містечка, включаючи 6 слобід. До Миргородського полку входили Миргород, Лубни, Лохвиця, Сенча, Комишня, Краснопіль (нині Сорочинці), Хорол, Костянтинів, Хомутець та ін. Кропивницький полк включав такі міста як Кропивне, Іркліїв, Пирятин, Яблунів (нині селище Канівського району), Городище та ін. Такі містечка як Переяслав, Биків, Яготин, Гельмязів, Березань, Басань, Барисівка, Борисполь, Гоголів, Крупіль входили до складу Переяславського полку. Прилуцький полк включав в себе міста Прилуки, Монастирище, Галиця, Варва, Срібне, Красне, Карабутово та ін. До Київського полку входили Бровари, Розовка, Остер, Карпилівка, Бобровиця, Заворичі. Міста Чернігів, Слабин, Седнів, Любеч, Березна, Мена, Сосниця та ін. В складі Ніжинського полку були міста Ніжин, Салтикова Дівиця, Олишевка, Козари, Мрин, Носівка, Кобижча, Глухов.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Статті, що відображають основні результати дослідження:

1. Весельська Н. В. Брацлавський замок у дослідженнях польського історика ХІХ ст. А. Яблоновського. *Часопис української історії*. Випуск 41. Київ, 2020. С. 55–61.

2. Весельська Н. В. Видання «*Źródła dziejowe*» в українській історіографії. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. Випуск 38. Одеса, 2018. С. 201–213.

3. Весельська Н. В. Кордони українських земель у наукових роботах польського історика А. Яблоновського. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 83–90.

4. Весельська Н. В. Матеріали люстраційних актів та ревізій польського уряду ХVІ–ХVІІ ст. у дослідженнях української історії Александра Яблоновського. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 83–89.

5. Весельська Н. В. Участь Олександра Яблоновського в історичних з'їздах Польського історичного товариства. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 344–350.

Статті в іноземних виданнях:

6. Veselska N. Winnicki i Braclawski zamki w badaniach polskiego historyka XIX w. A. Jablonowskiego. *INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL Web of Scholar*. 2019. 2 (32). P. 18–22.

7. Весельская Н. В. Материалы по истории Киевщины и Брацлавщины в публикациях польского историка Александра Яблоновского (вторая половина ХІХ в.). *Ученые записки УО ВГУ им. П. М. Машерова*. 2018. Том 28. С. 22–27.

8. Грабарчук Н. В. Місце варшавської оптимістичної історичної школи в

польській історіографії ХІХ ст. *Польські студії*. Том ІХ. Варшава-Київ, 2016. С. 34–44.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

9. Весельська Н. В. Зображення адміністративно-територіальних меж українських земель істориком О. Яблоновським. *Матеріали щорічної міжнародної наукової конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності»*. Житомир, 2016. С. 156–166.

10. Весельська Н. В. Історія Києво-Могилянської академії у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського (1829-1913 рр.). *Славістична збірка. Вип. ІІІ: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926-2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2017. С. 168–174.

11. Весельська Н. В. Українська культура в дослідженнях Олександра Яблоновського (на прикладі праці «Akademia Kijowsko-Mohylańska»). *Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь»*. Матеріали Всеукраїнської науково-красознавчої конференції. Вип. 54. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2016. С. 373–377.

12. Грабарчук Н. В. Історія українського козацтва у дослідженнях польського історика Олександра Яблоновського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей*. Випуск 25. Київ, 2016. С. 343–347.

13. Весельська Н. В. Польський історик Александр Яблоновський про українські староства у ХVІ – ХVІІ ст. *Літописець. Випуск 15: Збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)»*. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2020. С. 33–36.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях:

міжнародних – «Другі Міжнародні славіністичні читання» (18 листопада 2015 р., м. Київ, форма участі – заочна); «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (4 листопада 2016 р., м. Житомир, форма участі – очна); третій Міжнародний Славістичний колоквиум до 90-річчя від дня народження Павла Степановича Соханя (18 листопада 2016 р., м. Київ, форма участі – заочна); «Європа-Україна-Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека» (20-21 травня 2017 р., м. Тернопіль, форма участі – заочна);

всеукраїнських – «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (23-24 березня 2016 р., м. Київ, форма участі – заочна); «Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність» (15-16 листопада 2016 р., м. Бердичів, форма участі – очна);

міжрегіональних – «Ідеї національного Відродження у слов'янських країнах XVIII – XIX ст. у історичній спадщині дослідників» (6 травня 2019 р., м. Житомир, форма участі – очна).